

**ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/1973**

ANNORUM A FUNDATIONE DCXXV FELICITER PERACTORUM MEMOR

UNIVERSITAS CAROLINA PRAGENSIS A. MCMLXXIII EDIDIT

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE — PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/1973

STUDIA SOCIOLOGICA IV

**K METODOLOGICKÉ
PROBLEMATICE
SOUDOBÉ SOCIOLOGIE**

UNIVERSITA KARLOVA • PRAHA 1973

RECENZOVALI

DOC. DR. JIRÍ PEŠEK, CSc., A DR. ZDENĚK ŠAFÁŘ, CSc.

OBSAH

Úvodem	7
------------------	---

STATI

Eduard Urbánek: Ke kritice metodologických principů funkcionalismu v sociologii	9
Milena Manová: Principiální východiska sovětské sociologické metodologie	27
Miloslav Petrusek: K metodologii výzkumu malých skupin	43
Jitka Havlová: Některé metodologické problémy sociální mobility	65
Miloslav Petrusek: K problematice historismu v marxistické sociologii	83

ZPRÁVY A RECENZE

Milena Manová: K některým metodologickým problémům komplexního výzkumu člověka v SSSR	111
Eduard Urbánek: Alvin W. Gouldner: The Coming Crisis of Western Sociology	120
Eduard Urbánek: M. N. Greckij: Francouzský štrukturalizmus	123
Jitka Havlová: Jacques Delors: Les indicateurs sociaux	125
Eduard Urbánek: Niklas Luhmann: Soziologische Aufklärung	128

ÚVODEM

Nedostatky, které poznamenaly vývoj československé sociologie v šedesátých letech, se nevyhnuly ani oblasti sociologie. Obecné metody byly spíše chápány jako výsledek imanentních logických a poznávacích procesů bez ohledu na povahu a zvláštnosti studovaných objektů. Byly opomíjeny filosofické a světonázorové souvislosti. Konkrétní metody a techniky byly nejednou považovány za všeobecné nástroje sociologického výzkumu, které jsou hodnotově a morálně lhostejné či neutrální. Proto byla silně rozšířena představa, že lze bez výhrad, kritiky a odstupu převzít již vypracované konkrétní metody, techniky a procedury buržoazní empirické sociologie a použít je pro provádění sociologických výzkumů v socialistické společnosti. Jednotnost a vnější totožnost používaných nástrojů a technik sociologického výzkumu byla považována za vhodnou základnu pro sjednocování různých odlišných sociologických škol a směrů.

Sborník, který předkládáme, si klade za úkol podrobit takové jednostranné a nepřesné pojetí obecné metody a konkrétních výzkumných technik a metod kritickému rozboru. Snahou autorů je podat kritiku a současně přesvědčivě demonstrovat základní metodologická východiska marxistické sociologie i nutnost použití konkrétních metod a technik vždy ve vědomém kontextu s teoretickými a světonázorovými východisky marxistické sociologie. Zároveň jde také o to, aby byly ukázány i správné a inspirující přístupy, které v otázkách obecné sociologie i konkrétních sociologických výzkumů rozpracovává sociologie v socialistických zemích a zvláště pak v Sovětském svazu. Tím chtějí autoři sborníku přispět k překonání chyb a nedostatků, které tak silně poznamenaly vývoj československé sociologie v posledním desetiletí.

EDUARD URBÁNEK

KE KRITICE METODOLOGICKÝCH PRINCIPŮ FUNKCIONALISMU V SOCIOLOGII

Jedním ze základních rysů nemarxistických a buržoazních škol či směrů v soudobé sociologii je velká pojmová nejasnost, mnohovýznamovost pojmů, nepřesné a neurčité používání různých kategorií a termínů. Ani problematika funkcionalismu není nikterak jasná a jednoznačná, a proto je nutné na počátku alespoň přibližně vyjasnit a upřesnit, co všechno je možné chápat a rozumět pod názvy funkcionalismus, funkcionální metoda, funkcionální teorie. Navíc se ještě funkcionalismus v sociologii kombinuje v nejlivnějším ambiciózním směru americké sociologie se strukturalistickým přístupem, takže se nejčastěji v této souvislosti setkáváme s označením strukturně funkcionální sociologie nebo strukturní funkcionalismus.

Z metodologického hlediska lze najít doklady a publikace, které chápou funkcionalismus jako metodu, která má buď odstranit nedostatky klasické kauzální metody, nebo dokonce ve výraznějších pojetích vůbec nahradit kauzální metodu jako zastaralou a vědecky překonanou. Současně v určitém historickém kontextu byl funkcionalismus výrazně zaměřen proti historicismu a evolucionismu, což se zvláště projevovalo v některých směrech etnografie a antropologie a také ve strukturním funkcionalismu v sociologii.

V jiných pojetích se setkáváme s chápáním funkcionalismu jako teorie. Pravidla určitého přístupu či způsobu analýzy sociálních jevů jsou v takovém pojetí rozšířena do určitého systému teoretických ambiciózních propozic, které jsou považovány za teoretický funkcionální systém. To je právě případ amerického strukturního funkcionalismu v pojetí T. Parsonse i jeho následovníků. Naopak C. Homans, který původně vyšel ze stejných zdrojů a ze stejného prostředí jako T. Parsons, odděluje v pojetí funkcionalismu jako teorie zvlášť strukturní teorii jako samostatný typ teorie.¹⁾ Toto pojetí je v souladu s tím, že se skutečně v obecně metodologických pojednáních interpretuje funkcionalismus jako naprosto samostatná metoda, která není spojena se strukturalismem. Stejně různé soudobé sociologické a filosofické koncepce strukturalismu nemusí být zcela automaticky spojeny s funkcionálním přístupem.

V diskusích o funkcionální metodě jako určité samostatné a specifické metodě se nakonec objevují názory, že funkcionalismus není a nemůže být nějakým zvláštním a odlišným metodologickým přístupem a že ve skutečnosti funkcionální analýza je jenom jiný výraz pro sociologickou metodu a sociologickou analýzu. Proto je nutné přestat mluvit o funkcionalismu vůbec. Tento názor nejvýrazněji formuloval americký sociolog Kingsley Davis.²⁾

Nakonec se ještě v soudobých diskusích o funkcionalismu objevuje další názor, který v podstatě poukazuje na to, že funkcionální vztahy a tím i funkcionální přístup, který je analyzuje, jsou jenom určitým zvláštním případem metody kauzální. Tento názor zastává například anglický sociolog T. Bottomore nebo anglický politolog W. G. Runciman.³⁾ Runciman je přesvědčen, že každá smysluplná výpověď v termínech funkce může být bez ztráty smyslu převedena do výpovědi příčiny a účinku typu „jestliže — pak“. Toto stanovisko rovněž vlastně popírá naprostou samostatnost a specifikum funkcionální metody a přiřazuje ji k metodě kauzální. Tím je v určité míře blízké marxistickému pojetí.

Z dosud uvedeného přehledu je zřejmý jeden závěr: nejasné, nejednotné a mnohovýznamové pojetí funkcionalismu, jeho velmi odlišné interpretace, málo výrazné odlišení rozdílů mezi metodou a teorií a nakonec i jednoznačné odmítání funkcionalismu jako zvláštní metody vůbec nebo její přiřazování pod širší pojetí metody kauzální. V těchto pojetích však ještě nejsou zahrnuty kritiky a výhrady vůči aplikaci funkcionální metody a funkcionální explanace při analýze dílčích či obecných problémů sociologie.

Určitou základní příčinou nejasností, mnohovýznamovostí a rozporných interpretací funkcionalismu je nejednotnost při používání samého pojmu funkce, který vlastně dává tomuto přístupu jméno a odlišuje jej právě od kauzální metody. Jaká možná pojetí a významy pojmu funkce se vůbec v této souvislosti vyskytují?

1. POJEM FUNKCE A JEHO RŮZNÉ VÝZNAMY

Sociologové nebo teoretikové, kteří se v širším rámci metodologie nebo teorie vědy zabývají problematikou funkcionalismu a přistupují k ní kriticky nebo s určitými výhradami, poukazují na různé významy a praktické odlišné způsoby použití termínu funkce. Všimněme si nejdříve úvah známého představitele amerického sociologického strukturalismu R. K. Mertona, který se například odlišuje od klasického funkcionalismu Radcliffa-Browna i B. Malinowského i od sociologického pojetí funkcionalismu T. Parsonse snahou o kritiku jednostranností, nepřesností a vnitř-

ních rozporností funkcionalismu v jeho nereflektované podobě. Merton poukazuje na to, že v dosavadním pojetí funkcionalismu byl již od počátku terminologický zmatek. Velmi často se jeden termín používal k symbolizaci různých pojmů a naopak některý pojem byl symbolizován různými termíny. Po této kritické výhradě vůči terminologické konfúzi Merton uvádí několik různých a dosti odlišných významů a případů použití pojmů funkce.

1. Pojetí funkce se vztahuje k veřejným shromážděním nebo slavnostním příležitostem.

2. V druhém pojetí je termín funkce ekvivalentní povolání. Zvláště v ekonomii a při funkcionální analýze skupiny se mluví o rozdělení zaměstnání ve skupině a používá se pojmu funkce.

3. V obecné mluvě i v politických vědách se funkcionální vztahuje k držiteli sociálního statusu nebo politické pozice — jde o funkcionáře nebo úředníky.

4. V matematice od Leibnize se funkce používá pro označení proměnné, zkoumané ve vztahu k jedné nebo k dalším proměnným, v této souvislosti se mluví o „funkcionální závislosti“ a „funkcionálním vztahu“.

5. Původní význam pojmu funkce pochází sice z matematiky, ale přes biologii se ustálilo pojetí funkce jako životního nebo organického procesu, který je zkoumán z hlediska nebo ve vztahu, jak přispívá k udržení a zachování organismu.

Vedle těchto základních možností použití výrazu či termínu funkce v odlišných významech ještě dochází k tomu, že pro pojem funkce je používáno více různých termínů. V této souvislosti se často místo funkce mluví o užití, užitečnosti, cíli, účelu, motivu, intenci, o požadavcích, o důsledcích.⁴⁾

Merton má přes všechny obecné rysy jednostrannosti strukturního funkcionalismu zásluhu, že podal kritiku jednostrannosti dřívějšího pojetí funkcionalismu zvláště svou kritikou jeho tří základních postulátů: funkcionální jednoty společnosti, funkcionálního univerzalizmu a nepostradatelnosti funkcí. Navíc se ještě snaží vyhnout pojmovému a terminologickému zmatku, a proto podává poměrně jasné a přesné své pojetí použití a významu termínu funkce. Je možné mít kritické výhrady vůči jeho pojetí funkce jako pozorovaných objektivních důsledků, jež přispívají k adaptaci a přizpůsobení daného systému, jeho pojetí je však poměrně jasné a jednoznačně formulováno.

Podobně i Ernst Nagel poukazuje ve svých úvahách o funkcionalismu na to, že pojem funkce je vysoce nejasný; proto prý je také velice obtížné dát stručné vylíčení pozitivních zásad funkcionalismu. Nagel pak podává přehled šesti různých možných a vyskytujících se použití termínu funkce.

1. Na prvním místě je slovo funkce široce užíváno pro označení vztahu

závislosti nebo nezávislosti mezi dvěma nebo více proměnnými faktory (nebo „proměnnými“), ať jsou měřitelné nebo ne. Takové „funkcionální vztahy“ závislosti nebo nezávislosti jsou často konstatovány funkcionalisty v jejich analýzách společenského procesu. Podle Nagela je možno říci, že když funkcionální analýza neznamená více než toto, pak se neliší v cíli nebo logickém charakteru od analýz v nějaké jiné oblasti, jejichž cílem je odhalení jednotností v nějakém předmětu.

2. Slovo funkce je často používáno k označení víceméně inkluzivní řady procesů nebo operací v nějaké entitě nebo manifestovaných v nějaké entitě či v účincích na jinou (fungování žaludku, fungování sociální struktury, fungování poštovního systému).

3. Biologové používají termín funkce ve výrazu „životní funkce“ a myslí tím určité inkluzivní typy organických procesů probíhajících v živém organismu (jako reprodukce, asimilace a respirace). Tyto procesy jsou často chápány jako funkce celého organismu spíše než funkce nějaké jeho části.

4. Pojem funkce slouží k označení nějakého obecně přiznaného užitku či užitečnosti věci nebo nějakého normálně očekávaného účinku nebo jednání — věci mají funkci, sekyra má funkci štípat dřevo, funkcí hnojiva je zvýšit úrodnost půdy apod.

5. Pojem funkce označuje víceméně inkluzivní řád důsledků, které daná věc nebo činnost má pro systém jako celek.

6. Funkce nějaké části označuje její příspěvek, který má pro udržování nějaké určité charakteristiky nebo podmínky v daném systému, k němuž funkce patří.

Funkcionalismus není podle Nagela jednotný a jasně formulovaný přístup v sociálním výzkumu. Nejčastěji při studiu, v němž se aplikuje pojem funkce, jde o ustanovení vztahu závislosti nebo nezávislosti mezi dvěma proměnnými ve smyslu užití pod bodem 1, nebo ve smyslu uvedeném pod bodem 4, kdy jde o zkoumání užitečnosti, specifikované jednou z proměnných, kterou jedna z proměnných má pro udržování daného systému ve stavu specifikovaném druhými proměnnými.⁵⁾

Nagel zde vystihuje jasně dvě věci. Jednak mnohovýznamnost a nejednoznačnost pojmu funkce, jednak správně určuje nejčastější dvě použití pojmu funkce přes všechnu možnou rozmanitost a mnohovýznamovost. Funkcionalisté nejčastěji používají pojmu funkce pro zkoumání funkcionálního vztahu nebo více proměnných a také potom při analýze sociálních systémů podle vzoru biologie či fyziologie chápou pod pojmem funkce ten význam, důsledky či užitek, který má fungování nějaké části systému pro jeho udržování a zachování. Zde jde jasně o určité tendence k teleologickému pojetí, jak to nakonec celá řada kritiků již mnohokrát zdůraznila.

Nagel je ve svých závěrech, které se týkají možného užitku či „pozitivní funkce“ funkcionalismu, skeptický. Podle Nagela pozitivní hodnota funkcionálních explanačních modelů na teleologické explanace ve fyziologii je v podstatě velmi pochybná a obecně nelze oprávněně považovat funkcionalismus za odlišný teoretický přístup ve studiu lidských problémů.⁶⁾

Nagel ovšem není sociolog a zabývá se problematikou funkcionalismu v širším rámci logiky vědy a problémů logiky vědecké explanace. Stanovisko, které se blíží Nagelovým názorům, zastává i jiný autor, který se zabývá obecnými problémy explanace ve společenských vědách, R. Brown. Také on se domnívá, že hodnota funkcionálního přístupu je pochybná a funkcionální explanace ve společenských vědách je mnohem často více slovní než faktická.⁷⁾

Avšak u amerického sociologického strukturalismu je funkcionalismus a funkcionální přístup nedílnou součástí celkového pojetí a zvláště je pak výrazně akcentován téměř v celém díle T. Parsonse.

2. T. PARSONS A JEHO POJETÍ FUNKCIONALISMU

V dané souvislosti nejde a nemůže jít o celkové zhodnocení a kritiku Parsonsovy kombinace strukturalistického přístupu s funkcionálním. O to jsem se pokusil na jiném místě. V této stati půjde především o kritické zhodnocení dvou Parsonsových úrovní, v nichž aplikuje pojetí funkcionalismu a pojmu funkce ve svém celkovém teoretickém systému „velké teorie“. Je nutno ovšem již předem uvést, že Parsons kladl vždy, jak v počáteční fázi svého teoretického vývoje, tak i v posledních spisech, důraz na strukturalistický přístup, a tomu vyhrazuje první místo. Dokonce v jeho první velké rané práci *The Structure of Social Action* ještě není o funkcionalismu a pojmu funkce v pozdějším pojetí žádná významná zmínka. Později však Parsons spojuje naprosto jednoznačně své pojetí strukturalismu s funkcionalismem, přičemž pod vlivem Radcliffa-Browna a Malinovského i pod vlivem biologie a fyziologie přejímá pojetí funkce jako té části, prvku systému, který přispívá k udržení a zachování systému jako celku. Ve snaze čelit evolucionismu a nebezpečí jednofaktového přístupu aplikuje pak při analýze sociálního systému nejvyšší úroveň, tj. společnosti funkcionální přístup proměnných, což nachází zvláště výraz v jeho koncepci proměnných vzorců. Pojem funkce jako prvku nebo části systému, jenž přispívá k jeho udržení a zachování, je nucen pod tlakem kritiky i z vnitřních potřeb své statické a nevývojové strukturální koncepce zavést jako pojem, který umožňuje vnést prvky změny a vývoje v rámci strukturně daného a svými hranicemi limitovaného systému. Parsonsovi šlo o to, aby bylo nějak uskutečněno spojení statických struk-

turních kategorií jeho teoretického systému s dynamickými variabilními prvky systému. Toto spojení se právě dosahuje zavedením pojmu funkce. Je možno říci, že strukturální úroveň analýzy představuje u Parsonse jen zmodernizované pojetí sociální statiky a funkcionální přístup a pojem funkce představuje úroveň sociální dynamiky. Jde jen o staronové pojetí Comtovo doplněné pojmy a poznatky moderní biologie, teorie systémů a v pozdějších dílech i prvky převzatými z kybernetiky.

Pojem funkce v úzké vazbě na pojem struktury je v Parsonsově koncepci chápán asi takto: Empirický systém, který je předmětem analýzy a popisu za pomoci strukturálních kategorií teoretického systému, je chápán jako proces. Ale struktura tvoří onen systém přesně určených souvislostí, o nichž empirické pozorování ukazuje, že mají tendenci k tomu, aby se udržely uvnitř určitých hranic, v dynamickém, tj. funkcionálním způsobu zkoumání se ukazuje, že procesy mají tendenci vyvíjet se podle nějakého konstantního vzoru. Funkcionální vztah každé jednotlivé podmínky a každého procesu ke stavu celkového systému představuje tedy logický ekvivalent pro simultánní přizpůsobení v plně rozvinutém systému analytické teorie. To se zdá být jedinou cestou, jíž se dá analyzovat dynamická interdependence variabilních faktorů v nějakém systému, když odpovídající matematické techniky a operacionální a empirické předpoklady pro jejich použití chybějí. Pro Parsonse je tedy funkcionální přístup k analýze sociálních systémů náhradou za matematické techniky a pro nemožnost jejich použití, když chybějí operacionální a empirické předpoklady jejich použití. Dalším důsledkem tohoto funkcionálního přístupu je v jednoduché a prosté řeči nalezení proporcí, jak zachovat žádoucí a „dobrou“ sociální strukturu a přitom dovolit změny, které přispívají k jejímu zdokonalování a zlepšování, aniž dojde pod vlivem změn k překročení hranic daného systému, tj. k nebezpečnému ohrožení dané struktury nebo dokonce k její dezintegraci a rozkladu. Proto také není divu, že Parsonsovi bývá vytýkáno teleologické pojetí funkcionalismu, které má ještě navíc tautologický ráz. V Parsonsově pojetí jsou všechny prvky a části systému nejen funkcí, ale apriori funkční ve smyslu pozitivním a současně mají vždy jediný smysl — sloužit nepochybnému a samozřejmému cíli — upevňování a udržování systému v chodu. Všechny části a prvky systému jsou funkční a jsou funkční proto, že fungují a odpovídají danému a jasnému cíli. Právem se ovšem ptá Runciman, jak přejít bez rozpaků od známých a veřejně vyhlašovaných cílů určitých dílčích konkrétních systémů k určení cílů celé společnosti. „Když se snažíme zkoumat úhrnnou společnost na rozdíl od definovatelných ekonomických, politických nebo rodinných systémů (nebo řady proměnných), je hned jasné, že zde je nepravděpodobné, že by existovaly takové snadno definovatelné cíle. Myslíme pod cíli úhrnné společnosti cíle jejich

skutečných vládců, nebo přání většiny jejich členů, nebo principy vepsané do ústavy jejími zakladateli? Zdá se, že profesor Talcott Parsons, jehož tvrzení je, že dosahování cílu je „funkcionálním imperativem“ všech sociálních systémů, toto nikdy nepovažoval za problém. Je jasné, že tvrzení, že dosahování cílů je funkcionální imperativ všech sociálních systémů není ani teorie, ani dokonce ne empirické zobecnění, nýbrž tautologie.“⁸⁾

Dosavadní úvahy se spíše pohybovaly na úrovni, kdy šlo o vylíčení a aplikaci Parsonsova pojetí funkce, jež je především převzato z biologie — funkce je prvek nebo část systému, který přispívá k jeho udržení a zachování. V tomto pojetí Parsons v podstatě chápe funkcionalismus jako koncepci konečné příčiny či jako teleologismus, všechny prvky či části společnosti jsou zkoumány z hlediska pozitivních důsledků, jež mají pro společnost, a nikoliv jako důsledek toho, co jim předchází, skutečně „působící příčiny“, jež vyvolávají důsledky, zůstávají bez povšimnutí. A to nemluvíme o tom, že Parsons téměř naprosto ignoruje příčiny důsledků negativních, které v podstatě v jeho sociálních systémech nemají místo, a také ne své vnitřní, organické příčiny uvnitř systému.

Toto účelové pojetí funkcí jako konečných příčin je úzce spjato s druhou úrovní Parsonsova pojetí a aplikace pojmu funkce v metodologickém ohledu. Parsons není výslovně proti kauzální metodě, dokonce tvrdí, že kauzální vysvětlení je základním rysem činnosti přírodních věd. Avšak ve společenských vědách kauzální metoda nestačí. Proto Parsons výslovně prohlašuje, že „ústředním metodologickým principem naší teorie je princip interdependence množství proměnných“.⁹⁾ Je to teorie plurality faktorů, koncepce plurality možných příčin změny s pochopením toho, že změna může vzniknout v každé části sociálního systému ve strukturálních termínech nebo v termínech proměnných.

Parsons soudí, že i nejdůležitější racionální činnost by byla prakticky nemožná, kdyby se nedal stanovit dynamický vztah mezi nějakou jednoduchou „nutnou podmínkou“ a z toho vyplývajícím účinkem. Avšak tam, kde je dosaženo široké možnosti aplikací analytických všeobecných výpovědí jen v krajně jednoduchých vztazích mezi proměnnými, může být výsledkům připisován jen podružný druhořadý vědecký význam. Protože když všeobecná výpověď pokrývá jen jednoduché vztahy nebo jen vztahy mezi dvěma nebo třemi proměnnými, pak se nemůže vyhnout tomu, že zůstává nežádoucně abstraktní. Cílem vědecké teorie je podle Parsonse co možná nejširší rozvinutí oblasti aplikace dynamické analýzy komplexních systémů. A tato dynamická analýza ve vlastním smyslu pojednává o řadě navzájem závislých jevů simultánně ve smyslu matematiky. Nejjednodušší případ tvoří analýza účinku, který vzniká ze změny nějaké nezávislé proměnné, přece však zůstává reciproční působení těchto změn na příslušné proměnné mimo okruh zkoumání. Ideálním řešením by podle

Parsonse byl logicky uzavřený systém dynamických obecných výpovědí, ve kterém by se daly vyjádřit všechny elementy reciproční interdependence mezi proměnnými systémy. Tohoto ideálu bylo však dosaženo ve formálním smyslu v systémech diferenciálních rovnic analytické mechaniky. Všechny ostatní vědy jsou však ve vztahu k systematické teoretické analýze ještě na primitivnější úrovni.

Z uvedených Parsonsových úvah je zřejmé, že při svém pojetí množství působících faktorů či proměnných vychází z matematických vzorů, že však současně přiznává nemožnost je takto aplikovat úspěšně v oblasti společenských věd. Zbývá proto nakonec známá koncepce teorie faktorů, protože Parsons odmítá navenek teorii jednoho rozhodujícího faktoru. Proto také i ve své práci, ve které proti svým původním stanoviskům směřuje již k určitému pojetí evolucionismu, v práci Společnosti z roku 1966, znovu zdůrazňuje, že pro studium procesu změn je možná jen teorie mnoha nebo více faktorů. „Každý výsledek procesů vyplývá z činnosti více faktorů, z nichž všechny jsou vzájemně nezávislé, máme-li vědecký důvod je rozlišovat. Výrobní faktory v ekonomické analýze jsou takovými logickými prototypy. V tomto smyslu není tedy přijatelné žádné tvrzení, že sociální změna je ‚určována‘ ekonomickými zájmy, myšlenkami, osobnostmi určitých jedinců, zeměpisnými podmínkami a podobně. Všechny teorie jednoho faktoru patří do předškolního stadia vývoje sociálních věd. Každý faktor je ve vztahu vzájemné závislosti s mnoha dalšími faktory.“¹⁰⁾

Parsons se tedy zjevně domnívá, že vyvrátil teorii o rozhodující roli jakéhokoli jednotlivého faktoru vývoje pro společenský vývoj, a tím i marxismus, který na mnoha místech svých spisů velmi samozřejmě považuje za teorii o rozhodující roli jednoho, tj. ekonomického faktoru. Současně si myslí, že se vyhnul úskalí teorie jednoho faktoru svou koncepcí o roli více či mnoha faktorů, svou koncepcí mnoha vzájemně závislých proměnných. Věc není tak jednoduchá, jak se Parsonsovi zdá. Jednak marxismus ve své autentické podobě není a nikdy nebyl teorií jednoho, a to ekonomického faktoru, a sám podrobil již mnohokrát teorii jednoho, ale také i mnoha působících faktorů důkladné kritice. Marxismus metodologicky není ani koncepcí jednoho rozhodujícího faktoru, ani nezůstává u koncepcie vzájemného působení mnoha faktorů, protože je *monistickým* materialistickým pojetím dějin a vývoje lidské společnosti. Parsons se tváří, že neví nic o rozdílu mezi teorií faktorů či mnoha proměnných a monistickou koncepcí vývoje. Ta neredukuje vývoj společnosti ani na jeden faktor, ani na množství působících proměnných, nýbrž vychází z dialektického pojetí společenského celku, v němž jsou všechny části dialektického celku spojeny dohromady ne v rovnocenném pojetí všech zúčastněných prvků a částí. Marxismus vychází z pojetí určité činnosti (materiální

výrobně pracovní činnost) a určitých společenských vztahů (společenské výrobní vztahy) jako výchozích pro strukturaci veškeré další činnosti a všech ostatních společenských vztahů. V marxismu je to výrobně pracovní činnost a vztahy výrobní z ní vznikající (ekonomická struktura společnosti), které zprostředkují a podmiňují veškeré ostatní činnosti a vztahy. To je právě materialistický monismus. O tom se velmi výstižně vyjadřuje sovětský autor S. Markarjan. „Tvoření sociální teorie předpokládá především správné pochopení lidské životní činnosti jako historicky vzniklého systému, který má specifický typ organizace a své vlastní zákonitosti fungování a vývoje. Určující roli strukturní jednotky tohoto systému může splnit jen takový prvek, jímž je možno vyjasnit genezi systému. Jde o to vysvětlit a analyzovat koordinaci o subordinaci části systému. Monismus sociologické teorie spočívá v nutnosti stanovení subordinace části sociálního systému a jeho výchozí strukturní integrace. Touto výchozí strukturní jednotkou je v marxismu proces materiální produkce života. ‚Elementárnost‘ dané strukturní jednotky nelze chápat jako absolutní jednoduchost a nerozložitelnost, nýbrž v tom smyslu, že při teoretickém zkoumání sféry lidské životní činnosti je materiální výroba hranicí logické analýzy.¹¹⁾ Podobné úvahy na obhajobu marxistického monismu proti zjednodušené koncepci množství proměnných či faktorů s důrazem na strukturní integrálnost společnosti, koordinaci a subordinaci i stupňovitost celku podává bulharský autor V. S. Dobrijanov. „Monismus materialistického pojetí dějin nespočívá v redukování všech jevů na jeden princip, ale v posloupném vyvození jevů ze základní určující příčiny, v odhalení všech prvků struktury při vydělení základní určující komponenty.“¹²⁾

T. Parsons se domnívá a také to proklamuje, že jeho funkcionální koncepce či metodologický princip množství proměnných mu umožňuje vyhnout se krajnostem teorie jednoho faktoru a současně zaujmout moderní metodologické stanovisko. Musíme však rozlišovat, jak již zdůraznil Marx, mezi tím, co autor míní o svém pojetí a o svém systému a co skutečně objektivně znamená systém autora v jeho důsledcích. Zásadní kritik Parsonsova funkcionalismu americký sociolog A. W. Gouldner říká toto: „Jedna ze základních metodologických pouček funkcionalismu je teze, že nejsou žádné ‚příčiny‘. Funkcionalismus chápe systém jako vzájemně působící proměnné než v termínech příčin a účinků.“¹³⁾ V podstatě jde tedy o myšlenku, že všechno ovlivňuje všechno. Funkcionalismus nemá žádnou teorii o tom, jakou váhu mají jednotlivé proměnné v systému, které jsou důležitější. Je zapotřebí říci, že zde Gouldner, který jinak podává velmi jízlivou a v mnoha případech naprosto správnou kritiku Parsonsova funkcionalismu, v tomto případě zjednodušuje. Nebere v úvahu metamorfózy Parsonsova vývoje a také jeho tvrzení z publikací posled-

ních let. V již uváděné knize Společnosti Parsons poněkud ustupuje od všeobecné teorie působení všech faktorů na všechny a dokonce i výslovně mluví o hierarchickém uspořádání faktorů. Rozlišuje dvě základní navzájem související hierarchie — hierarchii nutných podmínek a hierarchii kybernetické kontroly. Co to však jsou kyberneticky nejvyšší elementy v systémech vzorovaného utváření kultury? To jsou především institucionalizované kulturní a hodnotové vzory. Proto se Parsons označuje (a v tomto případě právem) za kulturního deterministu. Proto při vysvětlování hlavních vzorů a procesů změn zdůrazňuje Parsons nejvyšší kybernetickou úroveň, která je spíše rázu kulturního než sociálního a v rámci kulturní kategorie spíše rázu náboženského než světského. V rámci sociální kategorie stojí hodnoty a normy, zvláště právní, výše než zájmy politické. Kruh důsledků určitého způsobu myšlení je uzavřen. Parsons přes všechny subjektivní deklarace o tom, že funkcionální metoda studuje vzájemné souvislosti všech proměnných systémů, přes ujišťování o tom, že změnu lze vyvodit ze všech možných proměnných, nakonec dochází k monistickému, ale také idealistickému a redukcionistickému vysvětlování společenských změn a historické evoluce z kulturních a nadstavbových složek. Jeho funkcionalismus a strukturalismus nemá jen určitá metodologická pravidla a prvky, ale je ve svých důsledcích idealistickou metodologií a teorií, je vysvětlováním materiálního ekonomického, sociálního a politického života z nadstavbových složek kultury, morálních a kulturních hodnot. Stejně tak jeho pojetí funkce jako účelného a pozitivního příspěvku prvku či části systému k udržování a zachování celku vede objektivně k moderní verzi teleologie, k tautologickým apologetikám dobře fungujícího společenského systému soudobé Ameriky. Objektivním důsledkem moderně znějících složitých úvah strukturalního funkcionalismu je idealistický monismus a idealistický princip teleologie.

Parsons je nejvýznamnějším americkým představitelem sociologického funkcionalismu ve svérázné kombinaci se strukturalistickou koncepcí sociální statiky. Ke zvláštním rysům vývoj evropské nemarxistické buržoazní sociologie v západoevropských zemích patří nápadně přehlíživý a dokonce spíše negativně kritický postoj k sociologickému funkcionalismu. To se zvláště projevovalo v západoněmecké sociologii, kde jedině R. Dahrendorf a J. Bergmann z okruhu frankfurtské sociologické školy podali kritiku sociologického strukturalismu a funkcionalismu amerického ražení. Tento základní opomíjivý nebo kritický vztah k strukturalismu a funkcionalismu byl porušen určitou výjimkou. Západoněmecký autor Niklas Luhmann vydal v roce 1970 pod názvem *Soziologische Aufklärung, Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*, soubor statí a studií, které jsou pokusem o obhajobu funkcionalismu a jeho určité modernizování. Luhmannova práce má určité přednosti. Je otevřenou obhajobou principů

funkcionalismu jako vědecké metody současně při pokusech o jeho modernizaci také částečnou kritikou některých nápadných nedostatků tradičního pojetí funkcionalismu. Proto si zaslouží kritické hodnocení.

3. NIKLAS LUHMANN A JEHO POKUSY O MODERNIZACI FUNKCIONÁLNÍ METODY

Luhmannova koncepce funkcionalismu je zaměřena jednoznačně proti kauzální metodě. Nelze již bez dalšího vysvětlovat příčiny z jejich účinků, tj. funkci nějakého jednání jako účinek, protože vidět funkci nějakého jednání jako účinek není ještě dostačující důvod, že faktický výskyt tohoto jednání je vysvětlen nebo že umožňuje předpověď. Popírání tradiční kauzální metody však předpokládá, že se podařilo formulovat vlastní smysl funkcionální analýzy nezávisle na kauzálních vědeckých pravidlech o určení invariantního vztahu mezi příčinou a účinkem. Je nutné zavést pojem *funkcionální ekvivalence*. Tento pojem byl sice znám již dříve. Nebyl však chápán jako definující znak, jako princip metody. V tomto pojmu lze prý nalézt klíč pro odpoutání funkcionalismu od kauzální vědecké metody. Funkce není chápána již jako způsobený účinek, nýbrž jako regulativní schéma smyslu, které organizuje srovnávací oblast ekvivalentních výkonů. Výkon v tomto pojetí označuje speciální stanovisko, z něhož mohou být zachyceny různé možnosti v jednotném aspektu. Jednotlivé výkony jsou zaměnitelné, rovnocenné a fungibilní. Funkce je tedy zcela ve smyslu Kantově jednotka jednání umožňující uspořádat různé představy pod jednu společnou.

Třída všech funkcionálně ekvivalentních možností se obvykle označuje jako proměnná. Proměnné jsou pojmy, které záměrně zůstávají neurčité, jsou to prázdná místa, která však ne libovolně, ale určitým způsobem mohou být zaplněna ohraničenými možnostmi. Funkcionální analýze nejde o určení bytí ve formě jakýchsi konstant podstaty, nýbrž o variaci proměnných v rámci komplexních systémů. Konstanty fungují jen jako variační podmínky a jsou jako takové variabilní z hlediska svých způsobilostí pro tuto specifickou funkci. Funkcionální metoda v Luhmannově pojetí může zdůvodnit konstatování, že něco je a také může nebýt, že něco je nahraditelné.

Luhmann se tedy všestranně snaží, aby se vyhnul námitkám, které jsou nejčastěji proti funkcionalismu uváděny. Proti výtkám z tautologie je možné se ubránit tím, že funkcionální argumentace nespočívá v tom, že se usuzuje z předem nalezeného výkonu na odpovídající potřebu, a tím se ospravedlňuje existence výkonu. Luhmann totiž zná Parsonsovú koncepci funkcionalismu, a proto se snaží čelit i další kritické výhradě vůči funkcionální metodě jako statické a konzervativní. Tím, že ekvivalentní

funkcionální metoda analyzuje rysy systému s ohledem na jiné možnosti, a tedy také na možnosti změny, výměny a nahrazení a jejich zpětné působení v systému všímá si problému změny. Luhmann ovšem přiznává, že jeho metoda nevede ke konstatování příčin určité změny nebo k její předpovědi. To však znovu připomíná Parsonsovo pojetí z jeho základní práce *The Social System*, kde Parsons říká, že obecná teorie změny sociálních systémů není možná za daného stavu poznání. Proto může být v struktuře sociálních systémů teorií partikulárních subprocesů změny v takových systémech, a ne všestranných procesů změny v systémech jako systémech. Parsons podmiňuje nemožnost odhalení změn celých systémů současným stavem poznání, Luhmannovo pojetí změny však otevřeně přiznává nemožnost zjistit ekvivalentní funkcionální metodou příčiny změn nebo je předpovídat. Ukazuje se, že možnosti takové metody jsou značně omezeny. Stačí pro společenskou vědu metoda, která je s to ukázat na to, že určitý proces změn není jediné možné a že může být nahrazen jiným?

Při dalším zkoumání Luhmannových úvah však zjistíme, že Luhmannovi nejde jen o odstranění některých nejkřiklavějších vnitřních rozporů a nedůsledností tradičního pojetí funkcionální metody, ale že cílem jeho argumentace je převrátit dosavadní vztah kauzálního a funkčního vztahu. Proto Luhmann tvrdí: „Funkce není zvláštní druh kauzálního vztahu, nýbrž kauzální vztah je aplikační případ funkcionálního řádu. Ontologický výklad kauzality ztrácí svůj význam. Není již možno vykládat příčinu a účinek jako určité stavy bytí a kauzalitu určit jako invariantní vztah mezi příčinou a účinkem.“¹⁴⁾

Luhmann zajímavým způsobem kombinuje dílčí správné postřehy o jednostrannosti a omezenosti kauzální metody s kritikami jednostrannosti a nedostatků tradičního pojetí funkcionální metody a výsledkem je nová elektická koncepce dovádějící kauzální vztahy k úplné redukci na funkcionální a chápající funkcionalismus jako metodu a současně i teorii, která v oprávněné relativizaci nehybných struktur a konstantních podstat vede k odmítání studia změny a předpovědi jejich příčin.

Pojetí funkcionální metody přechází u Luhmanna jako u většiny funkcionalistů ve funkcionální teorii. Ta je zcela jasně spjata s problematikou teorie existenčních požadavků sociálních systémů a s obecnou teorií systémů. Běžné pojetí funkcionální teorie systémů však preferuje strukturní stabilitu a podceňuje problém změny nebo ho považuje zásadně za odvozený ve smyslu následujících úvah: Není možné zjistit změny a jejich příčiny, dokud nemáme prostudované stabilní strukturní vztahy. Luhmann se opět snaží vyhnout takovému pojetí, kritizuje proto Parsonse, že jeho strukturně funkcionální teorie klade pojem struktury před pojem funkce. Předpokládá, že sociální systémy mají určitou strukturu, a ptá se po funk-

čních výkonech, které musí být realizovány, aby sociální systémy zůstaly zachovány. Tím se omezuje pojem funkce většinou na interní výkony, přednostně na příspěvky subsystému a stává se interní systémovou kategorií, která se týká vztahu části k celku. Podle Luhmanna je nutno převrátit pořadí vztahu struktury a funkce a ptát se po smyslu tvoření struktury i po smyslu tvoření systému. Strukturní funkcionalismus Parsonsův svým kladením struktury před funkcí si bere možnost problematizovat struktury.

Luhmannova funkcionální koncepce sociálních systémů je zaměřena proti jednostrannému pojetí systému jako vzájemnému vztahu vnitřních částí a celku a postuluje tezi, že modernější pojetí systému je funkcionální teorii schématu System/Umwelt Theorie. Takto pojatá funkcionální teorie systému není nic jiného než teoretický model funkcionální metody. Dalším odlišným rysem funkcionální teorie v Luhmannově pojetí je jiné chápání cíle — cíl není jednoznačný a teleologicky chápaný, nýbrž je chápán jako jedna z možných řídicích formulí pro vytváření vztahu systém — prostředí. Takové pojetí ovšem jednoznačně akcentuje systém jako otevřený.

Mezi zajímavé aplikační části Luhmannova pojetí funkcionální metody a teorie patří jeho studie o ideologii. Odmítá pojetí ideologie v jejím kauzálním působení nebo instrumentální použitelnosti, ani v ní nespatřuje úsilí o zakrývání skutečných motivů. Myšlení je podle Luhmanna ideologické, když může být nahrazeno ve své funkci orientovat a ospravedlňovat jednání. Jasno o funkcionální vyměnitelnosti ideologií je možno mít poté, když se samo jednání podrobí funkcionální analýze. Luhmannovy úvahy o funkcionální zaměnitelnosti ideologií se mohou zdát zajímavé, dokud nezjistíme, že jeho výtky proti zjednodušenému pojetí ideologie jako klamu či zastírání motivu jsou také namířeny proti marxistickému pojetí ideologie a že funkcionální pojetí ideologie napadá dále marxismus tím, že spolu s jinými koncepcemi (například teorií faktorů) diskreditoval struktury smyslu, přes něž chápe jednající masa sama sebe na pouhou „nadstavbu“, „ideologii“, „racionalizaci“ nebo „sublimaci nepřiznaných motivů“, krátce jako produkovaný svět zdání bez vlastního práva na ontologické bytí. Teorie funkcionální zaměnitelnosti ideologií je, jak je vidět, lhostejná k sociálně třídním funkcím ideologie, nehledě na to, že se snaží připsat marxismu názor jako by označení ideologie jako zdání znamenalo její podcenění. V marxismu i jevy typu „zdání“ nejsou ani neskutečné, ani bezvýznamné, jen je tato charakteristika určuje skutečně jako závislé a související se skutečným materiálním životem společnosti.

Luhmannova kniha statí a studií na obhajobu funkcionalismu je jistě zajímavá svou snahou o pružnější a modernější pojetí funkcionalismu. Je

však zcela otevřeně zaměřena proti principu kauzality, který jednoznačně redukuje na funkcionalismus. Luhmann odstraňuje některé nedostatky tradičního pojetí zvláště amerického funkcionalismu, když se snaží vystříhat tautologických hodnotících prvků při pojetí funkcí a když uznává změnu jako důsledek jeho principu ekvivalence. Nápadný je však jeho přehlíživý postoj k tradicím dialektického myšlení, které již od Hegela a později přes Marxe, Engelse i Lenina bylo s to poukázat na jednostrannost, omezenost a nedostatečnost kauzální metody, ale současně také prvky funkcionalismu jako jednostranné funkcionální vztahy a jako momenty kauzality zahrnuje do širšího pojetí dialektické metody jako její dílčí a dialekticky překonané momenty. Funkcionální pojetí ideologie nevede k novým a objevným pohledům, jen ve své částečně oprávněné kritice zjednodušujících koncepcí ideologie ukazuje své nepochopení marxistického pojetí ideologie a problematiky světa zdání a navíc ještě ignoruje třídní funkce ideologie. Luhmannovo vylepšené pojetí funkcionalismu ztroskotává na neznalosti a ignorování dialektické metody, a proto ve skutečnosti není ani plně moderní, ani adekvátní požadavkům dialektického přístupu k řešení vědeckých problémů.

4. MARXISTICKÉ POJETÍ KAUZALITY A FUNKCIONALISMU

Nejasnosti a nepřesnosti v pojetí funkcionalismu u soudobých představitelů sociologického funkcionalismu jsou mimo sociální a třídní filosofie a dialektické metody. To platí nakonec i o Luhmannovi, i když podmíněnost jejich názorů také určeny malou nebo žádnou znalostí dějin ten alespoň částečně naznačuje jakési ohlasy vlivu husserlovské filosofie. Ta ovšem ke správnému řešení vztahu kauzální a funkcionální metody nepřispívá.

Naproti tomu marxismus věnoval v dílech svých zakladatelů značnou pozornost problematice kauzality i jejím vnitřním nedostatkům. Před marxismem však to byl již Hegel, jehož dialektické pojetí kauzality komentovali Engels a Lenin. Lenin ve svých Filosofických sešitech při konceptování Hegelovy Vědy o logice zaznamenává velmi cenné Hegelovy myšlenky a současně vyslovuje i částečný údiv nad tím, proč Hegel věnoval relativně málo místa problémům kauzality, oné oblíbené tematice kantovců. Současně si Lenin dává i odpověď, zdůrazňuje, že pro Hegela je kauzalita jen jedním z určení univerzální souvislosti, jen momentem vesmírné vzájemné závislosti, vzájemného střžení událostí. Kauzalita je jen jednostranným, úryvkovitým a neúplným vyjádřením světové souvislosti.⁴⁵⁾ Také Engels se v Dialektice přírody a v Anti-Dühringu zabývá problematikou kauzality a poukazuje na to, že to byl Hegel, který od pojetí příčin přešel až k vzájemnému působení jako pravé poslední příčiny věcí. Podle

Engelse nemůžeme dojít dále než k poznání tohoto vzájemného působení, protože za ním už není co poznávat. Engels totiž znal z dějin filosofie oprávněné kritiky jednostranného nebo nesprávného pojetí kauzality a byl si také vědom omezenosti jednoho konkrétního vztahu, příčiny a účinku právě ve složitých soustavách či systémech. Vztah příčiny a účinku je nezvratný jenom v určité přesné a jednostranné souvislosti. Jinak dochází v dialektickém propletení vzájemné souvislosti k výměně řetězu příčin a účinků, to, co je v jednom vztahu účinkem, se může v jiném vztahu stát příčinou nebo ve vývoji a změně se dokonce účinek může stát zpětně působící příčinou své původní příčiny. Proto Engels dochází podobně jako Hegel až ke kategorii vzájemné závislosti a všeobecného působení,¹⁶⁾ tím se také vyhýbá oprávněné námitce nekonečného kauzálního regresu při hledání další příčiny každé jednotlivé konkrétní příčiny. Engels ovšem ví, že vzájemné působení je jen obecným a abstraktním zachycením faktu všeobecné závislosti a zřetězení jevů a že je nutno v každé konkrétní soustavě či dialektickém složitém systému ukázat konkrétní a zprostředkovaný způsob vzájemné souvislosti a působení, ukázat na určitý rozhodující a strukturující prvek celku. Jinak by se teze o vzájemném působení a všeobecné závislosti jevů v nějakém složitém celku stala jen prázdnou frází, nebo by mohla vyústit rovněž v obecnou teorii faktorů či koncepci mnoha působících proměnných.

Pokud se týče vztahu marxistické dialektiky k funkcionalismu, byl to právě Lenin, který při konspektování zjednodušující knihy ruského autora V. Šuljaticova výslovně poznamenal toto: „Ovšem ale z toho nevyplývá, že funkcionálnost nemůže být druhem příčinnosti.“¹⁷⁾ Ze souvislosti je zřejmé, že Lenin neodmítá existenci funkcionálního vztahu, v podstatě ho však chápe jako určitý druh příčinnosti.

Marx se nijak nezabýval podrobně problematikou kauzality a možnostmi aplikace kauzální analýzy. Přesto však tu máme jeho Kapitál, který je také realizací a aplikací Marxovy dialektické metody. V něm je uplatněna kauzální analýza jako moment dialektické metody a jako určitá podřízená částečná metoda při analýze složitého zprostředkovaného systému kapitalistické formace. Současně Marx v Kapitálu aplikuje funkcionální analýzu rovněž jako podřízenou a jednu z možných jednostranných metod, které jsou jen momentem všestranné dialektické analýzy složitého společenského celku. V žádném Marxově díle jako v Kapitále také nenajdeme tak časté použití výrazu funkce a fungování. Na mnoha místech všech tří dílů Kapitálu Marx používá tyto výrazy: funkce peněz, funkce zlata, funkce užité hodnoty v pracovním procesu, funkce vedení, kontroly a dozoru, specifické funkce kapitálu, zvláštní funkce vyplývající z povahy výrobního procesu, funkce vykořisťování, společenské funkce dělníka, funkční forma existence kapitálové hodnoty, funkce kapitálu, funkce

sdružených výrobců, kapitalista jako funkcionář výroby, funkce pozemkového vlastnictví atd. V této souvislosti může vzniknout logická otázka, v jakém smyslu používá vlastně Marx termín funkce. U Marxe je použit termín funkce jednak pro charakteristiku pohybu a činnosti výrobního způsobu jako celku, Marx zkoumá, jak funguje kapitalistická formace, jaké jsou zákony jejího fungování. To je obecné uplatnění pojmu funkce a fungování na celek společnosti. V jiném použití Marx mluví o funkcích jednotlivých částí či prvků kapitalistické formace, zde má na mysli určité činnosti jako funkce a jejich důsledky pro fungování celku. Kromě toho Marx ještě navíc zkoumá společenské funkce věcí, zvláštní společenské významy přírodních věcí, které v určitém historickém kontextu mají nebo získávají schopnost plnit společenské funkce, jež samy od přírody nemají a nemohou mít. Jde například o společenskou funkci zlata a drahých kovů, papírových peněz, předmětů, výrobků, které jako zboží mají najednou jiné funkce a významy, stejně tak jako obecně soukromé vlastnictví výrobních prostředků nebo půdy, které z hlediska materiálního je jen vlastněním přírodou daných věcí nebo věcí člověkem přetvořených. Tyto zvláštní společenské funkce věcí odlišné od jejich přírodně podmíněných mají další důsledky. V systému odcizených a zvěcnělých vztahů, ve společnostech, kde zvěcnělé a odcizené vztahy se převracejí v personifikaci věcí, majitelé odcizených a zvěcnělých vztahů, pozic a věcí mají opět zvláštní jiné funkce, kvality a významy, které nejsou totožné s jejich individuálními kvalitami osobními, a tím se liší od funkcí, jež může člověk vykonávat jen díky svým osobním vlastnostem. O těchto způsobech použití pojmu funkce ve smyslu zvláštních sociálních funkcí věcí a zvláštních společenských funkcí majitelů věcí se sociálními funkcemi nemá běžná buržoazní ekonomie a sociologie potuchy a jen nemnozí sociologové se k této problematice instinktivně přibližují jedině v rámci koncepcí latentních důsledků a latentních funkcí. Ale skutečně jen přibližují.

A nakonec marxismus není proti hledisku funkcionální metody ani teorií jednoho, zvláště pak od činnosti lidí odtrženého a osamostatněného faktoru, ani není koncepcí o množství chaoticky a všelijak působících faktorů či proměnných. Marxismus je *monistické materialistické pojetí* dějin a monistický a dialektický způsob analýzy a vysvětlování složitého, ale historicky určitého a historicky podmíněného společenského celku. Monismus neznamená redukci složitosti celku na jeden faktor či metodologicky na jeden redukční princip. Monismus chápe celek jako uspořádaný a zprostředkovaný systém vztahů. Tato uspořádanost či strukturovanost je založena na určitém druhu strukturně významné činnosti a jejich strukturních vztahů [pracovně výrobní činnost a ekonomické výrobní vztahy jako struktura společnosti]. Tento strukturotvorný prvek umožňuje také utřídit a postihnout koordinaci a subordinaci jednotlivých částí celku

a jejich složité zprostředkování i stupňovité řazení částí v určité hierarchii a posloupnosti. Tato koordinace a subordinace, toto stupňovité uspořádání je vyvozování na základě analýzy strukturní a strukturotvorné činnosti, na základě analýzy strukturních vztahů. V takovém pojetí a přístupu má místo i kauzální analýza jako dílčí, ale přesto platný a plodný metodologický princip i funkcionální analýza jako jeden z typů či druhů kauzálních vztahů a závislostí bez jakéhokoli tautologického a teleologického aspektu.

Dialektický, historizující a genetický přístup chrání před statickým a nehistorickým pojetím sociálních struktur a dialektické pojetí rozporů umožňuje vystříhat se jakýchkoli tendencí chápat funkce jako apriorní teleologický příspěvek k udržování bezrozporné a harmonické jednoty společenského celku, a tím vede nikoliv k apologetickým tautologiím, nýbrž k bezohledné kritice složitých rozporných vztahů a souvislostí společenského celku.

LITERATURA

1. G. C. H o m a n s, Contemporary Theory in Sociology v R. L. Faris, Handbook of Modern Sociology, str. 961, Chicago 1964
2. K i n g s l e y D a v i s, The Myth of Functional Analysis in Sociology and Anthropology, Amer. Sociol. Rev. XXIV (1959) str. 757—72
3. W. G. R u n c i m a n, Social Science and Political Theory, str. 113, Cambridge 1965
4. R. K. M e r t o n, Social Theory and Social Structure, str. 21, The Free Press of Glencoe, 1964
5. E. N a g e l, The Structure of Science, str. 523—525, New York 1966
6. Tamtéž, str. 535
7. R. B r o w n, Explanation in Social Science, str. 132, Chicago 1963
8. W. G. R u n c i m a n, cit. práce, str. 117
9. T. P a r s o n s, The Social System, str. 493, London 1967
10. T. P a r s o n s, Společnosti, str. 168, Praha, Svoboda 1971
11. E. S. M a r k a r j a n, Metod analiza socialnoj systemy v Sociologija i ideologija, str. 39—43, Moskva 1969
12. V. S. D o b r i j a n o v, Metodologičeskije problemi teoretičeskogo i istoričeskogo poznanija, str. 17, Moskva 1968
13. A. W. G o u l d n e r, The Coming Crisis of Western Sociology, str. 346—347, New York, London, 1970
14. N. L u h m a n n, Soziologische Aufklärung, str. 16, Köln und Opladen, 1970
15. V. I. L e n i n, Filosofické sešity, str. 128—131, SNPL, Praha 1953
16. B. E n g e l s, Dialektika přírody, str. 195—197, Svoboda, Praha 1950
17. V. I. L e n i n, Spisy 38, V. Š u l j a t i k o v, Ospravedlňování kapitalismu v západoevropské filosofii od Descarta k E. Machovi, M. 1909, str. 506

A Critique of the Methodological Principles of Functionalism in Sociology

Summary

In recent times functionalism as a method and as a theory has become a subject for discussion and arguments with regard both to general methodology and to sociology. Views on functionalism differ and so we find very open adherents and severe critics of functionalist methods and theory. Functionalism was already reproached for its lack of unity and ambiguousness in the concept of function (Nagel, Merton), is criticized for teleological consequences and because it does not have the right to represent itself as an independent method since, in reality, it is only another expression for a sociological method and sociological analyses in general (Kingsley Davis). Functionalism is reproached for overlooking or underestimating changes; others point to its unjustified right to swallow or reject the causal method.

On the other hand, T. Parsons, for instance, is among the authors who defend functionalism as a method and theory. Despite all the lack of uniformity in utilizing the term function, the concept of function in Parsons' view is concentrated into two meanings. He regards function as a contribution of elements or items of a system working toward its maintenance, or as a variable that finds concrete expression in its conception of variable patterns. An analysis of Parsons' conception of function and functionalism leads to conclusion on the tautological and teleological results of his functional analyses. Parsons' conception of function applied to complex systems which contain large numbers of variables, objectively leads to the modernized version of the theory of many or more factors in explaining a social system. However, Parsons moves from the conception of many variables to the affirmation of the decisive role of institutionalized structures of cultural and value patterns. His original functionalistic concept of many variables leads objectively to cultural determinism in explaining society; this means that society is reduced to cultural and value patterns and explained from super-structural components.

The West German author, N. Luhmann, attempts a more perfect concept of functionalism, devoid of its shortcomings. He introduces his concept of functional equivalents, rejecting the causal method. He endeavours to avoid a partisan, routine concept of functionalism. He brings the functional method to the concept of functional theory which is linked with his conceptions of open systems. Although his concept is really devoid of routine, partisan functionalism, yet it is evident that Luhmann does not know the dialectical concept of functionalism as a form of manifestation of causal continuity, which in Marxism itself is understood only as a moment and an element of the general continuity and concatenation of phenomena. However, the mutual effect of phenomena and elements in Marxism are subordinate to the basic structural unity and structural activities which permit the arrangement of elements and items of a system into a given hierarchical system of coordinated and superior and inferior constituents.

MILENA MANOVÁ

PRINCIPIÁLNÍ VÝCHODISKA SOVĚTSKÉ SOCIOLOGICKÉ METODOLOGIE

Pojetí metodologie sociologie neboli „logiky sociologie“, jak ji nazývá G. M. Andrejevová,¹⁾ je v marxismu a v současné buržoazní sociologii principiálně odlišné a protikladné. Pro buržoazní sociologii je především charakteristický rozpor mezi sociologickou teorií a metodologií. Na rozdíl od nemarxistické sociologie, která chápe metodologii vesměs jako souhrn technik a procedur výzkumů, sovětská sociologové zdůrazňují dva aspekty obecné metodologie, tj. aspekt filosofický, který má na zřeteli obecné problémy vědy jako určitého systému výpovědí o světě a který zkoumá obecně filosofickou povahu vědeckých postupů — v tomto smyslu je součástí filosofie—, a aspekt empirický, který představuje deskriptivní logický a normativní přístup k vědeckým metodám. Je to tedy systém obecnějších teoretickometodologických principů a vlastní dílčí metody vědeckého zkoumání, tj. speciální metody jednotlivých vědeckých disciplín, jež plní funkci přímých nástrojů poznání.

Oba aspekty metodologie vyžadují odpověď na otázku, v jakém vztahu je metodologie k obecné teorii dané vědy. V pracích sovětských sociologů se zdůrazňuje zejména komplexnost jako charakteristický znak marxistické metodologie.²⁾ Marxistická sociologie vychází z principiální jednoty metody a teorie. I pro sociální výzkumy se připomíná závaznost obecné teze marxisticko-leninské filosofie, že metoda se může stát výzkumnou silou jen tehdy, je-li adekvátním zkoumáním objektu. Hodnota každé obecné teorie je především v tom, že je nejen souhrnem poznatků již získaných, ale i metodou, principem přístupu ke zkoumání nových jevů. Zároveň je však metoda takovým způsobem poznání, který jednak dává předpoklady pro vytváření teorie, jednak je sama teoreticky zkoumána. Metoda výzkumu se tedy liší od některých používaných způsobů poznání

1) G. M. Andrejeva, J. P. Nikitina, *Metoda vysvětlení v sociologii*, sborník Sociologie v SSSR, Praha 1967.

2) Srv. např. V. Jádov, *Metodologija i procedury sociologičeskich issledovanij*, Tartu 1968; G. M. Andrejeva, *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*, Moskva 1965; G. M. Andrejeva, J. P. Nikitina, *Metoda vysvětlení v sociologii*, Sociologie v SSSR, Praha 1967; G. M. Andrejeva, *Lekcii po metodike konkretnych socialnych issledovanij*, Moskva 1972; I. S. K o n, *Neopozitivizm v sociologii*, Moskva 1964.

tím, že její podstata, struktura a funkcionální možnosti jsou předem vymezeny v určité gnoseologické teorii.³⁾

Metodologie v pojetí marxistické sociologie znamená jednotu metody a teorie, dialektiky a materialismu. Odmítá jak plochý empirismus, tak i neplodnou spekulaci, podtrhuje jednotu teorie a empirie, teorie a praxe, jednotu indukce a dedukce, kvantitativní a kvalitativní analýzy, analýzy a syntézy, logického a historického. Otevřeně přiznává svůj vztah k ideologii a zdůrazňuje třídnost a stranickost svých principů. Vyzdvihuje zásadní význam teorie, metodologie a ideologie pro vědeckou politiku komunistické strany. Ideologie se pokládá za organickou součást marxisticko-leninské sociologie. Jednota teorie a metodologie spojená s praxí představuje základ a podstatu marxismu-leninismu.

Většina nemarxistických společenských teorií postrádá dialektickomaterialistický přístup při řešení sociologické problematiky. V americké sociologii je tradiční chápání metodologie jako souhrnu technik a procedur výzkumu. Speciální empirické výzkumy však nemohou být plodné bez určité obecné teorie a sama praxe vyvrací požadavky pozitivisticky orientované sociologie, aby suma speciálních výzkumů nahradila obecnou sociologickou teorii.

Naproti tomu marxistická sociologie se opírá o jednotu metody a teorie. Obecnou teorii marxistické společenské vědy tvoří obecné zákony společenského vývoje ve svém celku i veškeré mnohotvárnosti svých konkrétních projevů. Obecné zákony jsou zároveň i metodou poznání jevů společenského života. Není zde protiklad mezi formální metodologií a konkrétní teorií.

V nemarxistické sociologii se takový protiklad stále zdůrazňuje, stejně jako se zdůrazňuje nezávislost metodologie sociologie na jakékoli filosofické koncepci. Avšak metodologické základy každé vědy, tedy i sociologie, a metodologické základy jakékoli sociologické teorie jsou určovány určitou filosofickou orientací. Empirická sociologie, i když vznikla jako odpověď na pozitivistickou sociologii A. Comta, v zásadě pokračovala v odklonu od filosofie, zřiká se spojení mezi filosofií a sociologií, což patří právě k obecným principům pozitivismu.

Sovětská sociologie si naopak uvědomuje, že na otázky týkající se celkové představy o společnosti, perspektivy jejího dalšího vývoje, příčin změn, které společnost prožívá, může dát odpověď pouze obecná sociologická teorie, jejímž základem je marxisticko-leninská teorie, tj. historický a dialektický materialismus, bez něhož lze ze sociologie vytvořit pouze empirickou kompilaci dílčích výzkumů a pozorování.

Toto stanovisko však není v sovětské sociologii dosud zcela jednoznač-

³⁾ Srv. G. M. Andrejeva, J. P. Nikitina, cit. práce, str. 11.

né. Ani zde není zcela jasně vymezen vztah mezi sociologií a filosofií, sociologií a historickým materialismem, sociologií a vědeckým komunismem. Mnozí teoretici v oboru sociologie se snaží o odstranění této nejasnosti a o vymezení předmětu sociologie a jeho odlišení od jiných věd.⁴⁾ Tato názorová krystalizace je přirozená při tak bouřlivém rozvoji, jakým sociologie prochází v posledním desetiletí.

V Osipovově a Rumjancevově pojetí je obecná sociologická teorie spojovacím článkem mezi filosofií a sociologií. Sociologie je pokládána za samostatnou speciální vědu zabývající se strukturou společnosti. Zdůrazňuje se však nezbytnost jejich kooperace při plném respektování nutné dělby práce a zachování specifických přístupů.

V r. 1968 probíhaly na MSU široké diskuse o vymezení sociologie za účasti pracovníků MSU a zástupců mnoha dalších pedagogických a vědeckých pracovišť. Podkladem pro diskuse byly teze referátu profesora MSU D. M. Ugrinoviče O struktuře marxistické sociologické teorie, v němž autor stručně charakterizoval tři existující různá stanoviska týkající se vymezení marxistické sociologie: 1. Marxistická sociologie se v podstatě kryje s historickým materialismem, který vystupuje jako bezprostřední metodologie sociologických výzkumů. 2. Marxistická sociologie je empirická věda zásadně odlišná od historického materialismu, který je pouze její filosofickou metodologií. 3. Historický materialismus je obecnou sociologickou teorií plnící funkci obecné metodologie veškerého poznání společenských procesů a jevů. Součástí marxistické sociologie jsou speciální, dílčí sociologické teorie, které poskytují speciální metodologii poznání jednotlivých společenských jevů a procesů a jsou bezprostředním metodologickým základem konkrétních sociologických výzkumů. Výsledky diskuse byly shrnuty ve sborníku O struktuře marxistické sociologické teorie.⁵⁾

⁴⁾ Srv. například G. V. Osipov, *Sociologija v SSSR*, Moskva 1965, str. 42; A. M. Rumjancev, G. V. Osipov, *Marxistická sociologie a její konkrétní sociální výzkumy*, Sociologický časopis, Praha 1970, č. 3—4, str. 311; G. V. Osipov, *Sociologie*, Praha 1971.

⁵⁾ P. A. Račkov, D. M. Ugrinovič, A. K. Uledov, *O struktuře marksistskoj sociologičeskoj teorii*, Materialy diskussii, Izdatelstvo MGU, Moskva 1970. Ugrinovič objasňuje, v čem spočívá rozdíl mezi obecnou sociologickou teorií, tj. historickým materialismem, a speciálními sociologickými teoriemi, které jsou přímo spjaty s výzkumem, a jsou tedy zprostředkujícími články mezi historickým materialismem a empirickými sociologickými výzkumy. Diskusní příspěvky byly zaměřeny na otázky historismu v sociologii (V. I. Jelmejev), na problematiku koexistence filosoficko-historické a sociologické funkce historického materialismu (G. M. Andrejevová), na propojení speciálních sociologických teorií s příslušnými společenskými vědami (P. A. Račkov), na naznačení problematiky vzájemného vztahu mezi jednotlivými komponentami struktury sociologické teorie (A. K. Uledov). Další příspěvky se týkaly různých úrovní sociologické teorie (V. Ž. Kelle), historického materialismu jako obecné sociologické teorie (A. D. Šeršunov), metodologického významu historického materialismu (E. Ch. Stepaňan) a zvědečtování empirických výzkumů (L. I. Goldin).

Analýza metod a technik, kterých se používá v empirických výzkumech, ukazuje, že tyto metody a techniky samy o sobě jsou pro sociologický výzkum velmi užitečné a potřebné, že příčiny bezmocnosti současné západní sociologie, která těchto metod a technik používá, jsou daleko hlubší. Empirická sociologie sice zpracovává složité matematické modely a metody statistických výpočtů, které mají svoji hodnotu, není však schopna spojit tyto metodologické postupy s obecnou teorií sociálního a historického procesu. Chybí zde často jednota kvantitativní metody s kvalitativní analýzou.

Většina nemarxistických společenských teorií trpí nedostatkem dialektikomaterialistického přístupu i při řešení problémů sociální struktury. Idea třídního dělení společnosti, používá-li se pojmu třídy jako principu charakteristiky sociální struktury, se pokládá za projev filosofického přístupu, neboť konkrétním úkolem je zde odhalení podstaty dané sociální struktury. Sociologové na Západě prohlašují, že jejich záležitostí je pouze popis, charakteristika „strat“, kdežto „otázka podstaty tříd patří sociálním filosofům, básníkům, žurnalistům,“ jak uvádí V. S. Semjonov.⁶⁾

Protiklad sociologie a filosofie se týká do značné míry i problému hodnot. Úloha sociologie se tradičně viděla v tom, že se má osvobodit od hodnotových soudů, zdržet se hodnocení společenských jevů a postavit se na pozici „sociálního inženýrství“. Proti takovému pojetí sociologie svého času protestoval i Lenin. Nesouhlasil se sociology liberály a maloburžoazními demokraty, se sociology empiriky a praktickými sociotechniky, kteří vyhlašovali hodnotovou neutralitu.

Ze soudu, že sociologie je věda, který byl ve své podstatě správný, se činil nesprávný závěr: Věda nemůže odpovídat na otázku, co je dobré a co je špatné. Věda nemá možnost uspokojivě říci, co máme dělat. Odpověď na tyto otázky nám může dát etika nebo náboženství.

Naproti tomu marxističtí sociologové vycházejí z premisy, že je-li sociologie skutečně vědecká, poznává objektivní zákony společenského vývoje, a může tedy vědět, co je dobré a co je špatné, neboť na základě objektivní analýzy je možno poznat rozložení třídních sil ve společnosti, objektivní tendence jejich vývoje, jejich perspektivy, a tudíž i vidět správně jejich úlohu v progresivním vývoji lidské společnosti.

I v československé sociologii probíhají podobné diskuse. V poslední době se stále častěji objevují publikace, které poukazují na vliv současných nemarxistických sociologických škol a směrů, zvláště strukturálního funkcionalismu a neopozitivismu na naši sociologii v posledních letech, na empirismus v československé sociologii a jeho důsledky. S empirismem souvisí i chybné, nemarxistické pojetí metodologie. Srv. např. E. U r b á n e k, *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, Sociologický časopis, Praha 1971, č. 1. Podobně F. Č í ž e k, *K marxistické metodologii v sociálních vědách*, Sociologický časopis, Praha 1971, č. 5 aj.

⁶⁾ V. S. S e m j o n o v, *Problema klassov i klassovoj borby v sovremennoj buržuaznoj sociologii*, Moskva 1959.

Hodnoty uznávané ve společnosti jsou samozřejmě vždy hodnoty určitých sociálních sil. Buržoazní sociologie nevidí možnost objektivního kritéria pro hodnocení samých hodnot. Takové kritérium však existuje. Je vlastní společenské vědě, která se opírá o určité filosofické principy, a to principy světového názoru progresivní historické síly — dělnické třídy. Empirická sociologie, která odmítla spekulace filosofie, odmítá tedy zároveň i hodnotící přístup. Má vlastně pravdu, vidí-li neplodnost hodnotícího přístupu idealistické filosofie. Nemá však pravdu, když nevidí možnost principiálního přístupu k hodnotám v samé filosofii. Její třídní a teoretické pozice však takovou možnost a priori vylučují.

Sovětské sociologové ve svých pracích zdůrazňují, že jen tehdy, když přejdeme od „strat“ k třídám, jen tehdy, když se zkoumá sociální struktura společnosti z hlediska jejího dělení na třídy, je možné najít odpovědi na otázku „proč“. Poukazují na to, že empirická sociologie se ve svých výzkumech spokojuje v nejlepším případě s určením závislostí mezi dvěma jevy, s popisem jejich vzájemných působení. Prozkoumat a poznat funkční závislosti je pro sociologa také důležité, nemůže to však nahradit znalost příčinných závislostí. Idea vzájemného působení nabývá svého smyslu vlastně až tehdy, když od ideje vzájemného působení přejdeme hlouběji k vyjasňování jeho základu.

Ukažme si nyní, v čem spočívá podstata neopozitivistické školy a v čem je nepřijatelnost jejích východisek pro marxistickou sociologii.

Současná neopozitivistická škola v americké sociologii si činí do značné míry nárok na monopolní zpracování metodologie empirických výzkumů. Základní ideje týkající se zpracování problémů metodologie byly však nastíněny již ve 30. letech, a to nikoli v Americe, ale v Evropě v Rakousku. O. Neurath z Vídeňského kruhu vydal v r. 1931 práci o empirické sociologii, kde byly vyloženy základní teoretické podklady pro možnost a nutnost empirické sociologie a kde byly také charakterizovány hlavní rysy empirického výzkumu.⁷⁾ Neurath zde kritizoval tradiční sociologii za její metafyzický a spekulativní charakter a sám přichází s požadavkem dokazatelnosti, v čemž vidí přeměnu sociologie ze spekulativní v plně vědeckou disciplínu. Sám Neurath se domníval, že usiluje o materialistickou sociologii, avšak tento materialismus, jak si ukážeme, byl jen zdánlivý. Neurath je přesvědčen, že operování takovými pojmy, jako národ, válka, třída apod., je vlastně daní metafyzice, spekulaci, to znamená idealismu. Ve skutečnosti však podávala novopozitivistická kritika filosofického idealismu idealismus v jiné podobě, sociologie se měla podle novo-

⁷⁾ O. Neurath, *Empirische Soziologie*, Der wissenschaftliche Gehalt der Geschichte und Nationalökonomie, Wien 1931.

pozitivistů zabývat popisováním chování lidí. Redukce sociologie na pouhé sledování chování lidí znamená také idealistický přístup k chápání společenského života, neboť jediným materialistickým východiskem v sociologii je takové, které odhaluje ve společnosti skutečně prvotní, materiální vztahy, a z těch vyvozuje charakter všech ostatních forem společenského života a z tohoto hlediska pak objasňuje také lidské chování.

Sociologie v pojetí Neurathově je vybudována na sérii empirických výzkumů, pomocí nichž jsou získána fakta, která lze prověřit. Odmítá však operování takovými fakty, která empiricky prověřit nelze. Rýsují se zde dva základní aspekty metodologie novopozitivistické sociologie: 1. využívání kvantitativních metod a 2. behaviorismus, tj. analýza subjektivních aspektů chování, které je chápáno jako objektivní projev. Základní idea empirického výzkumu v sociologii je tedy bezprostředně spojena s novopozitivistickým principem verifikace a s operacionalismem, neboť, jak říká Lundberg, jediný způsob objektivního určení je určení v termínech operace.

Sociolog, který chce dodržovat novopozitivistické krédo, je vlastně ve svých soudech velmi limitován, pokud jde o jevy společenského života, neboť metoda mu dovoluje pronášet soudy jen o těch sociálních jevech, které lze změřit, spočítat, škálovat apod.⁸⁾

Hlavní výtka, již adresují novopozitivistům marxističtí sociologové, spočívá v tom, že ignorují kvalitativní charakteristiku sociálních jevů. Podle Lazarsfelda se řeší metodologický úkol pomocí čtyř etap: 1. vytváření obrazů, 2. konceptuální analýzy, 3. výběru indikátorů a 4. kombinace indikátorů do indexů. Cílem, který sociolog provádějící empirický výzkum sleduje, je nalezení určitých kvantitativních vztahů indikátorů. Aby tohoto cíle dosáhl, musí vypracovat cestu od pojmů k proměnným tak, aby mohl zobrazit kvalitativní charakteristiky sociálních jevů jako teorii kvantitativních ukazatelů. Metodologická omezenost tohoto přístupu je zřejmá. Navržená logická procedura je zranitelná v kterémkoli článku, neboť sama metodologie je redukována na formálně logickou analýzu. Na rozdíl od uvedeného přístupu marxistická sociologie správně zdůrazňuje, že charakteristika společenských jevů může být kompletní jen při současném respektování kvalitativních i kvantitativních ukazatelů. Problém kvality má ohromný význam v každé vědě, neboť souvisí s mnohotvárností forem, ať jde o živou nebo neživou přírodu, zejména však pokud jde o lidskou bytost. Zde je problém ještě závažnější, neboť specifičnost různých forem struktury lidské společnosti rozhodným způsobem působí na souhrn společenských vztahů. Stejně kvalitativní ukazatele (například úroveň roz-

⁸⁾ Na to, že sociologové teoretici se nacházejí „v tísní sociologického zákazu“, upozorňuje Ch. W. Mills v *Sociologické imaginaci*, Praha 1968.

voje výrobních sil, stupeň mechanizace a automatizace výroby) nabývají různého významu v různých typech společnosti. Kvalitativní zvláštnost socialistické společnosti určuje zároveň kvalitativní zvláštnost všech vztahů této společnosti; podobně kvalitativní specifičnost kapitalismu určuje povahu vztahů tohoto zřízení. Skutečně konkrétního přístupu ve vědě o společnosti lze proto dosáhnout jedině tehdy, bude-li při analýze určitého společenského jevu respektována příslušnost k určité společenské kvalitě. A naopak při krajně formálním, abstraktním přístupu se charakteristika omezuje na analýzu kvantitativních ukazatelů.

Přeměna sociologie v přesnou vědu nemůže být spojena pouze s progresem kvantitativních metod výzkumu. To samozřejmě nevylučuje, že v současné době se i v marxistické sociologii zdůrazňuje nutnost aplikace kvantitativních metod. Rozvoj kybernetiky, její využití zejména při řízení výroby, to přesvědčivě dokazuje. Velká pozornost se věnuje v sovětské sociologii vypracování metod statistické analýzy, matematického modelování aj. Použití statistiky a konstrukce modelů může přinést kladné výsledky jen v tom případě, bude-li to v rámci skutečně vědecké metodologie. Statistická analýza se v sociálním výzkumu musí vždy spojovat s kvalitativní sociálně ekonomickou analýzou, stejně jako při konstrukci matematických modelů je třeba respektovat všechnu složitost abstrahování od kvalitativních zvláštností objektů.

V. Jadov charakterizuje metodologii, metodiku a techniku sociologického výzkumu takto: „Obecná sociologická metodologie jako funkce marxistické filosofie dává pokyny pro způsoby zpracování speciálních sociologických teorií, které pak dále plní základní metodologické funkce jako aplikovaná logika výzkumu dané předmětné oblasti.“⁹⁾

Metodu označuje Jadov jako „způsob nebo cestu vědeckého výzkumu a techniku jako souhrn speciálních postupů pro efektivní využívání určité metody“. Dále vyděluje procedury jako obecný systém konání v procesu výzkumu a způsob jeho organizace.

Metodologie má tedy několik různých úrovní: Je to především obecná metodologie, která formuluje požadavky na metodologické postupy. Další rovinu představují přístupy ke zkoumání reality. Každý empirický výzkum směřující k budování teorie vyžaduje teoretický konceptuální systém, který ve spojení s přístupy obecné metodologie umožňuje přechod od obecných teorií k měření konkrétních sociálních aspektů reality. Je třeba vybudovat referenční systém znaků spjatých s realitou, jehož realizace nám umožní výpovědi o daném empirickém systému. Třetí rovinou jsou metody a techniky jako konkrétní návody a postupy k poznávání skuteč-

⁹⁾ V. J a d o v, *Metodologija i procedury sociologičeskich issledovanij*, Tartu 1968, str. 46—49.

nosti založené na modelech situací a procesů a zároveň vytváření takových modelů. Metody a techniky jsou u každého sociologického výzkumu podřízeny obecné metodologii i konkrétním přístupům. Tato třetí rovina má mnoho dalších stupňů metodologické abstrakce. Jsou zde abstraktní modely reality, např. logické, matematické, kybernetické. Nejkonkrétnější jsou procedury a techniky bezprostředního styku s empirickou skutečností. Poslední úroveň je metodologie organizace výzkumné práce, tj. aplikace řídicích a plánovacích metod při vedení konkrétních výzkumných akcí.

Je třeba připomenout, že na všech úsecích se promítá základní marxistické východisko, že spojení marxistické filosofie a sociologie je zároveň obranou proti empirismu a jiným nemarxistickým směrům v sociologické metodologii.

Metodologická práce je velmi různorodá. Vytváří obecné metodologické poznatky, podílí se na vytváření teoreticko-metodologického přístupu ke konkrétnímu sociologickému výzkumu, aplikuje metody na vhodné situace, vytváří nové metody, formuluje metodologické úlohy, které bude musit metodologie teprve řešit.

Sociologie používá metod a modelů vybudovaných v jiných vědách, například v psychologii, ekonomii, demografii, lingvistice aj. a jiné vědy zas naopak používají metod a modelů vybudovaných v sociologii.

Konkrétní sociologické výzkumu se v SSSR prováděly již v prvních letech sovětské vlády. Organizovaly je nejen stranické a státní orgány, ale i speciální vědecké instituce. V těchto letech vynikla práce S. M. Vasiljevského Metodika a technika sociálních výzkumů (Metodika i technika socialnych issledovanij).

Dnes je v SSSR organizováno stále více konkrétních sociologických výzkumů. Vypracovává se jejich metodologie a metodika. Používá se mnoho tradičních technických metod, jejich forma je shodná s metodami empirických buržoazních sociologů. Avšak samy podmínky jejich aplikace, obecný metodologický rámec a hranice jejich použití jsou odlišné a jsou určovány jak jinou praktickou úlohou marxistické sociologie, tak i jiným metodologickým východiskem.

Moskevští sociologové v čele s B. Grušinem podrobně popsali metody, techniky a procedury používané v sociologickém výzkumu. Zaměřili se hlavně na pojmový aparát sociologa, úlohu hypotézy v sociologickém výzkumu, prověření závěrů sociologa a měření v sociologii.¹⁰⁾

Avšak při vší shodě technických prostředků se navzájem od sebe principiálně liší marxistické a buržoazní výzkumy. Tyto rozdíly se týkají jak jejich cíle, tak i možností praktické aplikace jejich výsledků i metodolo-

¹⁰⁾ Srv. B. Grušin, V. Nejgoldberg, M. Ajbazjan, *47 pjatnic*, Moskva 1969.

gického základu. To všechno může mít vliv i na techniku, avšak tento vliv nelze absolutizovat, neboť samy o sobě nemohou být technické metody buržoazními nebo proletářskými. Způsoby použití metod a výběr nástrojů neexistuje nezávisle na metodologických východiscích. Proto sovětská sociologie spatřuje svůj úkol nikoli v prostém kopírování metod buržoazní sociologie, nýbrž v tom, aby vypracovávala aplikaci techniky v rámci marxistické metodologie, aby zpracovávala i obecné metodologické problémy konkrétních sociologických výzkumů.

Obecná sociologická teorie v marxismu si všímá vzájemného vztahu aplikovaných a teoretických výzkumů. Konstatuje, že každý aplikovaný výzkum, pokud jeho organizace a realizace je pod kontrolou teorie, má význam i pro teorii. Pokud jde o samu teorii, zdůrazňuje se v sovětské sociologii, že její povaha je natolik odlišná od spekulativních teorií buržoazní sociologie, že sama o sobě vytváří základnu pro praktické jednání. Proto mají velký praktický efekt nejen speciální konkrétní výzkumy, i když se uznává jejich mimořádný význam, ale i obecně teoretické práce. To se vysvětluje nejen specifičností sociologické teorie marxismu, ale i zvláštním vzájemným vztahem sociologie a politiky v socialistické společnosti, neboť teorie umožňuje poznat objektivní zákony společenského vývoje, na jejichž základě se buduje politika.

V jednotě obecné sociologické teorie a souhrnu konkrétních sociologických výzkumů nabývá marxistická sociologie zcela zvláštního významu v praktickém společenském životě. Proto se marxistická společenská věda mění ve skutečný vědecký základ řízení společnosti.

Mimořádný přínos sovětské sociologie lze spatřovat právě v oblasti sociologické metodologie, kde je patrná tendence k nedílné jednotě sociologické teorie a výzkumů sociální skutečnosti. Pozitivním rysem sovětské sociologie je těsná spolupráce sociologů s metodology nesociology a usilování o využití jejich výsledků pro vlastní obor. Velmi slibné je zejména osvojování nových matematických a kybernetických metod, modelování atd.

Při vypracovávání metod se snaží o řešení praktické i teoretické problematiky, která je jedním z prvotních a základních problémů každé vědy. Nesporný vliv na změnu zásadního stanoviska, pokud jde o použitelnost kvantitativních metod ve společenských vědách, měl rozvoj kybernetiky jako nového vědního oboru, heuristická hodnota pokusů o matematické modely struktur a funkcionálních vztahů a řízení problémů stále zdokonalované techniky počítačích strojů.

Sovětští sociologové si uvědomují, že taková rozmanitost a mnohostran-

nost metod vyžaduje jejich přesné zpracování na základě obecné metodologie s přihlédnutím k různým podmínkám a problémům. Zvláště se zdůrazňuje význam různých metod sběru informací, různých speciálních metod kvantitativní analýzy sociálních jevů, význam vypracování a unifikace metod, zpracování výsledků sociologických výzkumů, provádění modelování sociálních procesů na elektronických počítačích strojích, konstrukce matematických schémat probíhání sociálních jevů, zpracování kyberneticko-matematických přístupů k problému optimalizace sociálních procesů a jejich řízení, vytváření vědeckých základů automatizovaného systému zpracování sociologické informace na bázi počítačích center aj.

Zvláště důležité místo zde zaujímá zpracování statistických matematických metod. Svědectvím o zásadních změnách v pohledu na význam a metodologii sociologických výzkumů v Sovětském svazu byl sborník Kvantitativní metody v sociologických výzkumech, který vyšel v r. 1964.¹¹⁾ V roce 1966 byl doplněn o některé další stati a nazván Kvantitativní metody v sociologii.¹²⁾

Aplikace kybernetiky vůbec patří k výrazným trendům vývoje metodologie. Jde o aplikaci v nejrůznějších formách a na nejrůznějších úrovních, tj. v matematické formalizaci, modelovém základě, v kybernetice, v systémovém pojetí, ve vývoji metodologie analýzy dat, v aplikaci moderní matematické statistiky, v aplikaci samočinných počítačů k analýze dat s využíváním matematických postupů a modelů a k simulaci společenských procesů.

Sociologové v SSSR intenzívně studují regionální možnosti a meze uplatnění matematických metod. Karpov-Kočetov a Šubkin ve stati věnované matematickým metodám v sociologii dokonce prohlašují, že jen stěží lze poukázat na takový sociologický výzkum, při kterém by nemohlo být použito kvantifikačních metod.¹³⁾

V roce 1965 byl vydán dvoudílný sborník pod názvem Sociologija v SSSR. Deset statí tohoto sborníku se týká vesměs metodologie sociálních výzkumů a ukazuje charakteristický rys současné epochy rozvoje sovětské sociologie zaměřené na objektivní výzkum složitých jevů a procesů sociálního života sovětské společnosti. Některé jeho vybrané stati byly přeloženy do češtiny.¹⁴⁾ Práce z oblasti metodologie seznamují s mnohými praktickými problémy organizace konkrétních sociologických a sociálních průzkumů v SSSR a s jejich výsledky, s používáním technik, rozborů, anket, pozorování, sociometrických testů při analýze objek-

¹¹⁾ *Količestvennyje metody v sociologičeskich issledovanijach*, Novosibirsk 1964.

¹²⁾ *Količestvennyje metody v sociologii*, Novosibirsk 1966.

¹³⁾ Viz sborník *Sociologija v SSSR*, Moskva 1965.

¹⁴⁾ *Sociologija v SSSR*, Moskva 1965; český překlad *Sociologie v SSSR*, Praha 1967.

tivních údajů, s otázkami výstavby metodologie výzkumu. Některé práce se zabývají řešením problematiky kategorie vývoje z hlediska strukturálních změn studovaných objektů, řešením systémové analýzy v sociologii, objasňováním jednoty teorie a metodologie pro provádění teoretické kontroly různých stupňů marxistických sociologických výzkumů v protikladu k postupům západní sociologie.

Pro metodologickou část sborníku je společná tendence k metodologickým kombinacím, snaha vyhnout se empirickým jednostrannostem (např. anketomanii) a vymezit vztah výzkumů a marxistické teorie. I zde je patrná snaha o nedílnou jednotu sociologické teorie a výzkumů sociální skutečnosti.

Sovětští sociologové používají nejrůznějších heuristickometodických postupů, včetně studia institucionálních a osobních dokumentů zúčastněného pozorování, experimentů atd. Současně se snaží teoretickou analýzou určovat a ověřovat jejich gnoseologickou hodnotu. Nejvyšší důraz je položen na metody teoretické hypotézy, která nemusí vždy předcházet terénnímu výzkumu, nýbrž může následovat na základě výsledků jeho prvních etap.

Velkým přínosem pro rozvíjení sovětské metodologie je především dílo G. M. Andrejevové. Její stať (spolu s J. P. Nikitinou) *Metoda vysvětlení v sociologii* zaujímá přední místo v uvedeném sborníku *Sociologie v SSSR*. Autoři zde přistupují k vytváření modelu explikace faktu, tj. stanovení adekvátního místa nového faktu v celkovém teoretickém systému. Přihlížejí zejména k mnohofaktorovosti a statistické povaze zobecněných sociologických faktů. I když uznávají nutnost funkcionální explikace sociálních vztahů a institucí, jak se projevuje například ve funkcionalismu Malinowského, samy tyto funkce zůstanou podle nich neobjasněny, nebude-li nalezeno jejich místo v třídní struktuře společnosti. Stať je jakýmsi filosofickým krédem dnešní sovětské sociologie, zdůrazňující pozitivistický charakter metodologie buržoazní empirické sociologie, v níž sociologické vysvětlení, které se neliší od prostého popisu, ztrácí svoji gnoseologickou podstatu. Zároveň autoři zdůrazňují, že se sovětská sociologie samozřejmě nezříká empirického zjišťování dat o sociálních jevech, jejich význam však spatřuje nikoli ve faktech samých, ale v jejich vysvětlení, jak je vidět z uvedeného citátu: „Ve vědeckém sociologickém výzkumu nejenže není empirický stupeň poznání v rozporu s teorií, ale naopak, nutně v sobě zahrnuje její využití. Bez tohoto využití je empirické poznání principiálně nemožné.“¹⁵⁾

Velmi zajímavý je výklad stanoviska autorů k otázce, zda je v metodě

¹⁵⁾ M. Andrejeva, J. P. Nikitina, cit. práce str. 18. Dále G. M. Andrejeva, *Lekcii po metodike konkretnykh sociologičeskikh issledovanij*, Moskva 1972.

sociologie možná unifikace s logikou přírodních věd. Po rozboru této otázky docházejí autoři k závěru, že specifičnost vysvětlení sociologických faktů je jen relativní. Proto je možné vytvořit obecnou teorii a obecný model vysvětlení jak pro přírodní vědy, tak i pro sociologii. Totéž platí obdobně i pro vysvětlení zákonů.¹⁶⁾

Velkým přínosem je i Grušinova práce o struktuře dynamických procesů.¹⁷⁾ Grušin modeluje procesy vzniku prvku, diferenciaci prvku, vzniku vazby uvnitř systému, změnu již existujících vazeb, podřízení a přetváření vazby systémem a podává typologii struktur. Stať má obecně gnoseologický charakter, může být aplikována v kterémkoli vědním oboru.

Podobně široce se zaměřuje V. N. Sadovskij, který rozebírá tendence soudobé vědy k systémové analýze a zajímavým způsobem porovnává definici systému u různých autorů.¹⁸⁾ Sám vytyčuje jako specifické komponenty obsahu pojmu „systému“ množinu prvků, existenci vazeb mezi nimi a celistvý charakter daného útvaru. Specifičnost systému je třeba zkoumat zjišťováním znaků spojujících všechny prvky dané množiny v jednotný celek.

Byly zpracovány některé kvantitativní postupy v aplikaci modelového přístupu k analýze společenských jevů, zvláště zásluhou Maslovových prací.¹⁹⁾ P. P. Maslov uvádí, že modely sociálních jevů mají na rozdíl od formulí podmíněný ráz. Rozlišuje modely dynamické, strukturální a vzájemných závislostí. Zdůrazňuje hodnotu kovariační analýzy pro sociologické výzkumy.

Metodikám výzkumu jednotlivých problémů společenské skutečnosti věnují své práce dále Starovskij, Pisarev, Smulevič, Mitrochin aj.²⁰⁾ Starovskij se zabývá metodikou výzkumu prvků růstu obyvatelstva. Jeho práce je však spíše porovnáním demografických údajů SSSR a jiných socialistických a kapitalistických zemí. Pisarev se zajímá o metodiku výzkumu životní úrovně pracujících. Jeho příspěvek má spíše ekonomický charakter. Analyzuje metody srovnání a výpočtu dynamických ukazatelů charakterizujících životní úroveň. Smulevič se zabývá metodami určování zdraví obyvatelstva, Mitrochin, historik, metodologií konkrétních výzkumů v oblasti náboženství. Práce Čangliové o metodologických aspektech výzkumů sociálních problémů práce je úvodem do oblasti zabývajících se sociologickými otázkami práce a volného času.²¹⁾

Metodologickým otázkám jsou věnovány další práce, které svědčí

¹⁶⁾ Tamtéž, str. 22, 25.

¹⁷⁾ B. A. Grušin, *Struktura dynamických procesů*, Sociologie v SSSR, Praha 1967.

¹⁸⁾ V. N. Sadovskij, *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*, cit. sborník.

¹⁹⁾ P. P. Maslov, *Sociální modely*, tamtéž.

²⁰⁾ Tamtéž.

²¹⁾ Tamtéž.

o velkém zájmu o tuto problematiku. V Moskvě vyšly práce Metodologické otázky systémového strukturního výzkumu,²²⁾ Problémy metodologie systémového výzkumu,²³⁾ Problémy výzkumu systému a struktur.²⁴⁾ V Tbilisi byla vydána kniha Otázky logiky a metodologie obecné teorie systémů.²⁵⁾

Sociologická metodologie se úspěšně rozvíjí v novosibirském sociologickém centru; zde dosáhli pozoruhodných výsledků v oblasti matematických metod a modelů ve sféře sociální predikce. Světovou autoritou se stal prof. Aganbegjan z Novosibirska. Využívá se matematické statistiky, počtu pravděpodobnosti, kybernetiky, logiky systémových teorií atd. To je výrazný trend současného rozvoje metodologie, a to na nejrůznějších stupních obecnosti i metodologické abstrakce.

Vysokou úroveň sociologické metodologie dokazují svými vystoupeními sociologové z Novosibirska na všech mezinárodních konferencích a kongresech. Práce jsou vesměs výsledkem studií vědeckých pracovníků sektoru metodologie a metodiky sociologických výzkumů IS a OPP SO AN SSSR. Z badatelů v této oblasti bychom uvedli alespoň K. F. Rozova, R. V. Ryvkinovou, I. J. Istošina, L. G. Borisovovou, L. S. Truse, V. I. Gerčikova, J. P. Voronova aj. Referát V. I. Gerčikova na Světovém sociologickém kongrese ve Varně 1970 je věnován metodologické analýze systémovosti sociálních objektů spojených s řešením úkolu řízení.²⁶⁾ Velmi podnětný referát na témže kongresu přednesl J. P. Voronov.²⁷⁾ Vyzdvihuje v něm význam zdokonalování metodiky výběru na vyšších stupních. Výsledky prací vědeckých pracovníků zmíněného metodologického oddělení v Novosibirsku byly publikovány ve sborníku Problémy metodologie sociologie. Sborník prací oddělení metodologie a metodiky sociologických výzkumů (Problemy metodologii i metodiki sociologičeskich issledovanij IE a OPP SO AN SSSR) byl dán do tisku. Z dalších publikací tohoto oddělení bychom uvedli alespoň ještě sborník Metodika výběru migrace rolnického obyvatelstva.²⁸⁾

Vítězství matematických metod v sociologii dokázal i mezinárodní seminář, který probíhal v r. 1970 v Novosibirsku.²⁹⁾ Seminář byl věnován

²²⁾ *Metodologičeskije voprosy sistemnogo strukturnogo issledovanija*, Tezisy dokladov, Moskva, MGU 1967.

²³⁾ G. P. Ščedrovickij, *Problemy metodologii sistemnogo issledovanija*, Moskva 1964.

²⁴⁾ *Problemy issledovanija sistemy i struktur*, Matěrialy konferencii, Moskva 1965.

²⁵⁾ *Voprosy logiki i metodologii obščej teorii sistem*, Tbilisi 1967 aj.

²⁶⁾ V. I. Gerčikov, *K voprosu o sistemnosti objektov socialnogo upravlenija*, Novosibirsk 1970.

²⁷⁾ J. P. Voronov, *Oblastní výběrová šetření v sociologii*, Sociologický časopis, Praha 1972.

²⁸⁾ T. I. Zaslavskaja, K. F. Jeršova, V. D. Mirkin, *Metodika vyboročnogo obsledovanija migracij selskogo naselenija*, Novosibirsk 1969.

²⁹⁾ Mezinárodní seminář sociologie a matematika. Zprávu o tomto semináři podává jeden z československých účastníků Z. Šafař, Sociologický časopis, Praha 1971, č. 3.

sociologické metodologii. Usiluje o vyřešení všech problémů, které ještě nebyly zcela vyjasněny, o zpřesnění jednotlivých pojmů, o odstraňování některých terminologických nedůsledností a o plné sjednocení teoretických východisek. Jde vlastní, zcela odlišnou cestou. Proti ideji nestranickosti a nadstranickosti, hlášané buržoazní sociologií, která ostatně zůstává stejně jen verbální proklamací, proti její sociální a světonázorové omezenosti staví marxistická sociologie otevřeně svoji stranickost a marxisticko-leninské metodologické principy. Řídí se progresivní dynamickou teorií společenského vývoje, je jí cizí subjektivismus a dogmatismus a snaží se splnit jasný cíl teoretický, tj. na základě znalostí objektivních procesů přispívat k rozvoji sociologie jako vědy, i praktický, který bezprostředně souvisí s optimálními způsoby plánování a plánování této řízení těchto procesů za účelem optimálního fungování společnosti a dlouhodobé predikce jejího sociálního vývoje.

Referáty přednesené na semináři se soustředily na otázky vztahu sociologie a ekonomie, na ryze metodologickou problematiku, na aplikaci úloh typu rozpoznání obrazů v sociologii a na obecné ekonomické modely ve vztahu k sociologii. Seminář ukázal obrovský rozvoj sociologické výzkumné práce v SSSR, její důslednou plánovitost, plodnou spolupráci matematiků se sociology, originalnost v řešení i některých tradičních metodologických úkolů.³⁰⁾ V závěru bylo vyjádřeno přesvědčení, že použití matematiky je vnitřním rysem marxistické sociologie. Sibiřské oddělení Akademie věd SSSR se fakticky stalo jedním ze stěžejních světových pracovišť v oboru vývoje a aplikací matematických metod v sociálním poznání.

Sovětský přínos pro rozvoj exaktní metodologie ve sféře sociologického poznání i pro konkrétní použití těchto moderních postupů při analýze sociálních jevů a procesů svědčí o tom, že sociologická metodologie se stává doménou socialistické vědy. Dnes se v sovětské sociologii všeobecně přiznává, že jazyk kybernetiky a modelování přispívá k lepšímu pochopení podstaty sociálních procesů a že se již nelze obejít bez matematizace základních představ, bez využití nejnovější elektronické výpočetní techniky, kybernetických metod a bez vytvoření informačních statistických systémů odpovídajících současné úrovni složitého řízení.

Zatímco v současné nemarxistické sociologii se stále více zvětšuje propast mezi empirií a scholastickou teorií, marxistická sociologie podává celkové představy o společnosti, perspektivy jejího dalšího vývoje a příčiny změn, které společnost prožívá.

Marxističtí sociologové vytýkají novopozitivistům, že ignorují kvalita-

tivní charakteristiku sociálních jevů. Sami upozorňují na nutnost respektování kvalitativních i kvantitativních ukazatelů.

Sovětská sociologie spatřuje svůj úkol nikoli v kopírování metod buržoazní sociologie, nýbrž v tom, že bude vypracovávat aplikaci techniky v rámci marxistické metodologie a zpracovávat i obecné metodologické problémy konkrétních sociologických výzkumů.

V jednotě obecné sociologické teorie a souhrnu konkrétních sociologických výzkumů nabývá marxistická sociologie zcela zvláštního významu v praktickém společenském životě. Proto se marxistická společenská věda mění ve skutečně vědecký základ řízení společnosti.

A Principled Point of Departure of Soviet Sociological Methodology

S u m m a r y

The concept of the methodology of sociology in Marxism and in present-day non Marxist sociology is principally different and antithetical.

In the broader sense, methodology is a philosophical method on how to discuss reality. For Marxist philosophy, such a method is inherent in the unity with theory. But science cannot base itself only on the thesis of a philosophical method. A philosophical method contributes to the formation of a method of the given science.

In the work of Soviet sociologists emphasis is placed particularly on comprehensiveness as a characteristic feature of Marxist methodology, since Marxist sociology starts from the principled unity of method and theory. It rejects both mere empiricism and fruitless speculation, underlining the unity of theory and empiricism, theory and practice, the unity of induction and deduction, of quantitative and qualitative analyses, analyses and synthese, the unity of logic and history. It frankly proclaims its relation to ideology and stresses the class and Party-partisanship of its principles.

In American sociology, methodology is traditionally understood as a summation of techniques and procedures of research. However, special empirical research cannot be fruitful without a given general theory and practice itself refutes the demands of positivist-oriented sociology, that the sum of special researches replaces general sociological theories.

In contrast to Marxist sociology, non-Marxist sociology emphasizes the contradiction between formal methodologies and concrete theories and the independence of sociological methodology from any sort of philosophical conception.

Soviet sociology, on the contrary, realizes that only a general sociological theory whose basis is historical and dialectical materialism can provide the answer to questions concerning the overall ideas about society, the future of its further development and the reasons for changes which society undergoes.

Marxist sociologists rebuke neo-positivism for ignoring the qualitative characteristic of social phenomena. They point out the need to respect qualitative and quantitative indices.

Soviet sociology regards its task not in copying the methods of bourgeois sociology, but in elaborating the applications of technique in the frame of Marxist methodology and also working out general methodological problems of concrete sociological research.

In the unity of general sociological theory and a summary of concrete sociological research programs, Marxist sociology assumes a completely special significance in practical social life. That is why Marxist social science is transformed into a really scientific basis for the administration of society.

MILOSLAV PETRUSEK

K METODOLOGII VÝZKUMU MALÝCH SOCIÁLNÍCH SKUPIN

(Poznámky o krizi buržoazní mikrosociologie)

Sociologické studium malých skupin bylo v určitém období vývoje nemarxistické sociologie rozšířeno do té míry, že je bylo možno pokládat za téměř převládající badatelskou orientaci. Prominentní badatel v této oblasti — Jiří Nehněvajs a v roce 1955 konstatoval: „Zeptejte se dnes některého badatele ve společenských vědách, čím se zabývá ve svém oboru, a obdržíte daleko nejčastěji tuto odpověď: Zabývám se malými skupinami.“¹⁾

Prudce vzestupná křivka vydaných publikací z této oblasti se na konci padesátých let jaksi ustaluje, což svědčí o tom, že empiricistně koncipovaná mikrosociologie se tematicky vyčerpala a že další kumulace empirického materiálu nezavršená alespoň *pokusem o výstavbu obecnější teorie* se začala stále obecněji pokládat za málo užitečnou. Úsilí alespoň části marxistických sociologů je proto zejména v posledních letech stále výrazněji orientováno právě v tomto směru, ve směru výstavby mikrosociologické teorie, která by měla jednak ex post zdůvodnit a teoreticky interpretovat obrovský navršený empirický materiál, jednak zdůvodnit, *raison d'être* mikrosociologie vůbec. Aniž bychom se pouštěli do přílišných podrobností, lze již dnes obecně konstatovat, že toto úsilí nepřineslo ani zdaleka očekávané výsledky:

1. proti výstavbě mikrosociologie jako samostatné sociologické disciplíny byly vneseny závažné námítky, jež se vážou především k samotnému pojmu malé skupiny a obecněji ke klasifikačnímu principu („velikost“), na němž je tento klíčový koncept ustaven (Sorokin, Horowitz aj.);
2. úsilí o výstavbu mikrosociologické teorie nedospělo většinou dál než na úroveň klasifikačně typologickou a na úroveň pojmových analýz, přičemž se stále výrazněji ukazuje, že koncept malé skupiny je chápán výrazně nominalisticky;
3. pokusy o výstavbu obecné teorie Homansova či Hopkinsova typu evidentně ústí v sociologický psychologismus, jsou výrazně, jednoznačně a v Homansově případě dokonce programově redukcionistické;

1) J. N e h n ě v a j s a, *Sociometry*, Decades of Growth, Sociometry 1955, December, str. 93.

4. proti mikrosociologii byla vznesena řada námitek „mimovědní povahy“. Na jedné straně část jednoznačně apologicky orientovaných sociologů pokládá mikrosociologii za ideologicky málo nosný nástroj, který neobstojí v konkurenci teorií typu „jednotné industriální společnosti“, na druhé straně levicově či liberálně demokraticky orientovaní sociologové a publicisté (Horowitz, Gouldner, Goldmann, Whyte, ale i Sartre aj.) poukazují na to, že mikrosociologie se stala disciplínou, jejímž cílem není poznat, ale „ochočit“ (termín Goldmannův), že je ve svých důsledcích nástrojem manipulace člověkem.

Všechny tyto příznaky naznačují, že mikrosociologie je v rámci nemarxistické sociologie „na ústupu“, její krizový stav a charakter se dá stěží popírat a nepopírají jej ostatně ani ti, pro něž je mikrosociologie dokonce vlastní profesí (Golembiewski). Tuto diagnózu mikrosociologie byli marxističtí sociologové schopni stanovit ovšem dříve, než se latentní krize stala zjevným a nepopíratelným faktem (v SSSR Andrejevová, Parygin, Kuzmin, Bachitov, Kolominskij, v Polsku Kloskowská, v Maďarsku Hegedüs, v NDR Vorweg, Hiebsch, v Rumunsku Miha aj.). Na druhé straně však dochází ke zdánlivě paradoxnímu jevu: zatímco zájem o malé skupiny v západní sociologii postupně opadá a narůstá i kvantitativně vliv „teoretické“ orientace, v marxistické sociologii se problematika malých skupin různých typů stala problematikou svrchovaně aktuální, i když zdaleka ne klíčovou či převládající.

Je to dáno především společenskými potřebami, v neposlední době například intenzívně pocívanou potřebou rozpracovávat problematiku sociálního plánování. Není třeba zdůrazňovat, že marxistické studium malých skupin vychází ze zcela odlišných teoretických premis než buržoazní mikrosociologie (ať už je jakkoli vnitřně diferencovaná):

1. malé skupiny jsou chápány sice jako kvalitativně svébytné a specifické útvary (zejména pro výraznou intervenci faktorů psychologických a sociopsychických), jež jsou však primárně determinovány sociálními makroprocesy, širšími sociálními strukturami, jevy celospolečenské povahy;

2. malé skupiny nejsou chápány abstraktně, ale jsou (v teoretické reflexi) důsledně hierarchizovány podle stupně jejich blízkosti (či vzdálenosti) od základních a určujících sociálních procesů a struktur;

3. metodologicky tedy analýza malých skupin předpokládá respektovat důsledně jejich vazbu na celek společenského života tak, jak je teoreticky vyjádřen v základních premisách materialistického pojetí dějin;

4. konečně z hlediska společenské funkce není studium malých skupin samoučelné (i když se marxistické sociologické myšlení a zejména empirický výzkum tu a tam nevyhnuly jisté módnosti), ale je vždy spjato s aktuálními potřebami řízení a ovlivňování základních společenských

procesů při důsledném odmítání manipulativních prvků, jež praktická aplikace studia malých skupin může alespoň implicitně obsahovat.

Myslím, že potud není mezi marxistickými sociologií rozporů.²⁾

K diskusím a rozporům může docházet a dochází v oblasti takřkajíc „čistě technické“: nelze totiž popřít fakt, že nemarxistická mikrosociologie rozvinula celý arzenál výzkumných technik, o jejichž použitelnosti v rámci marxistické metodologie může být veden spor. Existuje stále ještě rozpor mezi verbálním přiznáním nezbytnosti teoretické a obecně metodologické analýzy výzkumných technik rozpracovaných na bázi nemarxistické sociologie a jejich „rutinní“, mnohdy bezmyšlenkovitou aplikací „v terénu“.

Cíl této studie je tedy dvojitý: 1. na základě deskripce vybraných „klasických“ mikrosociologických technik provést jejich konkrétně metodologické zhodnocení a 2. ukázat průnik teoretických premis do konkrétních metodik, který může vést k řadě řešení, interpretačních chyb a ve svých důsledcích může řadu empirických výzkumů právě z hlediska marxistické sociologické teorie fakticky znehodnocovat. Současně chci ukázat, jak se krizový stav mikrosociologie projevuje i v oblasti zdánlivě málo diskutované, totiž v oblasti konkrétní metodickotechnické výbavy sociologie malých skupin.

1. TYPOLOGIE VÝZKUMNÝCH TECHNIK

Význam metodologické vybavenosti soudobé mikrosociologie nelze pominout už proto, že 1. mikrosociologické techniky jsou v mnoha ohledech odlišné od „standardních“ výzkumných postupů, 2. jsou použitelné jen v mikrosociologickém kontextu a zobecnění získaná na jejich základě jsou tedy nepřenosná na jiné, kvalitativně odlišné sociální celky (zejména makrostrukturální útvary nejrůznějších typů) a 3. jsou situována na pomezí sociologie a sociální psychologie, takže na nich lze demonstrovat „interdisciplinární“ charakter sociologie malých skupin.

Metodologický přístup ke studiu struktury a fungování malých skupin je podmíněn především tím, zda si klademe otázky týkající se pozice, role, funkce atd. *jedinců* ve skupině, nebo zda předmětem našeho zájmu jsou *malé skupiny* jako relativně samostatné sociální útvary. První přístup je typicky sociálně psychologický a vyžaduje pak aplikaci dalších *psychologických* postupů orientovaných k deskripci osobností, jež jsou na skupinovém životě angažovány, druhý přístup je spíše *sociologický* a vyžaduje

²⁾ Pregnantně a na vysoké metodologické úrovni je problém vyložen ve stati G. M. Andrejevové *O problematice vztahů mezi mikrosociologií a makrosociologií*, Soc. časopis 1, 1971.

respektování začlenění skupiny do širších sociálních struktur, a tedy i použití dalších specificky sociologických postupů. Výzkumné techniky, jež jsou předmětně orientovány na malé skupiny, však umožňují oba pohledy — získaná data, jak ukážeme, lze interpretovat buď s důrazem na osobnost, nebo s důrazem na skupinovou strukturu a skupinové procesy.

Od poloviny 30. let našeho století byl řadou badatelů (Lewin, Moreno, Bales, Whyte aj.) vypracován soubor technik, jež lze shrnout do dvou základních typů:

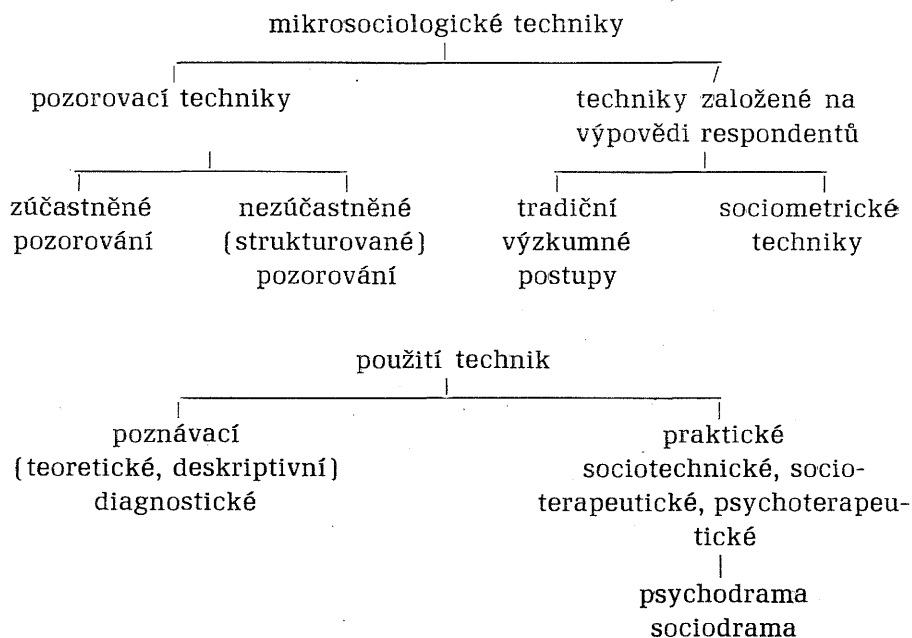
1. *techniky pozorovací*, jejímž předmětem je *faktické chování členů skupiny* v přirozených nebo laboratorních podmínkách a které se realizuje tak, že pozorovatel je buď přímo členem skupiny, nebo alespoň účastníkem skupinových činností (zúčastněné pozorování), anebo tak, že pozorovatel je mimo skupinu, jejíž činnosti pozoruje zvnějšku (nezúčastněné, vnější pozorování);³⁾

2. *techniky „výpovědi o sobě“*, tj. techniky založené na výpovědi členů skupiny o skupině, jejích charakteristických znacích, činnostech, problémech, normách apod., ale i o vlastní pozici respondentů ve skupině a jejich vztazích k ostatním, o vlastních představách o vzájemných vztazích členů skupiny atd. Do této kategorie výzkumných technik patří ovšem všechny tradiční výzkumné postupy, jako je interview, použití dotazníku, anketa atd., pro studium malých skupin však mají mimořádný význam především tzv. *sociometrické techniky*, jejichž předmětem je studium interpersonálních, především však socioemocionálních vztahů mezi členy skupiny.

Oba druhy technik mohou být použity — ostatně jako v podstatě všechny sociologické výzkumné postupy — jednak k *cílům poznávacím*, tedy deskriptivním a teoretickým, přičemž v mikrosociologických souvislostech, kde jde v neposlední řadě o „sociální zdraví“ individua, se mluví také o „diagnostických“ funkcích, jednak k *cílům praktickým*, sociotechnickým, a tedy i „socioterapeutickým“. Prakticky významné, bezprostředně terapeuticky použitelné techniky jsou pak zejména tzv. *sociodrama* a *psychodrama*, jejichž poznávací význam je však ze sociologického (nikoliv ovšem psychiatrického) hlediska přiměřeně omezený. Všechny vyjmenované techniky jsou vzájemně nezastupitelné, protože umožňují popsat z odlišných hledisek různé stránky sociálního života v malých sociálních skupinách.

Klasifikaci mikrosociologicky orientovaných technik tedy můžeme zobrazit takto:

³⁾ Někteří autoři mluví o nestrukturovaném a strukturovaném pozorování (srv. C. Selitz, M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*. New York 1966.

2. ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

Technika zúčastněného pozorování, jež rozhodně není příliš běžným postupem, byla poprvé v širší míře použita a detailněji popsána americkým sociologem Wiliamem F. Whytem (1943, 1951), který ji aplikoval při výzkumu tzv. pouličních společenství (street corner societies), skupin výrostků v nejchudších čtvrtích Bostonu. Whyte, samozřejmě se souhlasem svých nadřízených, se na čas stal „členem“ těchto zčásti chuligánských skupin, žil mezi nimi, zúčastnil se jejich činností, her, stravoval se s nimi atd. a byl tedy, po jisté době, přijat „mezi ně“, ačkoliv členové skupin věděli, že jde o vysokoškoláka, který se „zajímá o život chudých Američanů“. Whyte sám o této své „schizofrenní“ pozici, v níž se slučovala role výzkumníka s rolí člena pouličního gangu, napsal: „Je dobré hrát roli napůl rozdělenou — zúčastnit se společenských činností, hrát s míčem, společně jíst a pít atd., přičemž vás stále berou jako člověka, který se zajímá o výzkum. To samozřejmě neznamená, že můžete lidi přerušit uprostřed hry nebo vzápětí po ní, abyste získali nějaká vysvětlení o jejím průběhu, to neznamená diskutovat o věci, hned jak je po ní. Pozorovatel se musí snažit dosáhnout toho, aby takové diskuse byly přijaty, ba dokonce přivítány... Nežádali po mně, abych se choval jako oni, ale bylo

důležité, abych se zájmem reagoval na všechno, co dělají a o čem mluví.“⁴⁾ Whyte tedy nepoužil „čisté“ techniky zúčastněného pozorování, která v ideální podobě předpokládá jednak naprostou identifikaci s rolí člena sledované skupiny, jednak to, aby členové skupiny neměli dojem, že jsou předmětem pozorování.

Polský sociolog Kazimierz Doktór (1964) podobně jako někteří jiní sociologové západní při svém výzkumu průmyslového podniku Cigielski v Poznani pracoval několik měsíců jako soustružník, plnil pracovní normu zhruba na 140 % (obdobně jako ostatní dělníci), pracoval na tři směny, stravoval se v kantýně atd., takže byl na čas „plnoprávným dělníkem“. Materiál, který technikou zúčastněného pozorování získal, je svým způsobem sociologicky unikátní, protože zachycuje naprosto bezprostřední reakce dělníků na jejich sociální a pracovní podmínky, jejich postoje, hodnotové orientace, vzájemné vztahy atd.

A ještě jeden příklad — americký sociolog Ely Chinoy (1955) začal pracovat — s týmiž cíli jako Doktór — v jedné automobilce na běžícím pásu, ale po jednom měsíci zjistil, že sociologicky nic zajímavého vlastně nelze zjistit, a začal tedy vystupovat v roli výzkumníka, který pracuje běžnými sociologickými technikami, nikoliv tedy technikou „zúčastněného pozorování“. Jaké přednosti a nedostatky, o nichž nepřímo vypovídá zkušenost profesora Chinoye a o nichž se zmiňuje i Doktór, technika zúčastněného pozorování má?

1. Technika zúčastněného pozorování se používá jako „protiváha“ mnohdy zkompromitovaných *dotazovacích a anketových postupů*, protože umožňuje plastičtější vhléd do života sledovaných skupin, a to i těch jeho stránek, jež bývají v dotaznících — přes všechnu ostražitost — zobrazeny nespolehlivě, nevalidně.

2. Některé sociální skupiny (např. právě uvedená „pouliční společenství“, gangy, sekty apod.) jsou vnějšímu pozorování i použití jiných, standardních výzkumných postupů prakticky nepřístupné. Použití techniky zúčastněného pozorování, jež je ovšem mimořádně náročné, tedy *otevívá určitou část společenského života bezprostřednímu sociologickému poznání*.

3. Technika zúčastněného pozorování je zaměřena na přímý popis a výklad faktického chování, tzn. *není závislá na výpovědích* o tom, co lidé dělají. V mnoha případech členové skupin nadto nejsou schopni verbálně zvat své postoje, názory, představy atd., jestliže jsou objektem sociologického výzkumu, ačkoliv to v každodenním životě běžně dělají. Interview a použití dotazníkových technik vždycky vytváří v jistém smyslu umělou

⁴⁾ D. Krech, R. Crutchfield, E. L. Ballachey, *Člověk v společnosti*. Bratislava 1968, str. 435.

situaci, v níž vznikají určité zábrany, projevují se snahy o autostylizaci apod., čemuž technika zúčastněného pozorování předchází. Lze ji totiž souhrnně definovat jako „výzkumný postup, v němž pozorovatel přebývá v určitém sociálním prostředí a sleduje výzkumné cíle. Pozorovatel je v bezprostředních, blízkých vztazích k pozorovaným a spoluúčast na jejich přirozeném životě mu poskytuje výzkumné materiály.“⁵⁾

Technika zúčastněného pozorování má však současně svá výrazná omezení a klade na výzkumníka mimořádné nároky.

1. Data získaná použitím techniky zúčastněného pozorování *nejsou statisticky reprezentativní*, protože výzkumník se může stát členem pouze jedné skupiny z celého souboru skupin téhož typu, přičemž skupina sama může být v některých ohledech atypická. Volba výzkumného objektu — konkrétní sledované skupiny — je mnohdy, jak upozorňuje Doktor, „věcí náhody“, zatímco volba organizačního celku, jehož je např. pracovní skupina součástí, je naopak věcí záměrného výběru. Toto dosti elementární konstatování má ovšem dva podstatné důsledky. Především implicitně znamená, že zúčastněné pozorování v sociologickém smyslu může být pouze a výhradně součástí širšího výzkumného záměru, širší výzkumné strategie a musí být zapojeno do kontextu dalších výzkumných technik. Použiju-li terminologie, kterou jsem zavedl na jiném místě,⁶⁾ má zúčastněné pozorování obdobnou pozici v systému studia malých skupin jako sociometrie: může být *vstupní operací* (může tedy fungovat jako velmi specifická varianta sondy) nebo *operací konkrétně validizační* (tzn. můžeme zjišťovat, zda zobecnění získaná jinými postupy platí i pro vybraný specifický případ). Za druhé, aniž bychom chtěli rozvíjet širší diskusi o reprezentativnosti v kontextu studia malých skupin, je třeba zdůraznit, že problém reprezentativnosti má právě zde velmi specifickou pozici podle povahy výzkumného úkolu. Některé výzkumy malých skupin, zejména pak výzkumy koncipované sociotechnicky, jsou takřka programově nereprezentativní, protože jejich cílem je na bázi zobecněného vědění o mechanismu fungování malých skupin popsat právě specifické rysy konkrétních skupin. Právě zde, a zdá se, že především zde, je zúčastněné pozorování funkční.

2. Validita získaných dat je značně ohrožena volbou výzkumné strategie a taktiky, tedy postupem, který výzkumník volí v procesu přípravy a realizace šetření. Výzkumník sám může podlehnout „*subjektivismu*“, a to zejména tehdy, jestliže se příliš emocionálně angažuje.

Známí metodologové W. J. Good a P. K. Hatt to ilustrují takto: „Místo

⁵⁾ Ch. J. M. S. Schwartz, *Problems in Participant Observation*, in: Amer. Journ. of Soc., 1955/4, str. 344.

⁶⁾ Srv. M. Petrušek, *Sociometrie*, Praha 1969.

aby výzkumník pozoroval, reaguje zlostně. Touží po dosažení prestiže a po pocitu vlastní hodnoty, místo aby pozoroval tužby tohoto druhu u jiných. Soucítí s neštěstím jiných, místo aby zkoumal jeho příčiny a důsledky. A co více — tak, jak si osvojuje „správné chování“, začíná je chápat jako natolik zřejmé, že se mu zdá zcela přirozené, takže nevěnuje pozornost radě jednotlivostí. Jsou pro něj tak všední, že nejsou ani pozornosti hodny.“⁷⁾

Všechna tato nebezpečí vyplývají obvykle z vysokého stupně identifikace s rolí, kterou na sebe bere výzkumník. Právě proto (ale pochopitelně i z jiných důvodů) např. kulturní antropologové, kteří žijí mezi „objekty“ svých studií, volí cestu „částečně zúčastněného pozorování“, tzn., že se sice nesnaží (protože mnohdy ani nemohou) být „organickou součástí“, skutečnými právoplatnými členy skupiny, současně však nedávají najevo, že skupina je vlastním objektem jejich pozorování: vystupují tedy v rolích botaniků, archeologů apod., nikoliv však v rolích antropologů či sociologů. Zdá se, že jedním z motivů jisté dramatisace významu zúčastněného pozorování je obava z intervence pozorovatele do přirozené situace: přítomnost pozorovatele podle některých metodologů v neúnosné míře mění přirozenou situaci v situaci uměle experimentální! Poslední zjištění však naznačují (a jsou pro ně dobré zejména psychologické důvody), že vliv intervence pozorovatele, který stojí „mimo situaci“, je přeceňován, že je přeceňován fakt, že pozorovatel je „součástí měřicího nástroje“. Kerlinger⁸⁾ oprávněně poukazuje na to, parafrázujeme-li jeho konstatování, že lidé se sice mohou chovat poněkud odlišně, jsou-li pozorováni, ale nemohou se chovat tak, jak se chovat neumějí. Ale nejen to. Lze mít za prokázáno, že „jedinci i skupiny se rychle adaptují na přítomnost pozorovatele a jednají tak, jak by obvykle jednali“, takže záleží spíše na tom, aby pozorovatel nezbuzoval pocit posuzování a hodnocení — pak je „pozorovatel jako ovlivňující podnět většinou anulován“.⁹⁾

3. Předpokládá-li výzkum naopak jednoznačnou *identifikaci s rolí* člena skupiny, čemuž se mnohdy nelze vyhnout, vyžaduje zúčastněné pozorování poměrně dlouhou přípravnou fázi a adaptační dobu. Někteří autoři se domnívají, že adaptace na roli „řadového dělníka“ trvá dokonce zhruba tři roky! Realizace nové role totiž předpokládá

- a) vysoký stupeň aktivity v činnostech skupiny,
- b) jistou citovou identifikaci s členy skupiny,
- c) minimální distanci mezi pozorovatelem a pozorovanými,

⁷⁾ W. J. Good, P. K. Hatt, *Methods in Social Research*. New York 1952.

⁸⁾ F. N. Kerlinger, *Základy výzkumu chování*, Praha 1972, str. 491.

⁹⁾ Tamtéž, str. 492.

- d) výrazně konformní postoje ke skupinovým normám (alespoň v počáteční fázi „členství“ ve skupině),
- e) přiměřený jazyk, mnohdy tedy dialekt, slang apod.,
- f) dostatečný stupeň informovanosti o skupině apod.

Základním problémem zúčastněného pozorování je tedy efektivita této techniky — zda totiž získané výsledky jsou úměrné požadavkům, jež je nutno splnit, aby vůbec jaká sociologicky relevantní data mohla být získána.

4. Konkrétně technickým problémem je *pořizování zápisů* o pozorování, jež nemůže být současné se sledovanými ději a procesy: odklad zápisu pochopitelně vede k zapomínání určitých jednotlivostí, jež mohou být — dlouhodobě nazíráno — podstatné, zápis sám si vynucuje určitou selekci mezi pozorovanými jevy, takže i v této fázi šetření figuruje *nebezpečí subjektivního přístupu*.

Vcelku se tedy oprávněně mluví o technice zúčastněného pozorování jako o „umění“ — získaná data mají pak ve většině případů spíše ilustrativní než důkazovou funkci. Nelze však pominout, že dlouhodobost pozorování umožňuje získat daleko komplexnější informace, než jaké může poskytnout sebedešší dotazník, že výzkumník určitým činnostem rozumí v jejich bezprostředním sociálním kontextu a v neposlední řadě může validizovat tvrzení a výpovědi, jež členové skupin uvádějí v dotaznících a rozhovorech. Použití techniky zúčastněného pozorování, jakkoliv má svá významná omezení, je tedy alespoň částečně funkční, i když ne zcela běžné. Dodává sociologické informaci pečeť bezprostřednosti a přímého kontaktu se společenským životem.

3. ANALÝZA INTERAKČNÍHO PROCESU

Z celé řady dalších pozorovacích postupů budeme věnovat pozornost pouze jedné — té, která je specifická právě pro mikrosociologická šetření a mimo jejich rámec je nepoužitelná. Jde o techniku, kterou rozpracoval ve čtyřicátých letech a publikoval v roce 1950 americký sociolog Robert F. Bales, o techniku známou pod názvem *analýza interakčního procesu*. Technika byla vyvinuta původně v laboratorních podmínkách, dnes však, jak shodně konstatují Newcomb i Kerlinger, jde o postup, který je alespoň v principu použitelný pro jakýkoliv soubor interagujících osob.

Technika interakčního pozorování nám současně může posloužit jako prototyp technik, v nichž pozorovatel stojí mimo skupinu, jichž byla v posledním desetiletí rozpracována (především však v souvislostech psychologických) celá řada.¹⁰⁾

¹⁰⁾ Podrobněji srv. F. N. Kerlinger, c. d.

Technicky se analýza interakčního procesu provádí takto:

1. Předmětem analýzy je *nepříliš početná skupina osob*, jež je obvykle v situaci, kdy *řeší nějaký určitý problém* (proto se mluví o tzv. *problem solving groups*), tedy skupina diskutujících studentů, komise při jednání, koncilium, výbor nějaké organizace, porada pracovní skupiny apod.

2. Při analýze interakčního procesu *nejde o konkrétní obsah komunikace*, nýbrž o *interpersonální chování* v procesu komunikace. Konkrétně řečeno — výzkumníka aktuálně nezajímá, jaký problém je předmětem diskuse, jaké návrhy, dotazy, připomínky atd. byly v diskusi předneseny a v jaké obsahové řešení diskuse vyústila, nýbrž to, jak se jednotliví členové v průběhu diskuse chovají. Někdy se proto mluví o „formální charakteristice“ interakčního procesu, čímž se má na mysli právě abstrakce od obsahu komunikačních aktů.

3. Za *jednotku pozorování* je zvolen „nejmenší rozlišitelný prvek verbálního nebo neverbálního chování“¹¹⁾ což konkrétně znamená, že jednotkou pozorování je buď jednoduchá věta, nebo „rozfázovaná“, rozčleněná věta složitá, jakož i neverbální chování — gesta, mimika, vzdechy, projevy nervozity, neklidu, slovně nevyjádřený nesouhlas, antipatie atd.

4. Každý pozorovaný akt je zařazen do jedné z dvanácti kategorií *kategoriálního systému*, který je — podle Balese — logicky vyčerpávající, tzn. že každý akt je zařaditelný a jednotlivé kategorie jsou pozitivně definovány, že tedy žádná z kategorií není zbytková (typu „ostatní projevy chování“). Balesův kategoriální systém má pak tuto konkrétní podobu:

A. *Emocionálně kladné reakce*

1. projevuje solidaritu, zvyšuje status jiných, pomáhá, odměňuje
2. uvolnění napětí, žertuje, směje se, projevuje zadostiučinění
3. souhlasí, pasívně přijímá, má porozumění, přizpůsobuje se

B. *Reakce na řešení problému — odpovědi*

4. dává návrh, usměrnění, se zřetelem na autonomii jiných
5. formuluje mínění, hodnocení, analýzu, vyjadřuje cit, přání
6. dává orientaci, informaci, opakuje, objasňuje, potvrzuje

C. *Reakce na řešení problému — otázky*

7. žádá orientaci, informaci, opakování, potvrzení
8. žádá názor, hodnocení, analýzu, vyjádření dojmu
9. žádá návrh, usměrnění, možné způsoby činnosti

D. *Citově negativní odpovědi*

10. nesouhlasí, pasívně odmítá, je formální, odmítá pomoc jiným

¹¹⁾ R. F. Bales, *Interaction Process Analysis*, New York 1950.

11. vykazuje napětí, žádá o pomoc, „odtahuje z bojiště“
12. projevuje antagonismus, znehodnocuje status jiných, prosazuje sám sebe, obhájí se

Kategorie zařazené do oddílu A a D se vztahují k socioemocionální sféře skupinové aktivity, kategorie zařazené v oddílech B a C se váží na úkolovou aktivitu — na „řešení problému“.

5. Východiskem *záznamu* je očíslování členů skupiny (1, 2, 3, ..., n), skupina sama se označí O. Každý jednotlivý akt se pak zaznamená např. takto (/6/ 1—0), tedy člen skupiny číslo jedna orientuje skupinu (0), tedy realizuje akt, jenž zařazujeme do 6. kategorie.

Poznamenejme, že záznam, pokud se provádí pomocí tužky a papíru, vyžaduje zkušeného a vycvičeného pozorovatele. Aby se předešlo technickým chybám vznikajícím z chyb v zápisu, byl vyvinut tzv. interaction recorder, přístroj, který interakční akty přesně zaznamenává a současně zpracovává.

Položíme si nyní otázku — jaké informace o skupině můžeme na základě interakčního pozorování získat? Není analýza interakčního procesu přece jen příliš formální záležitostí a spíše akademickou hříčkou než užitečným nástrojem sociologického poznání?

Analýza tzv. interakčního profilu poskytuje tři základní typy informací, z nichž první dvě se vztahují k charakteristikám skupiny, poslední k charakteristikám interagujících jedinců.

1. Záznam interakčního procesu umožňuje zkonstatovat tzv. *interakční profil skupiny*, tzn. zjistit, které kategorie interakčních aktů jsou ve skupině nejfrekventovanější a které se naopak objevují v podstatně menší míře, případně zcela chybí. Dále lze zjistit (právě z interakčního profilu skupiny), zda jde o skupinu, v níž převládá emocionální uspokojení, nebo naopak nespokojenost. Frekvence čtyř kategorií interakčních aktů to dostatečně jasně ilustruje:¹²⁾

Kategorie	Skupina spokojených	Skupina nespokojených
3. Souhlas	24,9	9,6
4. Dává návrh	8,2	3,6
7. Žádá orientaci	1,7	5,7
10. Nesouhlas	4,0	12,4

¹²⁾ T. M. Newcomb, R. H. Turner, P. E. Converse, *Social Psychology*, New York 1965, str. 556.

2. Lze sledovat *jednotlivé fáze řešení problému* jak při jedné, tak v řadě po sobě následujících schůzek a formulovat určité pravidelnosti „řešení problému“. Bales to prozatím formuluje tak, že „proces začíná kvalitativně relativním důrazem na pokusy řešit problém orientace (co to je), pokračuje pokusy řešit problémy hodnocení (co si o tom myslíme) a konečně vyústuje v řešení problémů kontroly (co s tím budeme dělat). Současně s těmito přechody klesá relativní frekvence jak negativních, tak pozitivních reakcí“.¹³⁾ Formulace těchto a podobných obecných tvrzení může mít — přinejmenším perspektivně — jistou poznávací i praktickou cenu, třebaš momentálně neznějí příliš převratně.

3. Na základě interakčního pozorování lze zjistit *konkrétní příspěvek jednotlivých členů skupiny* k řešení problémů, lze přesně změřit jejich aktivitu, v případě vůdců lze usuzovat na typ vůdcovství ve skupině.

Shrneme-li, technika interakčního pozorování může badateli poskytnout soubor informací o formálních charakteristikách interakčního procesu v malé skupině za specifických podmínek. Z tohoto obecného hodnocení však vyplývají zcela zřejmá metodologická, ale i teoretická omezení.

1. Základním problémem je, zda je vůbec možné či sociologicky vzato přípustné v úplnosti *abstrahovat od obsahu diskuse*, zda tato výchozí direktiva — měřeno požadavky marxistické obecné metodologie — narušuje princip konkrétního přístupu k malé skupině. Jsem přesvědčen, že taková abstrakce je nejen možná, ale i funkční, jestliže jsme si však důsledně vědomi tematického, problémového omezení techniky samé: technika nemůže poskytnout jinou informaci než tu, k jejímuž získání byla vytvořena. Spor však může být veden o relevanci takové informace.

2. Na podporu stanoviska, že informace získané aplikací interakčního pozorování jsou *málo sociologicky relevantní*, mluví to, že zobecnění, k nimž se prozatím dospělo, jsou buď až příliš banální, nebo příliš neurčitá. Zdá se mi však, že možnosti určitých generalizací týkající se interakčních profilů individuů a skupin zdaleka nejsou vyčerpány a že dokonce existují určité možnosti sociologicky závažných predikcí, jež se vztahují k interpersonálnímu chování v problémové situaci.

3. Absolutní většina výsledků, jež jsou k dispozici na základě aplikace této techniky, pochází z *laboratorního prostředí*, přenos získaných zobecnění na „přirozené skupiny“ tedy může být a je sporný. Technika musí být prověřena důsledným a mnohonásobným používáním v přirozených podmínkách, což je úkol, na němž ovšem řada současných badatelů (včetně některých našich) pracuje.

4. Nejostřejší kritiku Balesova postupu vnesl P. Sorokin, který v něm

¹³⁾ R. F. Bales, *Some Uniformities of Behavior in Small Social Systems*, in: G. E. Swanson, et al., *Readings in Social Psychology*, New York 1952, str. 157.

vidí zosobnění všech zel soudobé mikrosociologie — pseudoexaktnost, oslnění formálními postupy, snahu vydávat banality za sociologické objevy, kvantogrenii atd. Necháme-li stranou emocionální patos, zůstává především námitka, že *kategoriální systém Balesův je umělý a vágní*: „Kategorie ‚dává návrh‘ a ‚dává orientaci‘ jsou tak podobné, že jenom nějakou nadpřirozenou intuicí lze zjistit jasný rozdíl mezi nimi . . .“¹⁴⁾

Také základní jednotky pozorování — jednotka řeči a jednotka činnosti — jsou podle Sorokina definovány neurčitě. Bales je si ovšem vědom toho, že záznam neverbálního chování je mimořádně obtížný, a proto doporučuje zaznamenávat vedle výrazných neverbálních projevů všechny ostatní neverbální projevy alespoň každou minutu. I když Sorokinova námitka, že *technika patrně není zcela reliabilní* (tzn., že dva nezávislí pozorovatelé mohou kódovat týž akt do odlišných kategorií) je zcela odůvodněná, bylo by snad předčasné z důvodů, jež jsme uvedli, vzdávat se tohoto dílčího metodologického nástroje dříve, dokud nebude po všech stránkách metodologicky a teoreticky prověřen. Z naší charakteristiky balesovské metodologie však současně vyplývá jiný, odlišný závěr: právě osudy interakčního pozorování dokládají krizový stav mikrosociologie. Badatelé v této oblasti byli sice schopni alespoň v některých ohledech odstranit „vady krásy“, jež způsobovaly nízkou reliabilitu, teoretická zobecnění však zůstali evidentně dlužni. Někteří západní autoři si nadto stěžují, že zcela chybí srovnávací materiál z „východních zemí“, kde — jak patrně právem předpokládají — interakční profily mohou vykazovat řadu specifických rysů. To je ovšem zajímavá a metodologicky inspirující výzva. Pouze důslednou teoretickou analýzou a konkrétně výzkumnou prověrkou uvedené techniky však můžeme dospět k jednoznačné odpovědi na otázku, zda balesovská technika, jejíž „vysuzovací možnosti“ (jak říká Kerlinger) jsou ovšem nízké, může po úpravách a modifikacích posloužit jako užitečný nástroj i sociologii marxistické.

4. SOCIOMETRICKÝ TEST

Daleko nejběžněji používanou výzkumnou technikou orientovanou k malé skupině je nepochybně sociometrický test. Popis technické realizace testu by na tomto místě byl nadbytečný, protože jde o techniku dostatečně známou a nejednou popsanou. Můžeme se proto omezit jen na několik obecnějších poznámek, které se dotýkají spíše interpretačních aspektů výsledků testu a jeho teoretických předpokladů, kde stále ještě

¹⁴⁾ P. Sorokin, *Mechanistic School*, in J. S. Roucek, *Contemporary Sociology*, New York 1958, str. 1156.

mezi marxistickými sociology a sociálními psychology dochází k určitým nedorozuměním a nejasnostem.

1. Nejednou bylo konstatováno, že příčiny obrovského rozšíření a až nepřiměřené popularity sociometrického testování lze shledávat především v tom, že jde o techniku neobyčejně jednoduchou jak ve fázi sběru dat, tak ve fázi jejich interpretace, a dále v tom, že sociometrická data, ať už jsou prezentována jakkoliv, jsou vždycky určitým způsobem „atraktivní“. Tento fakt sám může techniku znehodnocovat ovšem pouze dotud, pokud je aplikovaná nekvalifikovaně (jak se ostatně nejednou děje), nemůže ji však tak říkajíc celkově diskvalifikovat. Mám však za to, že jedním z implicitních *sociologických motivů* rozsáhlého používání sociometrických technik byl především fakt, že sociometrická data byla interpretována jako výpověď o *skupinové struktuře*, že tedy jejich význam byl nepřiměřeně absolutizován. Pojednal jsem o věci na jiném místě a nemám, co bych k základní tezi, že *sociometrický test měří pouze a výhradně sociopreferenční vztahy a nic jiného* (ale že v tomto ohledu je současně nezastupitelný), věcně dodal.

Zajímavým způsobem k tomuto problému přistupují v poslední době Hiebsch a Vorweg, kteří rozlišují kooperační strukturu skupiny, komunikační strukturu a strukturu vzájemných hodnocení (preferencí). Píší: „V této souvislosti se pokusíme prozkoumat zvláštní druh těch důsledků kooperace, které se označují jako „skupinová struktura“. Komunikační a rozhodovací vzorce reprezentují určité strukturní aspekty skupinových jevů. Z psychologického hlediska to však nejsou aspekty podstatné, ačkoliv pro úspěšnou kooperaci mají též význam jako skupinová struktura. Soustředíme se tedy na skupinovou strukturu jako na centrální psychologický problém kooperace. Skupinová struktura se v tomto smyslu týká zafixovaných hodnocení určitých vztahů mezi individui („vzorce“ hodnocení“). Vzorce hodnocení znamenají především způsob, jak se členové skupiny hodnotí jako partneři pro kooperaci. Teprve v druhé řadě se týkají rozšíření těchto hodnocení i na oblasti, jež se ke kooperaci nevztahují, a na osobnosti obecně.“¹⁵⁾

Na první pohled se může zdát, že jde o vcelku běžnou absolutizaci preferenční struktury, která „zastupuje“ skupinovou strukturu, jež je svou povahou polydimenzionální, alespoň operacionálně. Ve skutečnosti ovšem Hiebsch a Vorweg (a v tomto ohledu na věc upozornil daleko dříve Kolominskij) akcentují to, že preferenční struktura je odvozena z kooperačních aktivit a mimo ně nemá reálný smysl. To je ovšem principiálně marxistický přístup, i když je zřejmé, že oba autoři jsou si dobře vědomi

¹⁵⁾ H. Hiebsch, M. Vorweg, *Einführung in die Sozialpsychologie*, cit. podle ruského vydání, Moskva 1972, str. 267.

toho, že právě psychologická interpretace sociometrických dat má svá specifika.

U nás věcně v zásadě obdobně přistupuje k problému V. Doležal, který ve studii *Sociometrie v penologii*¹⁶⁾ z roku 1970 však sociometrii definuje jako „způsoby zjišťování a zkoumání vzájemných sociálních vztahů a postojů uvnitř malé společenské skupiny za použití kvantitativních hledisek a metod“. Zdá se mi, že právě takové pojetí sociometrie alespoň implicitě umožňuje ony neoprávněné generalizace, o nichž uvažujeme. Doležal skutečně (logicky ovšem zcela konzistentně) pak chápe prakticky všechny techniky orientované k malé skupině jako sociometrické: věcně se tím sice mnohorozměrnost skupinových struktur respektuje, terminologicky se však dochází k evidentní konfúzi. Zdá se mi tedy užitečné setrvat na pojetí sociometrie jako techniky studia sociopreferenčních vztahů.

2. Předmětných omezení sociometrie jsou si ovšem vědomi i někteří realističtější uvažující nemarxističtí sociologové, kteří se v zásadě shodují v tom, že „sociometrická technika může být validní a reliabilní operací k odvození informací o dyadických vztazích, neřeší však problémy studia skupin“.¹⁷⁾ Toto konstatování zakládají především na tom, že v samých základech sociometrie leží výrazně nominalistické pojetí skupiny — přesně tak, jak to říká Moreno sám: „Skupina je pouze metaforou a sama o sobě neexistuje, její aktuální obsah tvoří vzájemně spjatá (interrelated) individua, která ji skládají, nikoli ovšem jako soukromé osoby, ale jako reprezentanti téže kultury“.¹⁸⁾ Sociometrický test skutečně svým základním kladením otázky „rozbíjí“ skupinu jako specifický sociální útvar na soubor integrujících (přesněji — „vzájemně se vybírajících či hodnotících“) individuí a této skutečnosti si musíme být při koncipování šetření a interpretaci dat důsledně vědomi.

Existují ovšem pokusy rozlišit například tři úrovně či tři rozměry sociopreferenční struktury, jimiž by se interpretační možnosti alespoň rozšířily. Například F. Kraupl Taylor navrhl rozlišovat a) tzv. dyadický rozměr, b) celoskupinový rozměr (public dimension), který se týká jevů ve skupině jako celku a jenž se postihuje, jestliže jsou členové skupiny požádáni, aby seřadili ostatní členy podle jejich popularity ve skupině jako celku, a konečně c) tzv. autistický rozměr, který je v zásadě operacionálně definován Tagiuriho multirelační analýzou.¹⁹⁾

¹⁶⁾ Jde podle mého soudu o vůbec nejhodnotnější informativní studii, která u nás o sociometrii vyšla. Byla bohužel publikována v interním materiálu Generální prokuratury ČSSR, takže není běžně dostupná.

¹⁷⁾ R. T. G o l e m b i e w s k i, *The Small Group, An Analysis of Research Concepts and Operations*, Chicago 1962, cit. podle vyd. 1969, str. 63.

¹⁸⁾ Cit. podle G. G u r v i t h, *Microsociology and Sociometry 1949*, February - August 1949, str. 16.

¹⁹⁾ Podle Golembiewski, c. d., str. 58.

Ani tímto věcným rozšířením se ovšem základní problém neřeší, protože v samé podstatě sociometrického testu je dynamická relace a od ní nelze abstrahovat ani při „celoskupinové dimenzi“. Upozorňuji na tuto okolnost nikoliv proto, že by tím byl eo ipso sociometrický test sociologicky diskvalifikován, ale proto, aby si *právě sociolog* byl vědom jeho teoretických a metodologických omezení.

3. Řada problémů, jež zde pro nedostatek místa nemůžeme věcně řešit, se váže na konstrukci sociometrických indexů a jejich interpretaci. Obecně jde o to, že sociometrické indexy jsou *ad hoc konstrukcemi*, a nikoliv operacionálními definicemi teoretických pojmů. Na tomto konstatování, jež lze poměrně snadno doložit (exemplárně by posloužil pojem skupinové koheze či soudržnosti), bohužel musíme setrvat. Zdá se mi tedy, že proces marxistické reinterpretační sociometrie, k němuž bylo dáno mnoho impulsů, se bude muset perspektivně ubírat asi opačnou cestou než doposud. Jestliže jsme doposud spíše shledávali vnitřní omezení sociometrie a zužovali sféru její aplikability, bude perspektivně asi efektivnější postupovat od rozvinutější marxistické teorie skupin, k jejíž základní kategoriální a konceptální výbavě budeme postupně hledat adekvátnější měřicí nástroje. Jedině tak může být sociometrie přiměřeně situována do kontextu marxistické sociologické metodologie a může se stát efektivním, protože solidně a systematicky teoreticky reinterpretovaným, výzkumným nástrojem.

5. PSYCHODRAMA, SOCIODRAMA A „HRANÍ ROLÍ“

Procedury, o nichž chceme nyní pojednat, nejsou — přísně vzato — specificky sociologickými procedurami, do kontextu našich úvah však patří alespoň ze tří důvodů: 1. jsou *organickou součástí sociometrie*, na jejíž sociologické aspekty jsme poukázali; 2. významnou složkou těchto procedur je *malá sociální skupina*, skupinové prostředí; 3. použití těchto postupů se alespoň v některých ohledech váže na *sociotechnické* funkce sociologie.

Idea *psychodramatu* vzniká u Morena v polemice s psychoanalytickými přístupy [poprvé byla formulována na počátku dvacátých let, do obecného povědomí však vstupuje až kolem let čtyřicátých], jež prý kladou příliš velký důraz na verbální chování pacienta, přeceňují roli psychiatra či psychoterapeuta, nedoceňují význam spontánnosti v osobnosti pacienta a do značné míry vydělují vyšetřovanou osobu z jejího sociálního prostředí. Moreno proto výslovně konstatuje, že „princip hry je cizím tělesem

v psychoanalýze a její plné uznání znamená kapitulaci všech psychoanalytických koncepcí a jejich záměnu novými.²⁰⁾

Předchůdce psychodramatu nachází Moreno i někteří další autoři (Czapów, Široký) v některých rituálních praktikách archaických národů, v obyčejích Indiánů Pomo, v klasickém řeckém dramatu, jež je prý prototypem „spontánního divadla“ a jeho důraz na primární i sekundární katarzi (tj. katarzi u herce a diváka) je psychodramatickému efektu velice blízký, ve středověkém náboženském divadle, v commedii dell'arte, u nás pak „z širšího hlediska lze spatřovat vystižení významu dramatických technik pro duševní hygienu i v našich lidových obyčejích“, jako je vynášení Smrtky, slavnostní průvody, scény s Mikulášem apod.²¹⁾

Rozlišení tří typů dramatických procedur — psychodramatu, sociodramatu a hraní rolí (role-playin) — je v jistém smyslu nesnadné, protože základní výchozí princip je ve všech případech identický. Moreno proto pracuje s termínem „psychodrama“ v širokém smyslu pro označení „všech výzkumných, terapeutických i pedagogických postupů, v nichž se používá spontánní dramatizace“.²²⁾ Někdy se však tyto procedury rozlišují, zejména pak psychodrama od sociodramatu. *Psychodrama* může být vymezeno jako „metoda hluboké analýzy lidského chování, jejímž cílem je odhalení interpersonálního podloží osobnosti“ dramatickou akcí.²³⁾ Při praktické realizaci psychodramatu bývá obvykle použito skupiny tzv. terapeutické komunity, dramatickou interakci však lze v jistých případech omezit na interakci dvou osob (pacient — terapeut), skupina je nadto vytvářena uměle pro terapeutické cíle a vždycky je v určitém smyslu formalizovaná. Centrálním objektem psychodramatu je individuum, zatímco u *sociodramatu* je jím skupina. „Podstatou sociodramatu je vazba mezi skupinami a jejich ideologiemi, např. konflikt mezi národnostními či politickými skupinami“.²⁴⁾ Skupiny, s nimiž se v rámci sociodramatu pracuje, jsou přirozené skupiny, jež si dramatickou akcí „vyjasňují“ příčiny vnitroskupinových konfliktů. Také kritéria efektivity u obou stupňů jsou odlišná: je-li jím v případě psychodramatu individuální terapeutický efekt, vyléčení nebo usnadnění léčby neurotického stavu, je jím u sociodramatu kolektivní aktivita skupiny, jež musí být po aplikaci dramatických procedur vyšší, než byla předtím. Zvláštní důraz při použití sociodramatu se pak klade na to, aby dramatická akce zahrnovala „situace zvláště důležité z hlediska většiny, ne-li všech členů skupiny... musí se týkat nějakých

20) J. L. Moreno, *Sociometrija* (rus. překl.), Moskva 1958, str. 139.

21) H. Široký, *Psychoterapie v sociálním poli moderního člověka*, in: *Československá psychologie* 1966/5.

22) J. L. Moreno, *Psychodrama II*, New York 1959.

23) G. a C. Czapów, *Psychodramata*, Warszawa 1969, str. 19.

24) J. L. Moreno, *Psychodramata II*, New York 1959, str. 91.

typických problémů rodiny, sousedské či rekreační skupiny nebo situace, jež jsou spjaty s výkonem povolání.²⁵⁾ Volba problému, jenž se má stát tématem psychodramatu nebo sociodramatu, je tedy mimořádně důležitá — a to nejen z hlediska možnosti tématu dramatizace, ale také proto, aby se procedura nestala „zábavnou“.

„Pojmu sociodrama a „role-playing“ se někdy také užívá jako synonym, ačkoliv i zde lze stanovit určité markantnější rozdíly. „Hraní rolí“ není především terapeutickou procedurou (tím se liší od psychodramatu), je spíše *technikou přizpůsobení se* na výkon určitých reálných činností a v tomto smyslu je blízké např. známým strategickým hrám, technice situačních zkoušek a jiných simulačních technik. „Hraní rolí“ se opírá teoreticky o tzv. socio-interakční pojetí osobnosti, kdy jedinec je nazírán jako „totalita rolí“, jež musí uskutečňovat ve svých interpersonálních kontaktech. Jedinec si však v průběhu běžného života a v rámci socializačních procesů může osvojit jen omezené množství rolí, ačkoliv řada konkrétních životních situací si vynucuje buď aktivní schopnost realizovat další role, nebo alespoň rozumět komplementární roli (komplementární roli je např. v případě role lékaře role pacienta, v případě role manžela role manželky atd.). Hraní rolí je tedy nástrojem uvědomělé přípravy na nové role jejich hraním mimo reálnou životní situaci. Skupiny, jež se pro „hraní rolí“ vytvářejí, jsou obvykle umělé, záměrně, cílevědomě vytvořené, aby efekt procedury byl maximální. Rozdíl mezi sociodramatem a „hraním rolí“ lze pak vymezit také tím, že v rámci „hraní rolí“ jde vždycky o individuální status-role, zatímco u sociodramatu spíše o situace, v níž figurují normy dvou nebo více skupin nebo kultur, jímž mají členové skupiny porozumět, vcítit se do nich, pochopit je.

R. B. Levy²⁶⁾ obecně — u všech použitých procedur — rozlišuje tři možné typy *dramatických zážitků*, jež jsou však u jednotlivých procedur zastoupeny v různém stupni a intenzitě: 1. osobní zážitek, který je podmíněn specifickými osobnostními charakteristikami účastníka dramatické akce a jenž dominuje právě u psychodramatu, 2. interpersonální zážitek, který se má projevit v omezení konfliktů v mezilidských vztazích a konečně 3. zážitek socializačně adaptační.

Dosavadní úvahu tedy můžeme shrnout do klasifikačního schématu, v němž jsou podtrženy některé specifické rysy jednotlivých procedur:

²⁵⁾ J. Warters, *Group Guidance. Principles and Practices*, New York 1960, str. 144.

²⁶⁾ R. B. Levy, *Psychodrama and the Philosophy of Cultural Education*, in: R. B. Haas, (ed.): *Psychodrama and Sociodrama in American Education*, New York 1949.

Typ dramatické akce	Centrální objekt	Dramatický zážitek	Skupinový kontext	Kritérium efektivity
psychodrama	individuum	osobnostní	umělá skupina, terapeutická komunita	individuálně terapeutický
sociodrama	skupina	interpersonální, socializační	přirozená skupina	skupinová kolektivní aktivita
„role-playing“	individuum	adaptační socializační	umělá skupina	adaptace na roli, nácvik aktivity, porozumění

Není naším úkolem popisovat technickou realizaci těchto procedur, zejména pak musíme pominout specificky medicínské aspekty psychodramatu (u nás se jimi zabývají např. Knobloch, Knoblochová, Kubička, Hausner, Doležal, Junová, Široký aj.), protože jsou mimo sféru naší kompetence. Shrneme však alespoň některé obecné požadavky, jež se na tyto procedury kladou.

1. Základním postupem ve všech uvedených procedurách je „*spontánní dramatizace*“, ačkoliv psychodramatických efektů (terapeutických, pedagogických, sociotechnických) lze mnohdy dosáhnout i na základě přesné instrukce pro dramatickou akci nebo dokonce přehráváním speciálně napsané „hry“. Musí však být dosaženo vysokého stupně zaangažovanosti aktérů, musí být tedy poskytnuta *informace o cílech dramatizace* a zejména pak provedena skupinová analýza „hry“. Není neobvyklé, že tatáž hra se několikrát opakuje buď s týmiž aktéry v těchže rolích, nebo při výměnách rolích.

2. *Volba rolí* může být buď samostatná, spontánní (aktéři si role vybírají sami) nebo může být předepsána. Prvního postupu používají např. francouzští psychodramatikové (Diatkine, Kestemberg aj.), druhého dosti rigorózně sám Moreno.

3. *Vedení skupiny* nesmí být autokratické, i když jde v případě psychodramatu o formalizovanou skupinu, protože to snižuje nebo dokonce znemožňuje dosažení dramatického efektu.

4. Dramatická akce se *nesmí stát zábavou*, tzn. musí se na základě přiměřené přípravy vyloučit jakékoli posměšky, zlehčování apod. Zvlášť aktuální je tato direktiva v případě „hraní rolí“, kde aktéři (např. v rámci přípravy manažerských kádrů) mají mnohdy sklon tento postup podceňovat, protože v něm vidí „dětské traktování vážného problému“.²⁷⁾

²⁷⁾ K. Davis, *Szkolenie symulacyjne*, in: A. Matejko, *Kierowanie kadrami pracowniczymi*, Warszawa 1966, str. 317.

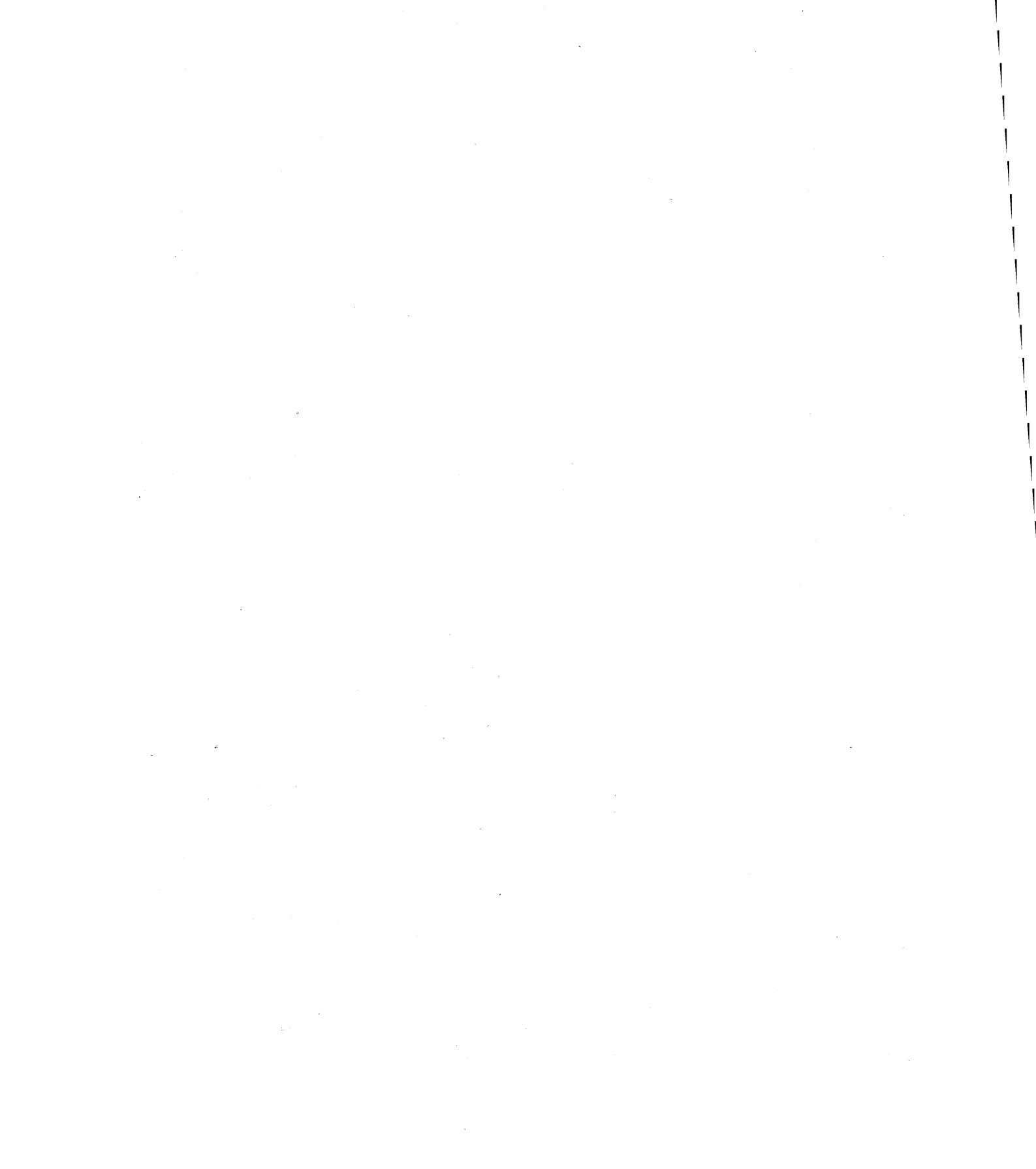
Lze pochopitelně formulovat řadu dalších speciálních direktiv, jež však patří do oblasti specifické, odborné informace, nikoliv do sociologických souvislostí. Shrneme-li, pak psychodramatické postupy v širším slova smyslu jsou významné nejen z hledisek psychoterapeutických, ale i pedagogických, sociotechnických aj. Nejde dnes již o akademickou záležitost — těchto postupů se stále rozsáhleji používá v rámci profesionální přípravy řídicích hospodářských a politických pracovníků, diplomatů (akcent na „vcítění“ se do role potencionálního oponenta), ale i lékařů (důraz na efektivnější schopnost aplikace znalostí z dynamické a sociální psychologie, jakož i psychopatologie) — v pedagogice (např. přehrávání historických událostí), v reedukačním procesu (jde o metodu podstatné změny postojů, hodnotových orientací atd. u narušených jedinců). Poznamenejme konečně, že učí-li se jedinec novým rolím aktivní dramatickou akcí, pak je důraz položen nikoliv na ty komponenty role, jež jsou vyjádřeny „operačními schémata“ (schopnosti, vědomosti, zkušenosti, formální kvalifikace), ale na ty složky, jež mají motivačně emocionální funkci. Ani tento moment se ovšem nedá podcenit, bereme-li v úvahu, do jak složitého komplexu sociálních rolí, jež musí buď aktivně realizovat nebo na ně přiměřeně reagovat, je člen moderní společnosti včleněn. Vazba psychodramatických procedur jako praktických postupů mj. k nácviu „adaptivnějšího chování“ na některé teoretické premisy i empirické vědění moderní sociologie je tedy zřejmá, i když výchozí stimul byl spíše psychiatrický.

Zdá se, že ze všech ilustrativně vybraných mikrosociologických technik jsou právě psychodramatické a sociodramatické techniky nejméně diskutní, ačkoliv i ony nesly pečeť svého původu, zejména své vazby na spekulativní teoretickou koncepci Morenovu. Je to ostatně patrné z oněch známých ambiciózních výroků Morenových, podle nichž právě techniky dramatické akce se měly stát jedním ze základních nástrojů „restruktury“ a „revolucionizace“ světa. Konkrétní a systematická aplikace těchto postupů, jejich střízlivé používání a vyhodnocování získaných výsledků (jakkoliv ani zde jsme se nevyhnuli etapě jisté módnosti) je však postupně onoho spekulativního teoretického a konceptuálního nánosu téměř zbavilo. Jsem přesvědčen, že promyšlené používání dramatických postupů může přinést řadu bezprostředních pozitivních výsledků i v konkrétní hospodářské, politické a řídicí praxi. Jde však především o to, abychom se vyhnuli rutinizaci (což je něco podstatně jiného než požadavek vysoké profesionální úrovně) v jejich aplikaci a abychom se soustavně zamýšleli nad jejich širšími teoretickými a metodologickými souvislostmi. Tento požadavek, který kategoricky platí pro techniky pozorovací a sociometrické, by tedy neměl být opomenut ani v případě méně diskutních technik dramatických.

Methodological Research on Small Social Groups

Summary

The crisis of present-day bourgeois microsociology finds its reflection also in the field of sociological methodology, whose development was decidedly aided by the systematic study of small groups. In recent times Marxist sociologists, too, have devoted rather considerable attention to research on small groups, but their interest — in view of topical social needs (for instance, the development of social planning) — is centred primarily on those types of small groups that play the most significant role in the basic and determining social processes and structures. Although there exists a basic unity among Marxist sociologists as far as the starting point of theoretical premises of study on small groups is concerned, certain misunderstandings occur in the field of concrete methods, notably in assessing those research techniques that were elaborated in the framework of non-Marxist sociology (from outright rejection to a noncritical acceptance). The purpose of this article is, on the basis of a description of the selected typical research techniques, to carry out their concrete assessment and to show the penetration of theoretical premises into concrete methods. The article analyzes observation techniques, the sociometric technique and dramatic techniques that are typical for the field of microsociology. The author notes the advantages and limitations of participant observation and analysis of the interaction process, formulates several remarks on sociometric testing, typologizes and evaluates psychodrama, sociodrama and role playing. He comes to the conclusion that all these approaches can be used in the frame of Marxist sociology as long as they are devoid of connections to certain speculative assumptions of non-Marxist sociology (for instance sociometric approaches) and as far as they are consistently linked to the development of more general Marxist theories of groups.

JITKA HAVLOVÁ

NĚKTERÉ METODOLOGICKÉ PROBLÉMY SOCIÁLNÍ MOBILITY

Problémy společenského pohybu jsou tématem, kterým se zabývají společenské vědy z různých hledisek a s různými metodologickými přístupy. Marxismus přitom vychází ze zákonitostí společenského vývoje, v jehož základu leží jako rozhodující faktor způsob výroby materiálních statků a jeho integrální součásti, vzájemně se ovlivňující a podmiňující třídní dělení. Zároveň hodnotí kriticky sociální mobilitu, která je časťm objektem sociologických studií i konkrétních výzkumů. Pojem sám i jeho výklad je v marxistické sociologii hojně diskutován a různí autoři k němu zaujímají odlišná stanoviska, jejichž extrémním okrajem je naprosté odmítnutí nejen pojmu, ale i faktu možného vzestupného společenského pohybu v kapitalistickém systému jako takovém. Většina ovšem nedochází k takovým krajnostem, vždycky však zásadní marxistická analýza buržoazního pojetí sociální mobility¹⁾ upozorňuje na netřídnost a nedialektičnost, která se u nemarxistických autorů, přes všechny další rozdílnosti, projevuje.

Pojetí sociální mobility a jejího základního dělení je v nemarxistické sociologii vcelku stabilní, tak jak mu položil základní kámen svými globálními studii Pitirim Sorokin.²⁾ Zrekapitulujeme krátce jeho názory. Sociální mobilita je chápána jako pohyb v určitém sociálním prostoru, úzce souvisí se stratifikací společnosti, sociálními pozicemi a distancemi, které mezi nimi jsou. Rozlišuje se obecně mobilita horizontální a vertikální, přičemž horizontální tkví kupříkladu v možnosti změnit zaměstnání při udržení stejného profesionálního statusu a mzdy, zatímco vertikální pohyb je spojen se změnou jejich úrovně. Předpokládá se tedy hierarchické uspořádání sociálního systému, stratifikace rozlišená podle hlavních kritérií ekonomického (příjem), politického (moc), prestižního (povolání). Sociální pozice jednotlivce se dá potom zjistit zkoumáním jeho vztahů k určité skupině, vztahu této skupiny k jednotlivcům a skupinám mimo

¹⁾ Viz kupř. Filipov-Rutkevič, *Socialnyje peremeščenija*.

²⁾ Viz Pitirim Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, Glencoe 1927; P. Sorokin, *Social Mobility*, New York - London 1927 a další.

ni, vztahů celé populace k jiným populacím. Sorokin to stručně charakterizuje jako metodu „řekni mi, k jaké sociální skupině patříš a jakou v ní hraješ roli — a já ti řeknu, jaká je tvoje sociální pozice“.³⁾ Z tohoto, dnes už „klasického“ pojetí vycházejí v podstatě všichni další nemarxističtí autoři. Existence společenských tříd v marxisticko-leninském smyslu slova a determinace jednotlivce třídní příslušností jsou přitom obvykle přehlíženy nebo uvažovány jen okrajově. Naproti tomu marxistická sociologie, zkoumající také různé formy společenského pohybu, právě třídní kritéria přijímá jako určující a mobilitu chápe jako součást vzájemně dialekticky propojených faktorů a vztahů. Vysvětluje ji nikoliv z ní samé nebo ze subjektivních charakteristik lidí, ale ve spojitosti se širším společensko-ekonomickým rámcem a konkrétní historickou situací.

Už letmý nástin základních tezí sociální mobility naznačuje, že s nimi související metodologická problematika je neobyčejně bohatá a zároveň významná, protože těžiško tématu netkví v tomto případě ani tak v bohatě rozpracovaných teoriích, jako spíše v široce koncipovaných, často empirických výzkumech. Jde především o čtyři hlavní okruhy problémů: 1. hlavní pojmy a jejich použití, 2. měření mobility a aplikace různých kritérií a indexů, 3. komparace empirických dat, 4. obecné problémy metodologického přístupu. Cílem stati je na některé tendence v nich upozornit, ale zároveň jsme si vědomi, že každá má takové množství extrémně rozložených variant, až je pro jednotlivce nezpracovatelné. Zahrnujeme tedy problémy pouze částečně a všímáme si toho, jak nedostatky v metodologickém přístupu k nim a v použití konkrétního technicko-metodologického aparátu se stávají základem pro nesprávné teoretické závěry. Skutečnost, že samy mohou být důsledkem chybných teoretických východisek, ponecháváme pro potřeby této práce stranou.

Základní pojem sociální mobility — totiž mobilita jako pohyb ve společenské hierarchii — je vysvětlován i přijímán celkem jednoznačně. Pro určení směru tohoto pohybu, zda jde o vzestup či sestup nebo udržení roviny, je však už nutné stanovit určitá kritéria, ze kterých hierarchizace společnosti vyplývá. Je jich celá řada: bývá to měřítko ekonomické, politické nebo prestižní, vedle toho ještě příslušnost k vrstvě vzdělání, konzumní status a podobně. Za podstatné se v sociologické literatuře pokládá kritérium ekonomické, zúžené u nemarxistických autorů obvykle na finanční příjem, u marxistických chápáné především jako vztah k výrobním prostředkům, politické, tj. podíl na moci, a prestižní. Tím posledním se obvykle myslí příslušnost k určitému povolání, které má své místo v hierarchii prestiže a ve studiích o mobilitě se používá nejčastěji. Zre-

³⁾ P. Sorokin, *Social Mobility*, New York - London 1927, str. 6.

dukování celé škály rysů odlišujících a determinujících jednotlivce v sociální struktuře pouze na povolání je samo o sobě simplifikací vycházející z předpokladu, že právě tato charakteristika je rozhodující. Navíc patří pojem povolání mezi ty, o kterých se často v sociologii diskutuje, aniž se dospěje k definitivním závěrům. Všeobecně se sice přijímá skutečnost, že moderní společnost je charakteristická dělbou práce, specializací funkcí a většina lidí se tedy angažuje ve specifické, relativně stále pracovní aktivitě, termín sám má však mnoho významů a je používán v různém rozsahu. Ve světových jazycích má četná synonyma, ale ve světové sociologii našťestí také určité limitující rysy, které povolání obecně charakterizují. Limitace zahrnuje skutečnost z oblasti technologické, ekonomické a sociální. Technologické vymezení se týká specifické stránky manuálních nebo psychických operací, případně rozsahu vlivu s ním spojeného. Ekonomické je odměna, kterou zastávané povolání přináší ve formě peněz, tedy mzda nebo plat, sociální znamená prestiž, obecně prokazovanou společenskou úctou a uznání, spojované s určitým povoláním. Subjektivně je povolání chápáno jako specifická aktivita, jíž se zajišťují finanční prostředky a která může (ale nemusí) uspokojovat individuální potřebu seberealizace. Objektivně vymezuje povolání místo jednotlivce v komplexu činností, ze kterých se skládá ekonomika společnosti, a tím ho zároveň vybavuje určitým stupněm prestiže. Proto je vůbec použitelné jako kritérium společenského pohybu. Vedle povolání (professija, profession) se ovšem vyskytuje pojem zaměstnání (zaňatije, occupation, employment) a to mnohdy bez jakéhokoli rozlišení. Domníváme se, že na rozdíl od povolání znamená zaměstnání konkrétnější rovinu zařazení do širších ekonomických vztahů. Je povoláním, realizovaným v pracovních závazku u určitého zaměstnavatele. Není tedy totožné s povoláním, ba nemusí s ním ani přímo souviset, protože je možné být zařazen do jiné pracovní činnosti, než ke které povolání určuje. Příslušnost k povolání znamená získání určité kvalifikace, která v zaměstnání nemusí být uplatněna, jestliže třeba učitel pracuje jako řidič tramvají. Může přitom mít ve svém okolí prestiž buď učitele, nebo řidiče a podle toho je také možné jeho profesionální pozici hodnotit různě. Při současně vysokém stupni mobility nejsou takové případy tak řídké, aby byly zcela zanedbatelné a směšování obou pojmů je na úkor přesného postižení skutečnosti.⁴⁾

Přidržíme-li se důsledně rozlišení mezi povoláním a zaměstnáním, pak profesionální mobilitu je třeba chápat jako pohyb ve variantách:

- uvnitř povolání a uvnitř zaměstnání
- uvnitř povolání se změnou zaměstnání

4) Záměrně se při tom vyhýbáme pojmu „profese“, jehož používání v češtině věc ještě komplikuje.

— mezi různými povoláními se změnou (nebo beze změny) zaměstnání.

Příkladem první je přechod automechanika z jedné dílny do druhé nebo postup v hierarchii platových tříd. Druhá znamená přestup do jiného zaměstnání (k jinému zaměstnavateli) bez změny povolání — automechanik přešel z AZNP do ČSAD jako automechanik. Třetí varianta pak je změnou povolání — automechanik se stal řidičem — a to buď u téhož zaměstnavatele, nebo u jiného. Jednotlivé možnosti se liší, mohou být mobilitou vzestupnou, sestupnou i na stejné rovině, i když vzdálenost překonaných stupňů není veliká.

Některí autoři považují používání prestiže povolání jako v podstatě jediného kritéria za vůbec nedostačující a navrhuji používat syntetického měřítko — totiž sociálního statusu, v němž se spojuje hledisko příjmu, moci i prestiže. Metodologický problém se tím ovšem ani tak neřeší, jako spíše přesouvá. Protože zároveň s tím vyvstane potřeba přesného vymezení pojmu status, který v sobě nejen zahrnuje hledisko příjmu, moci a prestiže, ale i další: rasu, náboženství, věk, rodinný stav atd. Ztotožnit status s povoláním⁵⁾ by sice bylo pro sociologii příjemné, protože by jí to usnadnilo zjišťování zařazení jednotlivce do souhrnu sociálních vztahů, ale zároveň nepřijatelné pro stupeň zjednodušení skutečnosti.

Od sociální mobility je neoddelitelné hodnocení směru pohybu, je tedy buď vertikální, nebo horizontální. Proti horizontální mobilitě jako proti pohybu v rovině mají sociologové řadu výhrad a někdy ji odmítají vůbec do pojmu zahrnout. Mobilita je pro ně pouze vertikálním pohybem souvisejícím se společenskou stratifikací. Zejména ekonomická podoba mobility (fluktuace) nebo demografická (migrace) bývá řazena pouze do problematiky těchto věd. Přitom však je právě sociální ráz těchto jevů zcela zřejmý a pro společenský život významný. Každý přesun jednotlivce nebo skupiny v sociální struktuře s sebou přináší řadu dalších, nových vazeb, potřebu adaptace, změnu skupiny a podobně, se kterými se musí vypořádat nejen individuum, kterého se to týká bezprostředně, ale celá společnost. Souhrn takových pohybů, jakými jsou fluktuace a migrace, před ní klade důležitý problém — jak zajistit jejich eufunkčnost (nebo alespoň omezit disfunkčnost) vůči společenským cílům. Vždyť masová migrace probíhající v posledních letech ve směru z vesnice do měst vyžaduje nejen nová urbanistická řešení, ale i změny životního stylu, výměnu tradičních hodnot za nové, působení jiných forem sociální kontroly. Bez přihlídnutí k sociální stránce věci hrozí nebezpečí společenské dezorganizace, která pozitivní vliv migrace na rozvoj společnosti zcela zatlačí do pozadí.

Stejně zřejmě nemůžeme ani u fluktuace vystačit s úzce ekonomický-

⁵⁾ Viz Jaroslav Kolář, *Sociologie podniku*, Praha 1968, str. 78.

mi hledisky, přestože je obecně přijímána především jako národohospodářský jev, a tedy chápána jako mobilita mezi administrativně hospodářskými jednotkami, mezi závody, podniky, obory. Důsledky se však netýkají jenom (i když velmi výrazně) ekonomických funkcí těchto organizací. Odchod každého jednotlivce má i společenský dopad v nutnosti pracovní a sociální adaptace nejen pro něho samého, ale i pro pracoviště a zprostředkovaně i pro celou společnost. Ostatně důvody, pro které dochází ke změnám zaměstnání a povolání, nejsou výlučně ekonomické povahy, i když se při sociologických výzkumech často preferují. Ve skutečnosti se nemůžeme vyhnout ani tzv. „přirozeným příčinám“, jako je odchod na vojenskou službu, ze zdravotních důvodů, do důchodu, ani příčinám sociálně psychologického charakteru: nespokojenosti způsobené nedostatkem uznání za vykonanou práci, neshodami v kolektivu, malou šancí na postup. Často se i pod čistě „ekonomickým“ zdůvodněním (nízký plat) skrývá jiné, hlubší, ale obtížněji formulovatelné (konflikt s nadřízeným například). Samo kritérium „nízkého“ nebo „nedostatečného“ platu závisí přitom na subjektivním hodnocení — na tom, jaký plat pokládá pracovník pro sebe za přiměřený vzhledem ke svým pracovním úkolům, případně ve srovnání s odměnami a úkoly v jiných podobných funkcích. Plat pocítovaný subjektivně jako nízký nemusí být malý objektivně — v celospolečenském měřítku — ba ani přímo v daném závodě. Výše „spravedlivého“ platu je formulována především pod vlivem vykonávaného povolání a situace v podniku a místě i pod vlivem přijaté hierarchie hodnot a jednotlivci na stejných pozicích vykazují odlišnosti. V polských průzkumech podle ženy horníka by se měla hodnotit především nebezpečnost a pracovní podmínky, vzdělání méně. Důlní inženýr klade na první místo vzdělání, na druhé odpovědnost. Učitel z hornické oblasti oceňuje bezpečnost práce více než učitel z Varšavy. I ekonomické pojmy mají své sociální aspekty a s přihlédnutím k nim nemůžeme fluktuaci jednoznačně zařadit pouze do horizontální mobility a zabývat se jí jen, jestliže s sebou přináší společenský vzestup. Je stejně jako migrace nedílnou součástí sociální mobility.

Jednotlivé formy mobility mohou probíhat buď v životě jednotlivce (jako intra-generační), nebo v dimenzích generací (inter-generační). Aby bylo vůbec možné srovnání „mezi generacemi“, musí se pojem chápat pouze jako vztah otec — syn s opomenutím všech dalších ekonomických, politických, sociálních a kulturních charakteristik rozdílných věkových skupin. I tehdy je však srovnání často problematické, zejména pro nepřesnost měření, o které se zmíníme v další části.

Ve studiích sociální mobility je zjevná, dnes už „klasická“ tendence považovat povolání za rozhodující měřítko společenské stratifikace, a ztožnit tedy sociální mobilitu s mobilitou profesionální. Odráží se v tom

nejen netřídní přístup k problematice, ale také jistá snaha použít kritéria poměrně jednoduchého a vyhnout se tak metodologickým komplikacím, což se ovšem nemohlo podařit. Aplikace povolání jako stratifikačního dělítko vyžaduje předem stanovit jeho hierarchické rozvrstvení. Při něm by bylo nejsnazší použít ekonomické parametry a podle výše platu zařadit různá povolání poměrně jednoznačně. Význam takového rozdělení by však byl malý vzhledem k tomu, že se příjem může i u stejného pracovního výkonu značně různit. Zbývají tedy hlediska technologická — tj. složitost a charakteristika vykonávané práce — a prestižní. Už Sorokin navrhuje použít jako kritéria diferenciacce mezi povoláními dva hlavní faktory: význam povolání pro ostatní skupiny ve společnosti a stupeň inteligence, nutný pro úspěšné vykonávání určité profese. Nejvýše při tom klade „sociálně důležitá“ povolání, to jest taková, která jsou v širokém smyslu slova spojena s funkcemi organizace a kontroly ve skupině. Ta totiž zároveň vyžadují vyšší inteligenci, takže platí: čím více souvisí povolání s organizací a kontrolou, tím větší vyžaduje inteligenci, tím větší privilegia mu patří a obsazuje vyšší stupeň v hierarchii jednotlivých povolání. Sestavit konkrétní škálu podle charakteru práce je ovšem ve skutečnosti velmi obtížné, už proto, že je možné vycházet z různých parametrů: ze sféry činnosti (zemědělci, obchodníci), z ekonomického postavení (zaměstnanci, svobodná povolání), z postavení v organizaci práce (pomocný, kvalifikovaný dělník). V americké sociologii je nejrozšířenější klasifikace prof. Taussiga⁶⁾ na základě intelektuální náročnosti a kontrolní moci, paralelně se mzdou a zaměstnaneckou strukturou na: profese (intelektuální povolání), poloprofese (nemanuální povolání nižší náročnosti), kvalifikovaná práce, polokvalifikovaná práce, obyčejná (pomocná) práce. Komplexnějšího měřítko bylo použito při výzkumu vertikální sociální diferenciacce a mobility obyvatelstva ČSSR, a to složitosti práce, hospodářského postavení a oblasti ekonomické aktivity.⁷⁾ Východiskem pro stanovení stupně složitosti byla podrobná charakteristika pracovní činnosti, která zahrnovala stupeň oduševnělosti (účasti vědomí, paměti, vůle), stupeň samostatnosti, stupeň tvořivosti (vlastní podíl na řešení nových situací) a stupeň kvalifikovanosti práce (ve smyslu požadované speciální přípravy). Hledisko ekonomického postavení uplatňovalo tradiční kategorie dělník, zaměstnanec, družstevník, svobodné povolání, samostatný, ekonomicky neaktivní. Odvětví ekonomické aktivity obsahovalo kategorie podle hospodářského charakteru zaměstnávající organizace: hornictví a ostatní těžba surovin, zemědělství, lesnictví a rybářství atd. Získané vý-

⁶⁾ Podle P. Sorokin, *Social Mobility*, New York - London 1927, str. 102.

⁷⁾ Viz B. Jungmann, *Pracovně profesionální sektor ve výzkumu sociální diferenciacce a mobility*, Sociologický časopis ČSAV r. 1967, č. 6.

sledky pak díky této komplexnosti mohly poskytnout poměrně všestrannou profesionální charakteristiku. Prestiž jednotlivých povolání byla přitom zkoumána zvlášť.

Jiný autor⁸⁾ používá při klasifikaci povolání tří obecných dimenzí: zaměstnaneckých povinností, předpokladů povolání a odměn. Podle povinností jsou povolání seskupena na základě podobnosti nároků na fyzickou sílu, manuální obratnost a podobně, měřítko je tedy socioekonomické. Pokud jde o předpoklady povolání, diferencuje se podle stupně vyučení, výchovy, podle kvalifikace. Odměny se týkají finančního a „psychického“ příjmu a zároveň určitých pracovních podmínek, které dělí pracovníky na specialisty, manažery, „bílé límce“, manuální pracovníky. P. K. Hatt tady ovšem chápe pod pojmem „pracovní podmínky“ spíše charakteristiku pracovní činnosti, jak tomu nasvědčuje aplikace, a ne fyzikální a psychologické podmínky, jak je jinak běžné.

Poslední ukazatelé se už dotýkají částečně prestiže povolání, kritéria obvykle používaného při výzkumech sociální mobility ke stanovení jejího základního zaměření. Prestiž je tu chápána jako určitý způsob pozitivního hodnocení a u povolání se týká především pozice a záležitosti v určitých privilegích, zejména ekonomických a sociálních, které jí společnost připisuje. Tato privilegia jsou srovnatelná, a mohou tedy vytvářet hierarchii. Obecný žebříček, jakýsi „celkový společenský prestiž“ je přitom sestavován spojením různých sledovaných aspektů. Tak spojuje například výzkum Ústavu pro plánování vědy ČSAV⁹⁾ společenskou prospěšnost, ideální platové ohodnocení, hierarchii podle prokazované úcty nebo podle vlastní záliby. Na základě hodnocení prestiže z výše uvedených čtyř hledisek byl vypočten celkový společenský prestiž sjednocením všech ukazatelů na jednotnou bodovou stupnici (od 0 do 10 bodů) při zachování proporcionality mezi jednotlivými povoláními. Polský výzkum¹⁰⁾ kombinuje zase náročnost získání kvalifikace, výdělek, zajímavost, společenský význam z hlediska obyvatel města a vesnice, V. G. Nestěrov¹¹⁾ diferencuje i podle významu jednotlivých odvětví národního hospodářství.

Při všech uvedených způsobech záležitosti na přesném sestavení škál, do kterých jsou numerické hodnoty pro prestižní status každého povolání seřazeny. Respondenti přitom hodnotí jednotlivá povolání buď v globálních celcích (stupně: velmi vysoký, střední, nižší střední a nízký), nebo přímo jim přidělují určitý počet bodů. Velmi významnou úlohu pak hraje

⁸⁾ Paul K. Hatt, *Occupations and Social Stratification v: Man, Work, Society*, New York 1962.

⁹⁾ Viz Vladimír Brenner, Milan Hrouda, *Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání*, Sociologický časopis 1967, č. 5 a 1968, č. 1.

¹⁰⁾ Viz A. Sarapata, *Plynošć i stabilnošć kádr*, Warszawa 1967.

¹¹⁾ V. G. Nestěrov, *Trud i moral' v sovetskom obščestve*, Moskva 1969.

i sám výběr povolání, která se k řazení předkládají. Při nesmírném množství možností je třeba vybrat taková, která by reprezentovala hlavní stupně skupiny povolání podle požadovaného vzdělání a podle příslušnosti k typickým odvětvím národního hospodářství tak, aby byly zastoupeny všechny podstatné oblasti společenské činnosti. Dodržet se musí i proporce mezi fyzickou a duševní prací, její obtížností a kvalifikací. Zároveň musí jít o povolání všeobecně známá, která mohou dotazovaní bez velkého váhání hodnotit z různých výzkumem požadovaných hledisek. Přílišný počet zařazených povolání ztěžuje odpovídající orientaci a snižuje přesnost jejich odpovědí. Proto se při četných empirických výzkumech ustálilo zavádění asi kolem třiceti povolání, i když byly provedeny výzkumy se zařazením celé stovky.¹²⁾

Hierarchie profesionálních pozic se různí a je závislá na celé řadě faktorů, což ovšem snižuje její platnost a srovnatelnost. Promítá se do ní hodnotová orientace, související s konkrétním jednotlivcem nebo sociální skupinou i ekonomicko-politické vztahy, charakteristické pro daný společenský řád. Diference jsou v různých sociálních vrstvách jedné společnosti, stejných sociálních vrstvách různých společností v jedné historické etapě i stejných společností v různých historických etapách. Otázky, formulované pro respondenty, předpokládají jejich subjektivní přístup k problému: Které povolání si podle vašeho mínění zaslouží větší úctu veřejnosti? — nebo dokonce: Jaké pořadí byste stanovil pro představitele jednotlivých povolání při zasedacím pořádku slavnostní večeře na počest vzácné návštěvy ve vašem městě? Výsledky takových výzkumů jsou potom objektivizovány teprve při velkém a reprezentativním množství údajů. Hierarchie prestiže se mění i podle věku lidí, protože do ní promítají své požadavky na povolání, kolísající podle stupně jejich sociální zralosti. Komplikovanost aspektů vede až k pochybnostem o možnosti přijetí obecně uznávané hierarchie prestiže povolání, k úvahám, týkajícím se především vůbec možnosti objektivního a racionálního poznání prestiže. To je znesnadňováno ještě tím, že stejné povolání je různě nazíráno nejen v různých sociálních vrstvách, ale i v různých geografických oblastech jedné společnosti. Navíc respondenti mají při výzkumech tendenci přikládat větší význam povoláním, která jsou v jejich bezprostředním dosahu, která se jich osobně nejvíc dotýkají (což ovšem nemusí být v pozitivním smyslu), na úkor povolání ze vzdálenějšího okruhu nebo směřovat prestiž pozice s autoritou osobnosti, která ji zaujímá.¹³⁾ Přes tyto gnoseologické

¹²⁾ Tabulku tak sestavených povolání uvádí např. A. F. Davies v článku *Prestige of Occupations* — v: *Man, Work, Society*, New York 1962.

¹³⁾ K pochybnostem o možnosti hierarchizace vede i rychlost změn, která je pro povolání v etapě vědeckotechnické revoluce typická. Některá zanikají nebo mění svůj charakter a jiná vznikají, takže celá hierarchie je v neustálém dynamickém tlaku a nelze ji

a metodologické těžkosti jsou výzkumy prestiže jako ukazatele sociální mobility velmi četné a ukazují dost značnou podobnost.

Velký národohospodářský význam mají zjišťování mobility mezi ekonomickými jednotkami, a proto jsou velmi časté. Míra fluktuace v podniku (P) je dána podle Sarapaty počtem propuštění na 100 zaměstnanců v určitém časovém úseku. Zjistí se podle vzorce $P = \frac{o}{z} \cdot 100$, v němž o se rovná počtu pracovníků, kteří zkoumanou oblast opustili a z počtu pracovníků zaměstnaných zde na počátku výzkumu nebo průměrné zaměstnanosti. Tento způsob výpočtu nebere ovšem vůbec ohled na pracovníky, kteří přibývají, a proto se doplňuje mírou stability $S_x = \frac{zx}{z} \cdot 100$. Ve vzorci S = koeficient stabilnosti, ukazující jaké procento osazenstva má více než x roků stáží v podniku; z x. = počet pracovníků zaměstnaných v podniku x let; z = počet pracovníků; x se stanoví podle potřeby v konkrétním případě. Přesuny uvnitř průmyslového podniku tímto způsobem však zachyceny nejsou a navrhovaný výpočet má platnost pouze dílčí. Objektivnost poznání vyžaduje aplikaci různých měřítek, protože žádné samo o sobě nemůže skutečnost zachytit v plném rozsahu.

K získání přesnějšího obrazu o existující sociální mobilitě slouží zjišťování frekvence a intenzity. Frekvence, častost pohybu mezi pozicemi, pomáhá stanovit celkový trend k stabilitě nebo pohyblivosti, aplikována na otce a syny užívá se jako měřítko profesionální dědičnosti nebo mobility. Intenzita ukazuje na množství vrstev, na vzdálenost (distanci), kterou jednotlivec nebo skupina při svém pohybu překonali. S její pomocí lze odpovědět na otázku, jakou změnu (a zda změnu uvnitř jedné společenské vrstvy) je možné považovat za vertikální. Obě veličiny mohou být vzájemně přímo nebo nepřímo úměrné.

Většina empirických výzkumů, vesměs reprezentativních, je zaměřena ke zjištění průměrných hodnot rozsahu, v jakém určité vrstvy mění své pozice. Proto se srovnává postavení otců a synů a proporce případů, kdy došlo k odlišení, je pokládána za množství mobility dosažené v dané populaci. Tedy jestliže 60 % synů otců s intelektuálními povoláními má totéž povolání, pak 40 % zbývajících prokázalo mobilitu. Jestliže jenom 20 % synů z úřednických rodin je úředníky, pak je 80 % mobilních a celkově lze říci, že synové úřednického otce vykazují dvakrát vyšší pohyblivost (samozřejmě sociální) než synové z rodin intelektuálů. Takové výpočty se zdají být jasné a přesné — až na to, že dost hrubě skutečnost zkreslují. Nepřihlíží se totiž k odlišnosti sociální struktury a také uvažované hierarchie povolání v místě a času. Nebere se v úvahu, že příslušníkům jednotlivých vrstev nejsou dostupné stejné pozice, že existuje

stabilizovat. Proto také srovnání mezi hierarchiemi z různých období nebo zemí je málo validní.

individuální determinovanost šancí (ambice, výchova, rasa) a rozdílná potřeba obsazení určitých míst. V důsledku neustálé dynamiky společenských vztahů i rozvoje vědeckotechnické revoluce je sociální situace otců často podstatně odlišná od situace synů. Proto je nutné uvažovat profesionální pohyb ve vztahu k dostupnosti pozic a k poptávce u jednotlivých skupin povolání. Oba faktory zařazuje do svého návrhu výpočtu N. Rogoff¹⁴). Definuje sociální distanci mobility jako celkovou mobilitu, dělenou faktorem poptávky, jako poměr mezi aktuální mobilitou s množstvím pohybů, ke kterým by došlo, kdyby všechny pozice byly všem stejně dostupné a stejně žádané. Vyjádřeno ve vzorci to vypadá takto:
Sociální distance mobility =

$$\frac{X_{ij}}{R_i} \quad \frac{C_j}{N} = \frac{jN}{R_i C_j} = \frac{X_{ij}}{R_i C_j N}$$

Při tom:

X_{ij} = počet synů s pohybem z otcovy skupiny povolání i do skupiny povolání j

R_i = počet otců v zaměstnanecké skupině X_i

C_j = počet synů v zaměstnanecké skupině j

N = celkový počet pozic synů i otců.

Celková mobilita se potom rovná proporci synů s_i i otců, kteří se dostali na j a celkového počtu otců v i skupině $\left(\frac{X_{ij}}{R_i} \right)$

Poptávkový faktor je poměrem mezi pozicemi dosaženými syny ve skupině j a celkovým počtem pozic $\left(\frac{C_j}{N} \right)$

Ani tento poměrně komplexní výpočet ovšem nemůže zachytit vývoj změn prestiže mezi generacemi, obraz individuálních předpokladů pro profesionální pohyb a existenci skutečných bariér mezi jednotlivými stupni.

Sociální čas, ve kterém se pohyb realizuje, má také jinou dimenzi v životě jednotlivce či generace. Intergenerační mobilita je už blízká mobilitě skupinové a je měřitelná pouze v delších časových obdobích, historických etapách, které s sebou přinášejí i změny celého sociálního prostředí. Obvykle aplikované způsoby tuto skutečnost nepostihují, protože se vychází buď ze změn, které poměr mobility ovlivňují, nebo se srovnává přímo sociální původ a postup příslušníků jednotlivých tříd v různé době. V prvním případě se trendy pohybu hledají ve faktech o institucionálních, strukturálních a demografických změnách. V druhém v mobilitě nebo stabilitě so-

¹⁴) N. Rogoff, *Measuring Trends in Occupational Mobility* — v: Man, Work, Society, New York 1962. — Na podobném principu staví celá řada dalších indexů u jiných autorů.

ciálního statusu jednotlivých nositelů povolání — v obou variantách se však naráží na metodologické problémy, zejména proto, že měřítka nejsou adekvátní, nepoužívá se stejné klasifikace povolání, a fakta se dají tudíž obtížně srovnávat.¹⁵⁾

Co platí o srovnání mezi různými generacemi v jedné společnosti, platí tím více o komparacích mobility v různých společnostech a v různých zemích. Ne že by byl nedostatek srovnávacího materiálu, to spíše naopak. Sociální mobilita je jedním ze základních témat empirických výzkumů, zejména v západní sociologii. Možnost přímého mezinárodního srovnání výsledků je omezena rozdílností společenského řádu, charakteru politického zřízení, odlišnostmi sociální struktury, historických a kulturních tradic, technické a ekonomické úrovně. Ani problém velikosti vzorku není zanedbatelný — vzorky o méně než 10 000 dotázaných jsou nedostačující. Výzkumníci sledují odlišné cíle, často nesrovnatelné, klasifikace sociálních vrstev i povolání je v různých zemích různá. I povolání, která jsou ve verbálním výrazu synonymní, mohou mít odlišnou náplň práce, rozdílné požadavky na kvalifikaci i funkční zařazení v systému dělby práce. Proto srovnání, která jsou zpracována, většinou pracují jen s velmi globální klasifikací profesionálního zařazení. Tak S. M. Lipset a N. Rogoff¹⁶⁾ používají ve své studii tři charakteristik — manuální, nemanuální povolání, zemědělec — a na tomto podkladě docházejí k závěrům komparujícím mobilitu ve Spojených státech a některých zemích západní Evropy (Francie, NSR). Dokazují podobnost sociální predestinace podle pozice otce a významnější rozdíly u pohybu zemědělských pracovníků, kterým nabízí městská ekonomika USA více příležitostí. Autoři si kladou dvě otázky: proč existuje taková podobnost sociální mobility a v čem tkví (je-li vůbec něco takového) přednost Spojených států v profesionální mobilitě. Podobnost sociální mobility vyplývá především z průmyslového charakteru všech zkoumaných a srovnávaných zemí. Obdobné rysy společensko-ekonomického vývoje způsobují obdobu rysů mobilitních: roste skupina nemanuálních povolání, protože se mění technický charakter výroby, rostou města a v nich je nižší fertilita, a tedy větší potřeba „doplnění“ z ostatních sociálních skupin. Sociální struktura, zejména rozdělení tříd, je v USA stejná jako ve srovnávaných zemích západní Evropy a není podstatně pohyblivější. Přesto přetrvává mýtus o vyšších životních šancích,¹⁷⁾ podmíněný větším množstvím zaměstnaneckých příležitostí, výší národního důchodu a jeho rozdělováním i rozdílným hodnotovým systé-

¹⁵⁾ Problém komparace řeší často uváděná stať S. M. Millera, *Comparative Social Mobility*, in: *Current Sociology*, 9, 1960, 1.

¹⁶⁾ S. M. Lipset, N. Rogoff, *Occupational Mobility in Europe and in the United States* — in: *Man, Work, Society*, New York 1962.

¹⁷⁾ Na něj navazují teorie o „otevřených“ společnostech, o kterých pojednáme později.

mem. Pro Evropany nemá profesionální mobilita tak zásadní význam jako pro Američany, neexistuje zde tak vybičovaná ideologie „úspěšnosti“ a jsou pro ni také poněkud jiná kritéria. Podstatné rozdíly však mezi mobilitou USA a Francií nebo NSR neexistují. Ve stejná zjištění ústí rozsáhlé výzkumy prováděné Lipsetem a Zetterbergem¹⁸⁾ nebo Lipsetem a Bendixem.¹⁹⁾ Jiní autoři ovšem tezi o podobnosti mobility odmítají (K. M. Boller, J. Matras).²⁰⁾ Ukazuje se, že dosud nebyla vypracována taková metodika měření sociální mobility, která by umožnila přesnější mezinárodní srovnání. Kromě jiných činitelů tady působí, jak už jsme uvedli, velké množství volitelných kritérií a rozdílnost v pojetí a obsahu základních kategorií, jež přicházejí v úvahu při měření mobility (rozlišení sociálních skupin, skupin zaměstnání, sociální prestiže atd.).

Platí-li obtíže při komparaci sociální mobility pro země se stejným společenským zřízením, tím více se týkají srovnání se společnostmi zásadně odlišnými, jakými jsou socialistické systémy. Srovnávací výzkum totiž předpokládá aplikaci analogických principů diferenciaci na různé systémy, jinak je nemožné. Zároveň však při velkém rozdílu sociálních struktur samých není použití analogických principů diferenciaci reálné. Sociální struktury společností s kapitalistickými či socialistickými výrobními vztahy se od sebe zásadně liší charakterem tříd, hierarchií tříd a vrstev i systémem vzájemných vztahů mezi nimi. Primární rovina sociální stratifikace, kterou tvoří společenské třídy, je v podstatě nesrovnatelná. A. Galkin²¹⁾ uvádí pro hierarchii třídní diferenciaci čtyři základní kritéria, vycházející z marxisticko-leninského pojetí tříd:

1. vlastnické vztahy,
2. místo ve společenské dělbě práce (nebo úloha ve společenské organizaci),
3. způsob získávání podílu na společenském bohatství,
4. rozsah získaného podílu na společenském bohatství.

Kritérium první dovoluje rozdělit výtěžné činné obyvatelstvo na dvě hlavní skupiny — samostatných a námezdně pracujících — což je dělení objektivní, ale velmi hrubé. Omezení se na jediné kritérium by znamenalo, že by takto získaný obraz společnosti byl téměř nediferencovaný. Proto je nutné v zájmu přesnosti použít komplexu všech kritérií. I v rozvinuté

¹⁸⁾ S. . Lipset, H. Zetterberg, *A Theory of Social Mobility* — in: Transaction of the Third World Congress of Sociology, London 1956.

¹⁹⁾ S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, London - Melbourne - Toronto 1959.

²⁰⁾ K. M. Boller, *Vom Umgang der Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Soziologie, 1958; J. Matras, *Comparision of Intergenerational Occupational Mobility Patterns*, in: Population Studies, XIV, 1960.

²¹⁾ A. Galkin, *Diskusní problémy komparativní analýzy stratifikační struktury společnosti s různým sociálním systémem*, Sociologický časopis ČSAV 1971, č. 3.

socialistické společnosti existují třídy, které se liší svým vztahem k bohatství, nejde však o rozdíly zásadní. Nejdůležitější diferenciativní role zůstává pro kritérium číslo dvě — místo ve společenské dělbě práce — zejména pro jeho konkrétní formy: profesionální strukturu, dělbu hospodářských odvětví, hierarchii řízení. Shodné rysy v primární rovině sociálních struktur různých sociálních systémů, na které někdy poukazují západní sociologové, jsou spíše důsledkem existence zbytků třídního dělení dřívějších společností uvnitř socialismu a nemohou být vysvětlovány jako argument pro teorii o přibližování se různých typů industriálních společností. Sledujeme-li sociální systémy v jejich dynamice — a to je chápání mobility vlastní — můžeme konstatovat, že v té míře, jak se socialistická společnost vyvíjí, ubývá i prvků společných oběma typům třídní stratifikace. Probíhá tedy proces, který je pravým opakem konvergence a aplikace metodologie nemarxistické sociologie na primární strukturu socialistického společenského systému bez přihlídnutí k jeho specifitě je vědecky neudržitelná.

Poněkud jiná je situace pokud jde o tzv. sekundární rovinu, která podle Galkina zahrnuje přechodné sociální vrstvy uvnitř třídy, mezivrstvy, mezní vrstvy, vrstvy vertikálně stabilní a vertikálně nestabilní. Vrstvami uvnitř třídy rozumíme sociální skupiny, které jsou součástí určité třídy a odpovídají všem jejím charakteristikám. Mezivrstvy jsou sociální skupiny, které zaujímají samostatné místo v sociální stratifikaci, nemají však typické znaky třídy, mezní vrstvy potom mají typické znaky několika tříd a jsou přechodným stadiem mezi nimi. Vrstvou jsou například průmysloví dělníci (uvnitř dělnické třídy), mezivrstvou tzv. svobodná povolání. Vertikálními sociálními vrstvami jsou sociální skupiny, které spojují části různých tříd a vytvářejí vertikální řez stratifikační strukturou. Jestliže jsou spjaty trvalým faktorem, jako je povolání, pak hovoříme o stabilní vertikální vrstvě, nestabilní vrstvou jsou skupiny přechodné, vytvořené v přímé souvislosti s nějakým společenským jevem, kupříkladu emigranti. Korelační rovinu sekundárního rozdělení tvoří demografická a národnostní struktura společnosti.

Uvedená diferenciací je poměrně složitá. Umožňuje však maximálně všestranný přístup k sociální problematice a dodržení základních principů marxistické metodologie. Otvírá možnost srovnání jednotlivých sociálních skupin sekundární sítě i mezi odlišnými společenskými systémy. Týká se to především charakteristik, které jsou vymezeny kritérii, odrážejícími ekonomickou a technickou úroveň vývoje, jako je struktura zaměstnanosti, odvětvová struktura, změny v charakteru práce a jejich vliv na povolání a podobně. Srovnávací výzkum je možný také v oblasti vzájemného vztahu městské a venkovské ekonomicky aktivní populace.

Ze stejných hledisek je třeba přistoupit i k datům vztahujícím se k so-

ciální mobilitě socialistické společnosti, která je i pro marxistickou sociologii jedním z aktuálních problémů. Některé z jejich rysů jsou shodné s tím, co zjistili západní sociologové, tak jako jsou shodné některé rysy, které přináší vědeckotechnický rozvoj, jiné, vyplývající z rozdílnosti ekonomicko-politického systému, jsou podstatně odlišné. Empirická data dokazují přesun ze zemědělství do průmyslu a terciální sféry, zvýšenou mobilitu a zmenšení společenských rozdílů mezi jednotlivými skupinami povolání. Platí korelace mezi věkem, pohlavím, vzděláním a mobilitou, její stupeň je však odlišný. Široké společenské změny, spojené se socialistickou revolucí, přinášejí sebou vysokou mobilitu ve všech sociálních vrstvách. Převzetí moci dělnickou třídou znamená frontální nástup příslušníků nových tříd do špičky v mocenském i ekonomickém aparátu. „Teprve nyní byly široce, v opravdu masovém rozsahu, vytvořeny možnosti projevit podnikavost, soutěžení a smělou iniciativu. Každá továrna, ze které byl kapitalista vyhozen, nebo alespoň zkrocen skutečnou dělnickou kontrolou, každá vesnice, ze které rolníci vyhnali statkáře — vykořisťovatele a vzali si jeho půdu, je nyní, teprve nyní, polem činnosti, na kterém může pracující člověk projevit své schopnosti, kde si může trochu narovnat záda, kde se může vzpřímit, uvědomit si, že je člověkem —“ tak hodnotí tuto dobu V. I. Lenin.²²⁾

Možnost postupu bez třídně sociálního omezení — respektive s preferencí dělnické třídy — se odrazila ve vysoké sociální mobilitě této třídy. Podle polských výzkumů tvoří nynější generaci inteligence (učitele, inženýry, novináře, lékaře) z 20 % příslušníci dělnického původu, během jedné generace postoupilo kolem 50 % řídicích pracovníků na tuto pozici z pozice dělníků. Systém vedoucí úlohy komunistické strany vyvolává potřebu posílení politického aparátu od ústředního výboru po sekretariáty na jednotlivých stupních. Centrální řízení vyžaduje množství pracovníků v ekonomické soustavě, stejně jako masové rozšíření počtu pracovníků společenských organizací. Otvírají se tím nové možnosti vzestupu nejen ve vlastní profesi, ale v povolání politických pracovníků nebo specialistů pracujících v politickém aparátě. Pro stupeň intenzity i frekvenci můžeme nazvat období po socialistické revoluci skutečnou erupcí sociální mobility, která nemá obdoby. Marxistická sociologie se ovšem nemůže zastavit pouze u komparace situace v socialistickém systému s empiricky zjištěnými údaji o soudobém kapitalismu. Takové srovnání je pro ni jenom základem pro hlubší propracování vědecké charakteristiky socialistické společnosti a socialistického životního stylu s cílem formulovat perspektivy dalšího rozvoje socialismu v široké časové dimenzi.

²²⁾ V. I. Lenin, *Jak organizovat soutěžení* — in: Lenin, Stalin, O práci Praha 1952, str. 330.

Marxistická sociologie má svým dialektickým charakterem blízko ke zkoumání sociální mobility, která představuje ve společnosti dynamický prvek. Vychází přitom z materialistického pojetí dějin, které považuje Lenin za počátek marxistické sociologie a vědecké sociologie vůbec a uplatňuje třídní pojetí společenské stratifikace, ve které je základním kritériem vztah k výrobním prostředkům a místo ve společenské dělbě práce. Vědecké vytvětlení příčin vzniku společenských tříd a jejich vývoje v souvislosti s určitými historickými fázemi výroby umožnilo pochopit objektivní determinaci jednotlivce i celé skupiny, zároveň však nevyloučilo možnost přechodu mezi třídami. Naopak, Marx a Engels ve svých rozborech kapitalismu poukázali na značnou dynamičnost, nestálost a proměnlivost jeho sociálních vztahů, která je výraznou stránkou této společnosti s neustálým narušováním tradic, pohybem v technice, výrobních metodách, dělbě práce. Při zachování základních pevných rysů třídní struktury dochází neustále k určitým přesunům, vzestupům a poklesům jednotlivců i skupin, v rámci dané třídy i mimo ni. Tato skutečnost však neopravňuje k závěrům o neomezenosti mobility, vlastní kapitalistické společnosti.

Někteří západní sociologové totiž, vycházejíce z faktů o vysokém stupni mobility v západních průmyslově vyspělých státech, charakterizují je jako „otevřené“ společnosti, ve kterých neexistují nepřekročitelné překážky mezi jednotlivými sociálními skupinami a vrstvami a stejné šance postupu se dostávají všem členům populace. Zejména USA je v tomto směru uváděna jako klasický příklad. Sociální mobilita se stává ideologickým popudem ke snaze o postup, zejména profesionální, v rámci daného systému. Objektivní báze tkví ve skutečnosti, že vysoká cirkulace pracovních sil má ve Spojených státech řadu specifických předpokladů, zejména v období rozvoje kapitalistického systému, ve kterém se postupně rozrušovaly některé tradiční bariéry mobility. Změny podporovala možnost „cesty na Západ“ a osídlení půdy, tlak na starousedlíky, „ty, kteří přišli dříve“, zvyšovala masová imigrace. S dozráním ekonomiky se však bohaté možnosti individuálního pohybu, zejména ve formě výrazné kariéry, začínají uzavírat, nebo alespoň omezovat. Přesto zůstávají závazným příkladem pro další generace. Úspěch je chápán jako etická povinnost vůči sobě samému i vůči společnosti, profesionální neúspěch je naopak hodnocen jako totální ztroskotání. Americká mládež je systematicky připravována na kariéru, kterou by měla udělat, aby „z malých tykviček vyrostly velké tykve“.²³⁾ Sociální vzestup je prezentován jako perspektiva pro každého, Američané mají prý před sebou otevřeny všechny možnosti. Vy-

²³⁾ Termín Horatio Algera, amerického spisovatele moralistických knih pro mládež z druhé poloviny 19. stol.

trvalá práce a talent jsou odměněny, pokud se někdo nevzdá při obtížných pracovních začátcích. Někdy tomu uvěří a předpokládají, že budou-li dobří jako ostatní, splní se jejich „Great American Dream“ — sen o kariéře, sen o „otevřené“ společnosti.

Absolutní „otevřenost“ možností pro každého jednotlivce, šance neomezené bariérami jsou ve skutečnosti vůbec nemyslitelné. Profesionální mobilita, pokládaná za základ sociální mobility vůbec, je v každé organizované společnosti kontrolována a usměrňována mechanismem testování, selekce, distribuce. Kdyby skutečně každý mohl zaujmout pozici, jakou by si přál, byla by společnost, obrazně řečeno, generálskou armádou bez řadových vojáků, a tedy neschopná fungování. Rovnost příležitostí pro každého člověka je pouze teoretická, realizovat ji nelze pro všechny. Kriticky se o tom zmiňuje dokonce i Sorokin: „Teoretická možnost pro každého chlapce stát se presidentem Spojených států nebo presidentem States Steel Corporation nepředpokládá, že bude změněna ve skutečnost“.²⁴⁾ K dosažení vyšších pozic v profesionální hierarchii bude kupříkladu vždycky nutné absolvovat určité vzdělání a zvládnout to není jenom otázka času a finančních prostředků,²⁵⁾ ale také schopnosti, talentu. I přes stále se zdokonalující metody výuky je psychická kapacita jednotlivců limitována a nemohou vždycky splnit předpoklady nutné k postupu na nejvyšší příčky žebříčku povolání. Nehledě k tomu, že ve společnostech s antagonistickými třídami jsou právě tyto rozhodující pozice obsazovány téměř výlučně příslušníky vládnoucí třídy. Výzkumy intergenerační mobility v kapitalistických zemích tuto predestinaci dětí (především synů) z nejvyšších sociálních vrstev názorně dokazují.

Reálné možnosti postupu nejsou podstatně větší ani u nižších sociálních pozic. Při výzkumu automobilových dělníků²⁶⁾ viděla většina respondentů pro sebe jen malou naději na postup. Chápou, že vedoucí technická a administrativní místa jsou obsazena tvrdým výběrem, a proto nepředpokládají možnost proniknout až do podnikové špičky. Přístupnější se zdá být funkce mistra, ale i tady převládá skepse: „Zemřou dřív, než by se někdo mohl stát mistrem“ (z výpovědi muže, který už 15 let pracuje jako nejstarší dělník dílny). Z 62 respondentů jich jenom pět vyslovilo reálnou naději, že se stanou mistry. Ostatní po mistrovské pozici ani netouží pro její obtížnost a pro způsob, kterým se často získává. Zatímco ředitelství

²⁴⁾ Pitirim A. Sorokin, *Society, Culture and Personality: Their Structure and Dynamics*, New York 1962, str. 424.

²⁵⁾ Ani při systému státních stipendií a dotací není možné nepřihlízet k podstatným rozdílům ve finančních možnostech rodin z různých sociálních vrstev; hrají stále důležitou úlohu, jak dokazuje kupříkladu sociální rozvrstvení vysokoškolských studentů v USA.

²⁶⁾ E. Chinois, *The Traditions of Opportunity and the Aspirations of Automobile Workers*, *The American Journal of Sociology*, vol. 57.

zdůrazňuje „zásluhy a schopnosti“, dělníci podle zkušeností z praxe pokládají za nejdůležitější pro postup doporučení a konexe s bývalým mistrem. Vrcholem úspěchu je pro polokvalifikované pracovníky dosáhnout kvalifikované práce, což je při naprosté převaze mechanizovaných operací nemožné. Navíc jsou kvalifikovaná povolání limitována vzděláním a dostat se k nim bez tohoto předpokladu je možné jen za výjimečných okolností. Proto všichni respondenti ze skupiny polokvalifikovaných považovali vstupy na vyšší úroveň za uzavřené. Továrna podle nich není místem, kde by člověk mohl udělat nějakou individuální kariéru, i když může dosáhnout zvýšení mzdy přechodem na zvláštní práci nebo v důsledku seniority. Většina tedy nevidí pro sebe šance na postup. Myslí na to, jak odejít z továrny, jenomže tyto představy jsou nevyjasněné, je to jen touha opustit mechanickou práci či získat nezávislost na továrně. Plány na odchod jsou vděčným a věčným námětem konverzace a plní funkci ventilu: „Zdá se, že čas rychleji utíká a práce je snazší, jestliže mohu myslet na farmu, kterou si koupím —“,²⁷⁾ ale přitom nevěří, že by tento sen mohli někdy realizovat.

Taková skutečnost ovšem ostře kontrastuje s propagandistickými tezemi o „otevřenosti“ a „rovnosti šancí“, nebo dokonce o „mizení tříd“,²⁸⁾ ke kterým jsou empirické výzkumy sociální mobility využívány. Takové teorie jsou fikcí, která je (vedle ideologického aspektu) výrazně poznamenána teoretickými i metodologickými nedostatky nemarxistické sociologie.²⁹⁾ Jde především o jednostrannost pojetí sociální stratifikace i pohybu v ní, o přecenění některých prvků diferenciací, jako je povolání, a na druhé straně nedocení podstatného kritéria společenského rozlišení, tj. třídní příslušnosti. Většina západních autorů zná Marxovu teorii tříd, ale v plné hloubce ji nepochopila, a pokládá tedy třídy maximálně za jeden z diferenciacních ukazatelů. Docházejí potom k výsledkům, které zahrnují skutečnost pouze neúplně a s neodpovídajícím zařazením jednotlivých sociálních jevů do škály významnosti.

Dynamika sociálního pohybu je plně postižitelná pouze pomocí dialektické metody, která ve spojitosti s vědeckým pochopením společenských zákonitostí vyváženě poznává celou bohatost skutečnosti. Marxismus podává komplexní vysvětlení společenské stratifikace v učení o třídách a jejich pohybu, které je základní bází k interpretaci veškeré další sociální mobility. Bez uplatnění těchto teoretických a metodologických postulátů se učení o sociální mobilitě dostávají do slepé uličky.

²⁷⁾ E. Chinois, cit. dílo, str. 457.

²⁸⁾ Viz V. S. Semjonov, *Teorie sociální struktury kapitalismu* — in: *Marxismus a dnešní buržoazní sociologie*, Praha 1963.

²⁹⁾ Marxistickou kritickou analýzu teorie „otevřených“ společností je možné nalézt u mnoha marxistických sociologů.

Some Methodological Problems of Social Mobility

Summary

Social mobility is a frequent subject of sociological study and concrete investigation. Marxist sociology has a critical attitude to the concept of it as employed by bourgeois authors, pointing out the shortcomings in theoretical starting points and methodological approaches and in the application of a concrete technical methodological apparatus. It starts from the premise of understanding social mobility as a component of mutual dialectically-linked factors and relations, in which the most basic are the class factors, and from the connection with the broad socio-economic framework and concrete historical situations. This article deals with several methodological problems of social mobility and critically assesses their influence on theoretical conclusions.

The hierarchization of society in non-Marxist studies is usually reduced to a scale of professions and social mobility in essence is identified with professional mobility. Determining the place of the individual professions, however, is difficult and one cannot overlook the dynamics and historical and social conditions of classification. A serious problem arises in measuring social mobility in which a broad range of mutually combined scales and indices are used.

Both cause difficulties in trying to compare social mobility at various time intervals and in various countries. In making a comparison one can use a very global stratification which is oversimplified. Comparison between various social systems on the basic level of differentiation in class relations is impossible because it assumes the application of analogical principles on basically different structures. The only realistic way is the so-called secondary level which reflects the economic and technical level of society. Here, too, however, the conclusions must be judged critically.

Concrete empirical data on social mobility is usually an argument for an ideologically coloured theory on „open“ societies, which without class transformations give all members equal opportunities for social advancement. Mirrored in this tendentious fiction are the theoretical and methodological shortcomings of non-Marxist sociology. The dynamics of social movement is fully comprehensible only with the help of the dialectical method which in connection with a comprehensive class explanation of social stratification is the basic foundation for an interpretation of mobility in Marxist sociology.

MILOSLAV PETRUSEK

K PROBLEMATICE HISTORISMU V MARXISTICKÉ SOCIOLOGII

Dvacáté století jako by bylo zahleděno samo do sebe, jako by si — tak říkajíc — vystačilo s tím obrovským komplexem problémů, které se zdají být bezprecedentní a bez jakékoli analogie v předchozím vývoji lidstva. Neuvěřitelná akcelerace v oblasti techniky (nedávno zesnulý akademik Tupolev konstruoval právě tak první celokovové letadlo jako prvního supersonika), růst složitosti mezilidských vztahů a komplexnosti sociálních institucí, sociální důsledky automatizace, kybernetizace a chemizace, téměř nepředvídatelné následky populační exploze, stále přetrvávající, ba umocňující se rozpor mezi obrovským koncentrovaným bohatstvím a nepředstavitelnou bídou miliónů lidí, konflikty politické, diplomatické a vojenské, studentské revolty a naivní maloměšťácké rebelie, obrovský rozmach revolučního a pokrokového hnutí — to všechno a mnohem víc zaujímá pozornost sociologů našeho třídně rozděleného světa. Jako by nebyl čas ohlédnout se zpět, jako by bylo mrháním časem ptát se — jakými cestami lidstvo dospělo až sem, k onomu uzlovému bodu, kdy část lidstva spojuje budoucnost s apokalyptickou vizí všeobecného zániku a druhá část s představou harmonicky uspořádaného, spravedlivého, i když zdaleka ještě ne idylického světa...

Toto laické konstatování není zajisté žádnou diagnózou. Ale hledání diagnózy nebo její zpřesnění — to je reálný úkol, který si kladou sociologové celého světa, odlišně motivováni, vedeni rozdílnými cíli a spjati s různými sociálními silami a seskupeními. Jejich diagnózy jsou proto přirozeně odlišné a jejich predikace budoucího stavu jsou až dichotomicky diferencované. Pro soudobou buržoazní sociologii je charakteristické, že ztratila smysl pro historický rozměr sociálního života a v tomto ohledu dost přesně reflektuje krizi středních tříd, které žijí právě jen dneškem a pro dnešek. Nic na tom nemění usilování futurologů a profetů nejrůznějších proveniencí, jejichž prognózám evidentně chybí právě historická zakotvenost: obava z budoucnosti se tak vůbec ne paradoxně promítá do „strachu z dějin“. Část nemarxistických sociologů si ovšem otázku „historické zakotvenosti“ sociologického poznání položila a jejich odpovědi se nejednou stávaly předmětem nikoliv pouze akademických diskusí, ale dokonce ostrého ideologického střetávání. Zvláště markantně je to vidět na

logických a obsahových peripetiích, jimiž v buržoazní sociologii prošla kategorie „sociální změny“, která má být jakýmsi prý ideologicky neutrálním protipólem pojmů vývoje a pokroku. Obdobně bychom mohli sledovat deformaci historického smyslu v řadě pokusů o periodizaci dějin, Comteovými třemi stadii počínaje a třeba teoriemi postindustriální společnosti konče. V neposlední řadě sehrává výrazně ideologicky exponovanou roli buržoazní koncepce sociální mobility, v níž v duchu sorokinovské tradice je spatřována prý „normální forma“ sociálního pohybu v protikladu k sociální revoluci, která je chápána jako odstrašující příklad „permanentního defektu“, který narušuje „přirozený proces distribuce členů společnosti podle jejich kvalit“ (Sorokin, 1927, str. 376). Pokus o „návrat k historicky zakotvené sociologii“ je ovšem proklamován a zčásti realizován mysliteli tak výrazně odlišnými, jako je zmíněný Sorokin na jedné straně a známý C. W. Mills na straně druhé: skutečně tedy nejde pouze o akademickou otázku výstavby explanačně co nejadekvatnějšího sociologického systému, ale především o ideologicky aktuální spor o současné problémy a vývojové perspektivy lidské společnosti.

Marxistické společenskovědní myšlení bylo a je programově historizující, nikoliv proto, že by bylo (jak tvrdí třeba Karl Popper) pasívně kontinuovalo historizující tradici myšlení 19. století, ale proto, že postulát historismu je z dobrých důvodů (o nichž bude řeč) svorníkem celé marxistické společenskovědní metodologie. Je ovšem zcela přirozené, že realizace, konkrétní naplňování požadavku historismu má v jednotlivých společenských vědách specifické formy a projevy. Cílem naší stati je ukázat některé problémy historismu v marxistické sociologii, což ovšem vyžaduje — alespoň s ohledem na současný stav diskuse — poněkud širší záběr. Klademe si proto nejprve otázku po „smyslu studia minulého“, analyzujeme problém historických analogií, vztáh teoretických tvrzení a historických generalizací, alespoň stručně rekapitulujeme otázku sociálně historického času a v závěru pak zkoumáme specifické formy a projevy historismu v sociologii a historii s poukazem na možné styčné body obou disciplín zejména v konkrétně metodologické oblasti.

O SMYSLU STUDIA MINULÉHO

Řada historiků, kteří se zamýšleli nad stavem a perspektivami vlastní vědy, si kladla otázku, jaký je vlastně smysl studia minulého, jaký má význam, popřípadě k čemu může sloužit znalost událostí a jevů v určitém smyslu jedinečných a ve své konkrétní podobě neopakovatelných. Ačkoliv můžeme v mnoha pracích číst, že evropská kultura je

charakterizována mimo jiné výrazným „historickým smyslem“, že Řekové a Římané byli „národy historiografů“ (Bloch, 1967, 13), že posvátné knihy židovské i křesťanské jsou knihami historickými, že zejména 19. století bylo „věkem historie“ (Bienkowski, 1966, 234), že všechna velká sociální hnutí hledají svá zdůvodnění v pohledu do minulosti, stále zůstává — alespoň pro skeptika — otevřená otázka: skutečně nejde jen o „intelektuální hříčku“, jejíž „praktický smysl“ je více než sporný? Marc Bloch ve své proslulé Obraně historie říká, že i kdybychom měli dojít k závěru, že historie není s to poskytnout člověku jinou službu, museli bychom v její prospěch uvést alespoň to, že je zábavná“ (Bloch, 1967, 15). Existují však zcela zřejmě i jiné, zajisté podstatnější důvody, proč se lidé (tedy nejen profesionální historikové) obracejí k minulosti, proč rekonstruují minulé a neopakovatelné události. Kdybychom se pokusili o jakousi „typologii“ důvodů, jež se uváděly a uvádějí ve prospěch historických zkoumáních, dospěli bychom asi k těmto závěrům:

1. výsledky historických zkoumáních slouží jako „návod k jednání“,
2. určité historické události mají své analogie v současnosti,
3. znalost minulosti je klíčem k pochopení přítomnosti,
4. předvídaní budoucích stavů je možné jen na základě znalosti geneze současných struktur.

Naivní představa, že zkoumáním má společenské oprávnění pouze potud, pokud slouží bezprostředně praktickým cílům, byla opuštěna především díky naprosto neočekávaným praktickým aplikacím poznatků zcela „akademických“ (stačí uvést třeba neeuklidovskou geometrii). Doufáme-li v perspektivní praktické „užití“ nějaké abstraktní matematické teorie nebo nákladného, avšak aplikačně sporného biologického výzkumu, nemůžeme se naopak nadít bezprostřední praktické použitelnosti historických poznatků. Pokud se vůbec kdy o praktické užitečnosti historie uvažovalo, pak v nejlepším případě právě v souvislosti s pojetím historie jako „návodu k jednání“: historie měla „učit“ lidi, jak jednat v určitých sociálních situacích, pro něž jakýmsi prototypem, modelem byly události historické. Avšak tato představa, jakkoliv tu a tam přežívající, je příliš naivní už proto, že „se obvykle mění podmínky a že z dějin punských válek se není možno poučit, jak dnes vyhrát bitvu, ani z dějin francouzské nebo anglické revoluce, jak řešit problémy, které kladou revoluce současné“ (Goldmann, 1967, 12). Sledujeme-li však velká historická díla minulosti, je nepochybné, že historikovým záměrem skutečně nejednou bylo ovlivnit sociální jednání současných lidí a právě v tomto smyslu měla být „historia magistra vitae“. Je známo, že se však sociální funkce historie jako vědy v tomto ohledu velice podstatně změnila: na rozdíl od historie ještě 19. století, která se snažila „učit, bavit nebo nabádat“, jak píše Hoselitz, soudobá historie (více či méně vzdálená materialistickému

pojetí dějin] „postupně nahradila své primárně humanistické aspekty přístupy sociologickými“ (Hoselitz, 1965, 26). Nedejme se ovšem mýlit oněmi „sociologickými přístupy“, protože se pod nimi neskrývá de facto nic jiného než zpozitivističtělá, deskriptivní, faktografická historie, která rezignovala nejen na více či méně spekulativní hledání „smyslu dějin“, ale i na odkrývání jakýchkoli dějinných pravidelností, na jakoukoli generalizaci. „Praktická užitečnost“ historie ovšem netkví v deskripci, ale právě v odhalování zákonitosti dějinného pohybu či přesněji v tom, že ukazuje, jak se obecné vývojové pravidelnosti manifestují v konkrétním prostoru a čase, jak se „v historickém vývoji tvoří síly relativně permanentní, které působí se značnou pravidelností a automaticností“ (Gramsci, 1966, 140).

PROBLÉM HISTORICKÝCH ANALOGIÍ

V pozadí představy, že historie může poskytovat nějaký návod k praktickému jednání, je nepochybně především nápadná vnější podobnost některých historických událostí s událostmi současnými. Používání historických analogií se však většinou pohybuje mimo vědeckou oblast a je doménou publicistiky či politické žurnalistiky. Historie ovšem právě tím, že poskytuje informaci o určitých jedinečných, konkrétních a neopakovatelných událostech nabízí současníkovi nejednou pozoruhodný materiál: podobnost některých současných událostí s událostmi minulými může být totiž právě v oné jedinečnosti zarážející. Opakují se nejednou (alespoň zdánlivě) tytéž aktivity, používá se téže slovní argumentace, aktéři časově vzdálených událostí se chovají nápadně podobně atd. Velice snadno se pak konstruují „poučení z historie“ typu, že lidé měli jednat (či neměli jednat) jako „jejich předkové“ a „všechno by bylo bývalo dopadlo jinak“. Ale ono vůbec nejde o „nepoučitelnost“ lidí z dějin; ve změněných historických podmínkách lidé prostě nemohou jednat pouze na základě „historického poučení“ (v tomto případě na základě jevových, vnějších analogií) právě proto, že konkrétní sociální podmínky se změnily přes všechnu svou případnou, ale právě jen vnější podobnost s událostmi, které se už jednou odehrály.

Když Marx a zejména Engels psali své historicky orientované práce, věnovali problému dějinných analogií značnou pozornost. Engels například v Německé selské válce ukazuje, jak nápadná, nepřehlédnutelná byla podobnost německé revoluce 1525 a revoluce let 1848—1849, obdoba nejen v průběhu, „při němž stále stejné knížecí vojsko postupně potlačovalo různá místní povstání“, ale i „ve směšné podobnosti chování městského obyvatelstva“. Engels však současně ukazuje, že hybnými silami

mi obou revolucí byla nápadně odlišná třídní seskupení a že jejich výsledky se tedy stejně nápadně odlišovaly.

Marx v 18. brumairu ukazuje jak lidé „v epochách revolučních krizí vyvolávají úzkostlivě duchy minulosti, aby jim sloužili, vypůjčují si jejich jména, bitevní hesla, kostýmy, aby v tomto starém a ctihodném převlečení a s touto vypůjčenou řečí zahráli novou scénu světových dějin“ (Marx, 1949, 11). Nejednou tak v dějinách dochází k vědomému napodobení minulých událostí, jež však má svůj hluboký současný praktický smysl. Je ovšem známo, že týž historický převlek si mohou vypůjčit epochy svým společenským obsahem velice rozdílné — připomeňme římský kostým Dantonův a Robespierův na jedné a Mussoliniho na druhé straně: dějiny jsou skutečně nepřebornou půjčovnou kostýmů, z nichž si každý může vypůjčovat po libosti. Sociologický problém však počíná tam, kde si klademe otázku, proč byl vypůjčem právě ten, a ne jiný kostým a s jakým výsledným efektem. Marx ukazuje, že kostýmní převlek je velikým sebeklamem, který má „zastříit měšťácky omezený obsah... bojů“ a že se odkládá ihned, jakmile je díla dosaženo. Právě proto proletářská revoluce, která nemusí přehlušovat svůj vlastní obsah vzpomínkami z dějin, „nemůže začít, dokud neodhodí všechnu pověru minulosti“. To je ovšem vědomé vyhlášení boje jak bombastickému historizování, tak umělému, byť nejednou umnému vyhledávání dějinných analogií.

V dopise časopisu Otečestvennyje zapisky z roku 1877 Marx uvažuje o historických analogiích v polemice se spekulativní historiosofií: „...nápadně analogické události, které se odehrály v rozdílných historických prostředích, vedly ke zcela odlišným výsledkům. Studujeme-li tento vývoj zvláště a pak je spolu srovnáme, najdeme snadno klíč k tomuto jevu, ale nedokážeme to nikdy univerzálním pakličem jakési všeobecné historickofilosofické teorie, jejíž největší ctností je její nadhistoričnost“ (Marx, Engels, 19, 1966, 145).

To, co označujeme jako historickou analogii, je založeno na vnější podobnosti časově vzdálených událostí, jež však nemusí a většinou ani neodráží hlubší, podstatnější podobnosti.

Historické analogie proto nesmíme zaměnit s historickými generalizacemi. Jestliže na jedné straně historizující analogie odkazujeme spíše do mimovědní sféry, pokládáme na straně druhé historické generalizace za nezbytnou součást historie oproštěné od jednostranného deskriptivismu. „Historie se zabývá vztahem mezi jedinečným a obecným“ (Carr, 1967, 67) a právě skutečnost, že historie na různých úrovních zobecňuje, je nejen významným metodologickým principem této vědní disciplíny, ale současně také zakládá jakoukoliv možnost poučení z dějin.

Všimněme si, jak důsledně je tento princip realizován v marxismu, například v Leninově díle Stát a revoluce, které je v podstatné části právě

z obecnějším rozbohem historických zkušeností revolucí let 1848—1851, Pařížské Komuny 1871 a ruských revolucí let 1905 a 1917. Lenin zde charakterizuje i obecně metodologický princip „učení z dějin“, když píše, že Marx, „věren své filosofii dialektického materialismu, bere za základ historické zkušenosti velikých revolučních let 1848—1851. Marxovo učení je i zde jako vždy shrnutím zkušeností, které je osvětleno hlubokým filosofickým světovým názorem a bohatou znalostí historie“ (Lenin, 1950, 26). Materialistické pojetí dějin tedy skutečně nehraje roli „univerzálního paklíče“, není historickou konstrukcí, již jsou přizpůsobována historická fakta, nýbrž obecným metodologickým nástrojem generalizace historických fakt, který umožňuje rozlišit obecné vývojové tendence od konkrétních dějinných peripetií, jež mohou být co do formy a jednotlivých projevů, co do „vnější manifestace“ specifické či nahodilé. Lenin to ostatně zdůrazňuje ve svých úvahách o poučeních z revoluce roku 1917, když píše, že při platnosti „všeobecné zákonitosti vývoje v celé světové historii nejsou nikterak vyloučena, nýbrž jsou naopak pravděpodobná jednotlivá období vývoje, která se vyznačují svérázností formy nebo svérázností postupného chodu tohoto vývoje“ (Lenin 1951, II, 810).

TEORETICKÁ TVRZENÍ A HISTORICKÉ GENERALIZACE

Nemůžeme na tomto místě podrobně analyzovat metodologické problémy historických generalizací. Spor o to, zda historie může generalizovat (bez ohledu na to, že to fakticky vždycky dělá), je v buržoazní historii pokračováním konfliktu mezi pozitivistickou koncepcí „skládání prověřených fakt“ a novoidealistickým spekulativismem. Svůj vliv tady uplatnila novopozitivistická filosofie svým pojetím příčiny, zákonitosti a pravidelnosti, která ještě více ve vědomí některých historiků prohloubila „klasické“ dilema mezi nomotetickými a idiografickými vědami. Tento spor však byl v marxistické společenské vědě věcně analyzován do té míry, že jej nemá smysl na tomto místě rekapitulovat (srv. např. vynikající kritickou analýzu známé koncepce Gardinerovy v Kon, 1963, 300 n aj.).

Postavení historických generalizací v souboru sociologických tvrzení má ovšem svým způsobem klíčový význam pro výstavbu sociologie jako teoreticko-empirické vědy. Pokud jde o vztah k tomuto problému, existují v marxistické sociologii v zásadě tři základní přístupy. První přístup byl nejradikálněji formulován v polské sociologii poloviny šedesátých let (zejména Malewskim) nepochybně pod výrazným vlivem západních pokusů o výstavbu obecných teorií chování a jeho podstatu lze vyjádřit tak,

že v sociologii historické generalizace prostě nemají místo. To, že sociologie nadále s historickými generalizacemi pracuje, svědčí o její nevyzrállosti jako právě teoretické vědy a konečným cílem sociologie je tedy přepsat maximum historických generalizací do podoby teoretických tvrzení (tedy tvrzení, jež neobsahují časoprostorové souřadnice). Druhé pojetí je reprezentováno vulgárním historismem, pro nějž je charakteristický „strach“ z teoretického zobecnování a v němž tvrzení s časoprostorovými souřadnicemi vyjadřují (spíše než konkrétně historický přístup) neochotu podrobit jev hlubší teoretické analýze. Konečně třetí pojetí, jež sdílíme a jež se pokusíme stručně charakterizovat, respektuje specifičnost historického a sociologického přístupu k sociální skutečnosti a společenskému pohybu, je si však současně vědomo podmíněnosti a relativnosti dichotomie teoretických tvrzení a historických generalizací.

Tvrzení, v nichž figurují časoprostorové souřadnice, lze rozdělit do dvou základních typů: 1. typ, v němž časoprostorové údaje specifikují jediný (či jedinečný) jev, o němž tvrzení vypovídá a pouze k němuž je vztažitelné; 2. typ, v němž časové údaje specifikují časový interval, a prostorové údaje lokalizující třídu jevů, o nichž tvrzení vypovídá (jde tedy o historickou generalizaci). Kontrapozice prvního typu tvrzení a obecných tvrzení ahistorických se stala, jak známo, východiskem kontrapozice nomotetických a idiografických věd v novokantovské škole. Problém vztahu všech tří typů tvrzení, individuálních historických tvrzení, historických generalizací a obecných tvrzení ahistorických byl rozsáhle diskutován v polské sociologické literatuře v zásadě s cílem „překonat historickou omezenost sociologických tvrzení“ (Nowak, 1965, str. 8).

Vyjděme z předpokladu, že je oprávněný požadavek formulovat sociologická tvrzení co možná nejobecněji (tj. v maximální možné míře vyloučit časoprostorové údaje, pokud to přirozeně daný stav vědění dovoluje), protože taková tvrzení mají nejvyšší informativní hodnotu a nejvyšší význam výkladový.

Přijímáme tedy, že časoprostorový údaj má „zástupní funkci“, jak na to upozorňuje Nowak, v tom smyslu, že tyto údaje fungují jako zkratka za souhrn podmínek, které musí být splněny, aby daný jev nastal, a jež není vhodné v dané souvislosti uvádět. Je však nezbytné ukázat dvě základní omezení požadavku transformovat historické tvrzení do podoby tvrzení teoretického, přijmeme-li výklad zástupní funkce časoprostorového údaje za metodologickou direktivu. Tento požadavek má totiž smysl pouze ve vztahu k historickým generalizacím, v případě individuálních historických tvrzení je beze smyslu proto, že jednak vlastní funkce těchto tvrzení je ve fixaci určitého individuálního faktu, jednak proto, že tato tvrzení prostě nejsou a nemohou být součástí teoretického vědění, v žádné podobě nevstupují do sociologie jako „teoreticko-empirické vědy“. Vstupují do

ní pouze zprostředkovaně jako faktografická báze historických generalizací. Požadavek transformace má dále smysl pouze tehdy, pohybujeme-li se ve sféře „teoretické systematizace“ sociologických tvrzení, která sleduje „fixování logických svazků mezi obecnými tvrzeními, hledá a fixuje logické svazky mezi pojmy, které v těchto tvrzeních vysvětlovala jiná tvrzení, aby tvrzení byla uspořádána tak, že tvoří určité řetězce, v nichž konsekvens jednoho tvrzení je antecedentem druhého“. Protože ovšem sociologie neplní pouze funkci „duchovní reprodukce“ sociální skutečnosti, je vnitřně rozrůzněna právě v důsledku rozrůzněnosti svého sociálního fungování i co do způsobu výstavby systému, tedy co do způsobu systematizace svých tvrzení. V neteoretických způsobech systemizace pak dochází k posunu akcentů při výběru určitých typů tvrzení, která jsou systematizována (nastává tedy „posun obsahu“), ale i k zúžení souboru metodologických direktiv vztahujících se ke způsobu systemizace. Transformace historických generalizací by v těchto případech vedla k likvidaci specifických rysů těchto systematizací a znemožnila by jejich specifické společenské funkce. Časoprostorové údaje totiž mohou mít nebo mají emocionální „podtext“, který v teoretických systematizacích těchto tvrzení musí být ovšem v maximální možné míře vyloučen, jeho nahrazení emocionálně indiferentním údajem v jiných typech systematizací by ovšem setřelo jejich specifičnost. Proto také bezprostředně sociálně zaangażovaná sociologie (ne ovšem v sociotechnickém, nýbrž „humanizujícím“ smyslu) má obvykle „historičtější“ charakter. Odtud na jedné straně krajní požadavek, aby sociologie byla pouze historickou vědou, na druhé straně tendence „teoreticky“ orientovaných sociologů nepokládat např. Millse či Riesmana za sensu stricto sociology.

Relativnost dichotomie „historické“ a „teoretické“ sociologie bude ještě zřejmější, uvědomíme-li si relativnost dichotomie „historických generalizací“ a „teoretických“ tvrzení. Z úvahy můžeme vyloučit na jedné straně taková „obecná tvrzení“ jež jsou „obecnostmi“ takového druhu, že jejich výkladová hodnota je nulová, na druhé straně „čisté historické generalizace“, které se vztahují k událostem, jež nemají analogii v současném chování individuí nebo fungování současných sociálních systémů. Tato tvrzení vstupují ovšem do té části sociologie, která se zabývá jednotlivými společensko-ekonomickými formacemi či jinak typologizovanými vývojovými etapami společenského života, pokud jsme ovšem ochotni nepřijmout vymezení sociologie jako vědy o současných a pouze současných faktech. Vyloučíme-li tedy tyto dva typy tvrzení, pak platí, že všechna teoretická tvrzení jsou převoditelná do podoby historických generalizací v tom smyslu, že lze vždy uvést časová omezení s prostorovou lokalizací, v níž dané tvrzení platí. Teoretická tvrzení totiž implikují časoprostorové souřadnice, ačkoliv je výslovně neuvádějí. Problém se nám nyní ukazuje

z komplementárního hlediska: v historických tvrzeních mají časoprostorové údaje „zástupní funkci“, která někdy supluje absenci konkrétního vědění o podmínkách, které musí být splněny, aby jev nastal, v teoretických tvrzeních pak absence časoprostorového údaje může suplovat absenci vědění o sféře platnosti tvrzení.

PŘÍČINY ODVRATU BURŽOAZNÍ SOCIOLOGIE OD HISTORISMU

Jednou z okřídlených frází — opět nejednou používaných v mimovědeckém kontextu — je tvrzení, že „pochopení minulosti je klíčem k porozumění přítomnosti“. O jedné stránce věci jsme se již zmínili — totiž o „poučení z dějin“, jež jsou založena na určitých typech historických generalizací. Pokusme se na tento problém podívat z poněkud jiného zorného úhlu, totiž z hlediska „historických elementů“ a typů historického myšlení v soudobé sociologii.

Pro buržoazní sociologii je dnes charakteristická „ztráta smyslu pro minulost“ (Shills, 1965, 1427), ačkoliv ještě na počátku 20. století vytvářela nejrůznější periodizační a klasifikační témata, jež měla „bez ohledu na své praktické zobecnění povahu historicky zakořeněných koncepcí“ (Mills, 1968, 130), ať už šlo o Durkheimovy typy solidarity, Cooleyho primární a sekundární skupiny, zvláště nápadně pak o Tönniesovu dichotomii, ale i Weberův status a třídu či Redfieldovy městské a venkovské společnosti atd. Lze najít řadu objektivních důvodů, které vedly buržoazní sociologii k jednostrannému akcentu na přítomnost a k postupnému opouštění jakýchkoli historických a vývojových pohledů.

1. Pro první desetiletí dvacátého století je charakteristický růst složitosti, komplikovanosti sociálních struktur, jež se vnějškově projevuje v růstu početnosti a rozrůzněnosti institucionálních forem. Studium nových institucionálních forem nemohlo být podle názoru řady sociologů založeno na „historických analogiích“, jež se ukazovaly jako nedostačující nebo úplně irelevantní. Bádání se tedy orientovalo na výzkum „autonomního“ pohybu institucionálních forem, jež byly vytrženy jak z makrosociálních, tak historických souvislostí. Jestliže ještě Max Weber hledal právě historické kořeny soudobých kapitalistických institucí (ať už s jakýmikoliv výsledky), pak sociologové 20. století stále jednostranněji zdůrazňují „současnost“, studium sociálních institucí a institucionálních forem „zde a nyní“. Teprve daleko později jsou tato studia doplněna komparativními přístupy, čímž do analýz sociálních institucí vstupuje element historismu alespoň nepřímo.

2. Metodologicky je tento atomizující přístup k sociální skutečnosti

zakotven v radikálním empiricismu protokolárních výpovědí o sociální skutečnosti, které historickou dimenzi vědomě opomíjejí. Empiricismus je totiž svou podstatou ahistorický a antihistorický, přičemž antihistorismus empiricismu je nejen „motivován“ odporem ke „spekulativním koncepcím společnosti“, jež byly téměř vždycky silně historizující (Comtova tři stadia, Spencerova vojenská a průmyslová společnost atd.), ale je přímo zabudován v jeho metodologii.

3. Výzkumy aktuálních institucionálních a organizačních struktur byly velice často svázány s praktickými potřebami zkoumaných institucí a organizací. Snaha uspokojit momentální požadavky kladené na sociologické expertizy tak ještě výrazněji posilovala antihistorismus buržoazní sociologie, který pak vyvrcholil proslulým Popperovým útokem proti „bídě historismu“. Popper ne náhodou rozlišuje mezi sociálním inženýrstvím, jež je orientováno na „dílčí sociální struktury“ (piece-meal social engineering), a mezi makrosociologickým utopismem, který chce měnit „celou společnost“ (large-scale engineering). Utopické inženýrství, jehož archetypem je Platon a soudobým reprezentantem marxismus, musí prý být odmítnuto proto, že „sociologické vědění pro globální inženýrství dnes prostě neexistuje“ (Popper, 1945) a je nahrazováno pouze historickými konstrukcemi, jež jsou metodologicky nevhodné. Politicky tak ústí Popperova koncepce v plytký reformismus, metodologicky v otevřený útok vůči možnostem kauzální analýzy dějinného vývoje, a tedy i jakékoli zásadnější predikce sociálního pohybu.

4. Atomizace sociální skutečnosti a útěk od historické dimenze se přirozeně projevil i ve výrazných tendencích k psychologismu, nejmarkantněji pak v nejrůznějších variantách mikrosociologie. Goldmann proto oprávněně konstatuje, že „společným faktorem tendencí zdánlivě odlišných, ba dokonce protichůdných je radikální vyloučení jakéhokoliv historického prvku při studiu společenských jevů“ (Goldmann, 1967, 47). Nejambicióznější varianty soudobého psychologismu pak ústí v požadavek „psychologické explanace“ historických událostí a procesů, tj. v požadavek přenosu „univerzálních zákonitostí“ individuálního chování na minulost. Řečeno s jistým (ale nikoliv podstatným) zjednodušením, jde o to, že znalost psychologie soudobého člověka (psychologie ovšem ve smyslu značně širokém) je klíčem k psychologii člověka minulosti, a tedy klíčem k výkladu celých dějin! V Homansově koncepci, která je radikálním vyjádřením soudobého sociologického psychologismu, se sice uvažuje, že „psychologická propozice obsahuje silný moment historismu“, protože „minulá historie propojená se současnými podmínkami podmiňuje chování“, že „řada psychologických tvrzení je omezena varietou speciálních historických podmínek, pro něž platí“ (Homans, 1967, 90). Celá koncepce je však založena na předpokladu, který je současně i závěrem

všech Homansových úvah, že nejvýznamnější zobecnění v historii nejsou tvrzení o procesech dějin, ale o aktérech v dějinách, to jest — o lidech“ (tamtéž, 47).

Je nepochybné, že chceme-li pochopit individuální motivaci individuálního aktéra dějinné události, musíme využívat psychologických znalostí, a že se tu a tam nemůžeme vyhnout dokonce třeba psychoanalytickým rozborům (podrobněji srv. třeba Hughes, 1970, kapitola Historie a psychoanalýza). Marxismus nikdy nepopíral, že individuální psychologie, osobnostní rysy, intelektuální dispozice atd. významných aktérů dějin hrají svou závažnou a neopominutelnou roli, není však ochoten historický vývoj podřídit zákonitostem individuální psychologie.

Marxistická koncepce, která sice vychází „ze skutečně činných lidí a z jejich skutečného životního procesu“ (Marx, Engels, sv. 3. 1958, 40), tedy nevysvětluje dějinný pohyb individuální psychologií, ale — s přihlédnutím k významu individuální vůle, motivace atd. — vysvětluje sociální psychologii doby zcela určitými historickými podmínkami. To zdaleka neznamena popření existence některých skutečně univerzálních psychologických zákonitostí. Pomocí nich však nelze vysvětlit ani specifickou psychologickou tvářnost doby, ale dokonce ani specifické (protože psychologickou tvářností doby podmíněné) individuální motivy jednotlivých historických aktérů. Pomineme-li totiž „individuální podivínství, jež najdeme skutečně ve všech dobách“ (Bloch, 1967, 74), lze zjistit, že nejen jeden historický akt individuálního aktéra, který je nám co do motivace nepochopitelný, má hluboké kořeny v určitých standardech chování, v morálních normách, ve vzorcích chování, jež jsou produktem zcela určité, historicky určené sociální struktury. Extrapolace psychologie soudobého člověka (ať už na jakékoliv úrovni obecnosti) je tedy nejen metodologicky neúnosná, ale ve svých důsledcích vede koneckonců k archaickému pojetí dějin jako produktu „svobodné vůle“, individuální motivace atd. významných, velkých osobností.

Kromě vnitrovědních, tj. teoretických a metodologických příčin, jakož i důvodů vyplývajících z objektivních proměn sociálních struktur v posledních desetiletích, má odvrát buržoazní sociologie od historického pohledu také své sociálně třídní kořeny, jež se mimo jiné projevují v tom, že útok proti historismu je téměř vždycky veden jako útok vůči marxistickému historismu. Zcela jednoznačně to vyjadřuje právě Popper, který říká, že jeho „analýzu predikce a předvídání by bylo možno popsat jako kritiku marxistické historické metody“ a který také otevřeně vyjadřuje ideologickopolitický záměr své kritiky: „Marxistický názor „...že společenská revoluce povede k lepšímu světu, je pochopitelný pouze z historických předpokladů marxismu. Jestliže na základě historického předvídání víte, jaký musí být výsledek společenské revoluce, a ví-

te-li, že výsledek je vším, v co doufáme, tehdy a jen tehdy můžete považovat revoluci s jejím nevýslovným strádáním za prostředek k dosažení nevýslovného štěstí. 'Vyloučíte-li však historicistní doktrínu, teorie revoluce se stává zcela nepřijatelnou' (Popper, 1959).

Buržoazní sociologie tedy rezignovala na historický přístup, a to v obou svých základních formách — jak ve své novopozitivisticko-empiricistní variantě, tak ve schematickeém „analytickém přístupu“ reprezentovaném typem parsonsovského sociologického myšlení. Ve strukturalistické variantě, která sice byla původně inspirována komparativními přístupy kulturně antropologickými, dochází k absolutizaci současnosti tím, že soudobé struktury mají být vyloženy ze soudobých funkcí: současnost se tak stává, jak poznamenal kdysi Mills, jakýmsi „zdrojem samoplození“. Jean Piaget ostatně výslovně konstatuje, že strukturalismus míří proti historismu“ (Piaget, 1971, 3) a na osudech právě Parsonsova sociologického systému lze vysledovat, jak obtížně lze do jeho analytického schématu integrovat historický rozměr.

Marxistický historismus jako protipól ahistorické a antirevolučně koncipované buržoazní sociologie ovšem není žádným samoúčelným staromilectvím a dějiny mu nemají poskytovat (jak se to pohříchu ve zvlgarizovaném marxismu ovšem nejednou dělo) pouze „příklady“ platnosti obecných filosofických „pouček“. Historismus je základním metodologickým principem každé marxisticky koncipované společenské vědy, protože společenské vědy nejsou koneckonců ničím jiným než studiem „lidí v čase“, časově určených a časově situovaných různorodých lidských aktivit a jejich produktů.

SOCIÁLNĚ HISTORICKÝ A PSYCHOLOGICKÝ ČAS A PROBLÉM SOCIÁLNÍ PAMĚTI

Ontologickým východiskem marxistického historismu je samozřejmý předpoklad, že všechny lidské aktivity se odehrávají v čase. Sociální dění v čase, sociální časovost dění má však výrazně odlišné rysy od „historismu přírody“. Uvažujeme-li tedy o čase jako základní kategorii, s níž pracuje historický přístup, je nutno odlišit „přírodní čas“ se všemi jeho variantami (čas mikrofyzikálního světa, kosmický čas, astronomický čas, čas biologických procesů) od času sociálně historického. Pro všechny přírodní struktury, biologické druhy člověku nejbližší nevyjímaje, je charakteristické, že jsou časově situovány, že probíhají v čase, že však nemají ke své časovosti vztah. Člověk naopak svůj sociálně historický čas tvoří tím, že tvoří své vlastní dějiny: ke své časové určenosti, ke svému dění v čase si tedy vztah vytváří. Pro

většinu lidských aktivit a pro všechny sociální aktivity je pak charakteristická jejich intencionalita, záměrnost, cílovost.

„Mají-li zvířata trvalý vliv na své okolí, je to neúmyslné a je to i pro zvířata něco náhodného. Čím více se člověk vzdaluje od zvířete, tím více nabývá jeho působení na přírodu rázu záměrného, plánovitého jednání, vypočteného na určité, předem známé cíle“ (Engels, 1950, 153). Teprve pro člověka — jako důsledek jeho zaměřených aktivit — nabývá smyslu rozlišení minulosti, současnosti a budoucnosti, protože každá současná sociální aktivita vychází z nějakých „m i n u l ý c h“ předpokladů (na nejobecnější úrovni jde o „materiální podmínky života individuí, které tu byly už před nimi, i ty, která tato individua vytvořila sama vlastní činností“, (Marx, Engel, sv. 3, 34) a je orientována k b u d o u c n o s t i. Rozlišení mezi „zrelativizovanou“ současností (současnost jako „myšlená čára“ mezi minulostí a budoucností), minulostí a budoucností má smysl jen pro člověka. Pro fyzika, jak konstatuje třeba Grunbaum (1963, 324) nebo Rappoport (1954, 70), neexistuje přítomnost, minulost ani budoucnost. Fyzikální čas je ovšem v základním vztahu k času sociálně historickému v tom smyslu, že slouží jako „standard“ pro jeho měření.

Kromě sociálně historického času, který je dán vztahem člověka k jeho časové určenosti, je nutno rozlišit „p s y c h o l o g i c k ý č a s“, prolínání časové dimenze, a to jak v individuálním smyslu, tak ve smyslu sociálním či sociálně psychologickém (tak, jak tomuto pojmu rozuměl třeba Plechanov). Sociálně historický čas tak, jak se odráží ve společenském vědomí, je diskontinuitní, není to tedy „lineární“ čas fyziky. Určité periody dějinného vývoje totiž vnímáme jako kontinuitní, jako období, v nichž se „nic neděje“, pro něž je charakteristický jen a jen „profánní život“, jak o něm mluví Marx (Marx, 1950, 104), jiná období jsou naopak epochami přerывů, zvrátů a zlomů. Ale ani sféra „p r o f á n n í h o ž i v o t a“, jehož prozkoumání je základním požadavkem jakéhokoli vědeckého studia dějin, není prosta diskontinuitních momentů. Obrovská akcelerace ve sféře techniky, výrobní technologie, vědeckých objevů a v důsledku toho i v oblasti spotřeby, životního stylu a společenského vědomí, jak ji zaznamenáváme v posledních desetiletích, vzdálila od sebe bezprostředně časově navazující generační skupiny, „zlomila“ časovou kontinuitu, lineární fyzikální čas.

Například při zkoumání procesů sociální mobility je přihlednutí k diskontinuitním momentům v sociálním vnímání času velice podstatné. Sociální mobilita je totiž časově lineárním procesem jen metodologicky (protože sociálně historický čas nutně měříme standardní mírou fyzikálního času), reálně je to však diskontinuitní pohyb. Toto konstatování má svůj význam i pro konkrétní metodiku mobilitních výzkumů, které musejí

přihlížet i k sociálnímu vnímání času, ba dokonce při práci s respondenty i k času individuálně psychologickému.

Problém sociálně historického času a sociálního vnímání časové dimenze je spjat velice úzce také s problémem tzv. kolektivní či sociální paměti. Tento problém byl v nemarxistické sociologii zajímavě explikován Mauricem Halbwachsem (v práci z roku 1925 a zejména v knize z roku 1950), který rozlišuje dvě kategorie „elementů minulosti“: kolektivní, společné, jež mohou být paměti poměrně snadno reprodukovány, a individuální, jejichž paměťová reprodukce velice často zavádí, jestliže není podporována právě kolektivní pamětí.

V marxistické reinterpetaci jde o to, které z „elementů minulosti“ vstupují do společenského vědomí a pro č. Jinými slovy — jde o to, jakou „specifickou váhu“ přikládá společenské vědomí současnosti jednotlivým „elementům minulosti“, jak a na základě jakých principů probíhá proces „selekce“ mezi elementy minulosti, které z nich jsou společenským vědomím posilovány, které naopak eliminovány („zapomenuty“) atd.

Tak například dlouhotrvající diskuse o „smyslu českých dějin“, na níž se účastnili Masaryk, Goll, Pekař i Nejedlý, nebyla sociologicky vzato koneckonců ničím jiným než právě bojem o velice soudobě motivovanou selekci „elementů minulosti“. Nejedlý ve statí z roku 1913 (publikována Nejedlý, 1950) přesně ukazuje, že nešlo o akademický historiografický spor, ale o problém, který zasáhl do společenského vědomí té doby velice silně, „stal se denní zábavou i lidí, kteří nikdy snad o historii ani nezavadili“ (tamtéž, 36). Masarykovo pojetí smyslu českých dějin ostatně v úbec nebylo historiosofickou koncepcí per se; bylo od počátku koncipováno jako pokus o odpověď na otázku „které a jaké důvody máme pro své národní snažení“ (Masaryk, 1895, 7). Celá historiografická argumentace Masarykova je pak volena à la these, což sice právem „pobuřovalo“ profesionální historiky, ale současně plnilo prakticko-politický záměr: kladení odlišných akcentů na jednotlivé epochy národních dějin tedy nebylo — z hlediska našeho problému — ničím jiným než vědomým ovlivňováním sociální paměti, tj. výběrem „elementů minulosti“ funkčních pro formování soudobého společenského vědomí.

Problém časové dimenze, sociálně historického času není ovšem zcela neznám ani buržoazní sociologii. U některých autorů tu a tam najdeme pokusy o analýzu problému časové dimenze, například již u Durkheima přiblížení se k pojetí sociokulturního času (čas není pro Durkheima apriorní empirickou kategorií, nýbrž produktem společnosti, sociálně má především pragmatickou funkci jako „rytmická organizace sociálního života“ {viz Durkeim, bez data, 10}, u Sorokina čteme rozlišení mezi sociokulturním, biologickým a psychologickým časem {Sorokin, 1943}, v posledních letech se problémem času zabýval například Gurvitch {1964} a Wil-

bert E. Moore (1963). Obecně však platí, že pro základní trend soudobé buržoazní sociologie je typické, že „snadněji myslí v prostorových než časových termínech“ (Kolaja, 1969, 34).

PRINCIPY MARXISTICKÉHO HISTORISMU

Metodologické principy marxistického historismu jsou nejpregnantněji vysloveny v Marxově Úvodu ke kritice politické ekonomie (Marx, 1953, 155 n.). Kdybychom je alespoň tezevitě přepsali, lze je shrnout asi takto:

1. Požadavek geneticko-strukturální analýzy. Pochopit a vysvětlit jakoukoliv soudobou strukturu, vzájemné vztahy mezi jejími prvky a její vazby na jiné strukturální celky lze pouze na základě pochopení jejího vzniku a historického vývoje. Požadavek geneticko-strukturálního přístupu však není možno zaměnit za někdy značně zjednodušující „aplikaci historické procedury“ jako „pomocné“ sociologické procedury, jíž lze (nebo není nutno) použít podle aktuálních požadavků empirického výzkumu — jak se to nejednou formuluje i v marxistických příručkách sociologické metodologie. Přirozeně, že ne každý dílčí empirický výzkum bude nutně reprodukovat i „historii“ daného předmětu, jeho teoretická závažnost je však tímto — někdy nutným a funkčním metodologickým zjednodušením podstatně omezena. Geneticko-strukturální přístup je však univerzálním principem sociologie jako teoreticko-empirické vědy. To si ostatně dobře uvědomují i ti západní sociologové, kteří nerezignovali na teoretický a z funkčního hlediska humanistický rozměr sociologie. Tak například Mills konstatuje, že „chceme-li porozumět dynamickým změnám v soudobé sociální struktuře, musíme pochopit její vývoj v delším časovém rozpětí a v jeho duchu si položit otázku: Jaké jsou mechanismy vyvolávající tyto tendence a změny sociální struktury? Takové otázky „...souvisejí s přecházením od jedné historické epochy ke druhé a s něčím, co bychom mohli nazvat strukturou epochy“ (Mills, 1968, 129).

2. Požadavek konkrétně historického přístupu. Žádná sociální struktura nemůže být pochopena mimo souvislost s ostatními jevy a podmínkami dané epochy, dané historicky konkrétní situace. Marx v této souvislosti mluví o „principu historické specifičnosti“, s nímž ovšem dialekticky souvisí problém obecnosti vývojových zákonitostí. Marx ukázal, že absolutní většina vývojových zákonitostí je časově limitována, že platí jen ve zcela určitých historických podmínkách, a že tedy konstrukce abstraktních vývojových schémat je většinou neplodná už proto, že i univerzální dějinné zákonitosti (např. zákonitosti týkající se vztahu společenského vědomí a bytí, výrobních sil a výrobních vztahů atd.) se manifestují v konkrétně

historických podmínkách specifickým způsobem. Marx zjišťuje, že sice lze „ze zkoumání historického vývoje lidí... vyabstrahovat souhrn nejobecnějších závěrů“, současně však konstatuje, že „tyto abstrakce... odděleny od skutečných dějin nemají samy o sobě žádnou cenu. Mohou sloužit jen k tomu, aby usnadňovaly uspořádání historického materiálu, aby naznačily pořadí jeho jednotlivých vrstev. Rozhodně ale nepodávají návod nebo schéma, podle něhož by bylo možno postihovat dějinné epochy, jako to dělala filosofie“ (Marx, Engels, sv. 3., 41). Tuto myšlenku z rané Německé ideologie pak Marx opakuje v souvislosti s otázkou „nejabstraktnějších kategorií“ v práci z roku 1858: „...i nejabstraktnější kategorie, přes svou platnost — právě v důsledku své abstraktnosti — pro všechny epochy jsou přesto v samé určitosti této abstrakce stejně produktem historických poměrů a mají plnou platnost jen pro tyto poměry a uvnitř nich“ (Marx, 1953, 175). Marx tedy nepopírá funkci „nejabstraktnějších kategorií“ ani nevylučuje možnost konstrukce vývojových schémat, vyžaduje však jejich korekci konkrétně historickým přístupem, který vylučuje svévolné podřizování fakt apriornímu schématu.

Engels, vědom si nebezpečí možných dogmatických deformací materialistického pojetí dějin, zdůrazňuje, že „materialistická metoda se zvrhává v pravý opak, jestliže neslouží jako vodítko při historickém studiu, nýbrž používá-li se jí jako hotové šablony, podle které se přistihují historické skutečnosti“ (Marx, Engels, 1952, 376).

3. *Požadavek logické korekce historického procesu.* Zatímco historie reprodukuje reálný vývojový proces včetně nahodilostí, „skoků a oklik“, smyslem logické reprodukce je postižení vzájemných vztahů, zákonitých souvislostí a pravidelností, vzájemných působení tak, jak existují v „hotovém stavu“. Logický a historický přístup jsou dialekticky spjaty, jsou komplementární v tom smyslu, že se vzájemně nejen doplňují, ale i korigují. Engels píše o „logickém způsobu pojednání“: „Tento způsob není ve skutečnosti nic jiného než způsob historický, jenže zbavený historické formy a rušivých nahodilostí. Čím začínají tyto dějiny, tím musí začít také myšlenkový postup a jeho další vývoj bude pak odrazem — v abstraktní a teoreticky důsledné formě — historického procesu; korigovaným odrazem, avšak korigovaným podle zákonů, které skýtá sám skutečný historický proces, přičemž každý moment může být pozorován ve vývojovém bodu své plné zralosti, své klasičnosti“ (Engels, in: Marx, 1953, 188). Logická korekce je tedy založena na tom, že vyšší vývojové stadium je klíčem k pochopení „všech zaniklých společenských forem“, jež právě vyšší vývojová fáze „částečně ještě vleče s sebou, zatímco pouhé náznaky se vyvinuly k plnému významu. Anatomie člověka je klíčem k anatomii opice“ (Marx, tamtéž, 175).

Tato Marxova myšlenka však nemá nic společného s „prezentocentrismem“, jehož podstatou je vnášení (či mechanické přenášení) soudobých společenských forem do minulosti. Tento problém je ostatně velice dobře znám jak profesionálním historikům, tak filosofům zhruba ve dvou základních variantách.

První varianta založená na mechanickém nacházení shod mezi časově vzdálenými historickými úseky (např. nalézání prvků kapitalistických výrobních vztahů v antickém Řecku atd.) patří do oblasti oněch „historizujících analogií“, o nichž byla řeč. Nelze ovšem pominout, že některá zvláště populární vývojová schémata soudobé buržoazní sociologie s tímto principem, byť ve značně kultivované podobě, pracují. Tak např. Rostowova koncepce tradiční společnosti, jež je jistým analogonem feudální společensko-ekonomické formulace, je charakterizována prvky, jež se vyvinuly až v daleko pozdějších vývojových fázích a jež jsou uměle extrapolovány do „ideálního“ tradiční společnosti, tedy do minulosti. U Rostowa tedy evidentně nejde o logickou korekci dějinných nahodilostí, ale o záměrné vnášení elementů a charakteristik soudobých sociálních struktur do minulosti.

Druhá varianta byla „nejklasičtější“ vyjádřena v prezentismu Benedetto Croceho takto: „Praktické požadavky, které motivují každý historický soud, vtiskují historii punc ‚historie současnosti‘, poněvadž historie, ať již se týká vykládané události, mohou jevit jakkoliv vzdálené v čase, se ve skutečnosti týkají současných potřeb a současných situací, v nichž se ony události odrážejí“ (Croce, 1941, cit. podle Carr, 23). Kdybychom mohli Croceho prezentismu rozumět ve smyslu marxistického historismu (logická korekce historického) a ve smyslu sociologie vědění (historikova osobnost jako produkt dané společnosti), bylo by všechno v pořádku. Lze přece najít desítky důkazů o motivech historických studií, jež jsou velice současné. Nemusíme ani zacházet takříkajíc na cizí půdu a nacházet soudobé důkazy, proč zůstaly nedokončeny třeba Mommsenovy Dějiny Říma; stačí se ptát, proč Palackého dějiny nejdou za rok 1526. Při zkoumání prací o minulosti musíme přihlížet k tomu, že motivace všech velkých historických děl je vždycky současná, že historik sám je sociálněhistoricky určen jako každý jiný společenský vědec a že do jeho hodnotících soudů o minulosti chtěj nechtěj vstupují prvky jeho vlastního hodnotového systému. Povýšit však tento fakt na metodologickou direktivu nutně znamená odejmout historiografii status vědy. V takový závěr ostatně Croceho prezentismus ústí.

4. *Požadavek komplexnosti.* Smyslem a cílem historických studií není reprodukce pouze jedné stránky společenského života, byť zdánlivě sebevýznamnější, nýbrž postižení vývoje společnosti vcelku, ve všech jeho

podstatných aspektech, tzn. postižení vzájemného působení jednotlivých stránek, strukturálních elementů, „faktorů“ společenského pohybu. Ve slavném dopise Blochovi Engels ukazuje, že právě nezbytnost komplexního přístupu, který reflektuje složitost vzájemných vztahů mezi ekonomickou situací, politickými formami třídního boje, odrazů „všech těchto skutečných zápasů v mozcích zúčastněných“ zvyšuje nároky na historická studia. „Vždyt jinak by aplikace teorie na libovolné dějinné období byla lehčí než řešení jednoduché rovnice prvního stupně“ (Marx, Engels, 1952, str. 38). Ostatně celý vývoj historického myšlení je procesem umocňování komplexity historického studia. Jestliže středověcí analisté „vyprávěli bez ladu a skladu o událostech, jejichž jediným poutem bylo, že se seběhly přibližně ve stejné době“ (Bloch, 1967, 29), a jestliže teprve historické myšlení 18. století dospělo k zjištění, že dějiny nejsou výslednicí v podstatě libovolných aktů vojevůdců a králů, pak další vývoj buržoazní historie je rozšiřováním toho, co se někdy označuje jako „horizontální rozměr“ historického studia. Historická věda se totiž rozvíjí také tím, že do „oblasti svého výzkumu zahrnuje stále nové a nové sféry společenského vývoje“ (Sacharov, 1966, 357): 18. století přináší zájem o dějiny kultury, Burckhardt, Lamprecht, Buckle aj. se soustřeďují na vývoj „civilizace“ a obohacují historická studia o hledisko materiální kultury, romantismus přináší pojmy lidu a národu, historikové restaurace, Thierry, Quizot aj. „objevují“ třídní boj atd. Ačkoliv se tedy buržoazní historie nevymyká tomuto základnímu vývojovému trendu (při stálém akcentování vývoje státních institucí), její tematické rozšiřování (např. o dějiny hospodářství a techniky, mezinárodních vztahů, právních institucí atd.) není naplňováním požadavku komplexnosti ve smyslu marxistického historismu. Marxistický historismus totiž vyžaduje nikoliv víceméně mechanické skládání parciálních hledisek, ale především respektování hierarchizace jednotlivých stránek společenského života, respektování jejich specifické váhy, která se právě v průběhu dějinného pohybu může měnit. V dopise Mehringovi Engels jednoznačně odmítl ekonomický redukcionismus, k němuž svádí mechanistická aplikace požadavku komplexnosti, v němž je zabudován ontologický předpoklad dominance ekonomické sféry: „Protože různým ideologickým sférám, které hrají úlohu v dějinách, upíráme samostatný historický vývoj, upíráme prý jim i jakoukoliv historickou působnost. Taková představa se zakládá na vulgární nedialektické představě o příčině a následku jako dvou strnule vzájemně proti sobě stojících pólech a absolutně přehlíží vzájemné působení . . . historický moment, jakmile je jednou vyvolán v život jinými, koneckonců ekonomickými skutečnostmi, také působí zpětně, může působit zpětně na své okolí a dokonce i na své vlastní příčiny“ (Marx, Engels, 1952, 415).

KE VZTAHU HISTORIE A SOCIOLOGIE

Ontologické předpoklady a metodologické a gnoseologické principy marxistického historismu platí pro všechny společenské vědy, tedy právě tak pro historii jako sociologii. Rozdílnost a specifika sociologického a historického přístupu byly ovšem dramatizovány objektivním vývojem buržoazní společenské vědy, pro niž je charakteristické, že staví do ostrého protikladu jeden typ, jeden model sociologie proti jednomu typu, jednomu modelu historie: proti deskriptivnímu empiricismu buržoazní sociologie, který je orientován k současnosti, stojí deskriptivní historicismus, který je zaměřen k tomu, co bylo... Existují samozřejmě pokusy specifikovat rozdílnosti obou přístupů, historického a sociologického, i na jiném principu než na principu historické „vertikály“ (časová dimenze). Mezi „nejklasičtější“ patří nepochybně pojetí Rickertovo, podle něhož historiografie „individualizuje“, zatímco sociologie „generalizuje“, pojetí, které v nejrůznějších variantách přežívá dodnes a čteme je dokonce v pracích marxistické provenience. Například jugoslávský sociolog Fiamengo spatřuje rozdíl mezi historií a sociologií v metodě: metoda historie je singularizující a konkrétně chronologická, zatímco metoda sociologie je typologická a generalizující. (Fiamengo, 1968, 84). Všimněme si, jak právě toto rozlišení nachází konkrétní výraz v pracích teoreticky výrazně odlišných, jež však dokonce používají téhož „obrazu“, téže konkretizace. Sorokin ve své rané práci z roku 1924 píše: „Úkolem historika je podat přísný popis konkrétního historického příkladu v celé jeho individualitě a neopakovatelné jedinečnosti, úkolem sociologa je... najít pouze ty znaky, jež jsou obecné pro všechna fakta téhož typu, ať se udály kdykoliv a kdekoliv... Ruská revoluce se všemi jejími detaily je předmětem zájmu historika, ruská revoluce jako typ revoluce je předmětem zejména sociologa“ (Sorokin, 1925, 4). Arnošt Bláha píše, že „historie studuje jednotlivé revoluce v jejich jedinečnosti, sociologii zajímá spíše to, co všem těm revolucím je společné, obecné jejich podobnosti“ (Bláha, 1968, 57). Fiamengo zjišťuje, že „historie se nepouští do zkoumání charakteru buržoazní revoluce, pouze konkrétně a všestranně analyzuje určitý individuální jev... zatímco sociologie zkoumá podstatné vlastnosti... buržoazní revoluce jako takové“ (Fiamengo, 1968, 85). Prostý fakt, že novokantovec Rickert, fenomenolog Sorokin, strukturalista Bláha a marxista Fiamengo demonstrují rozdílnost mezi oběma přístupy dokonce na tomtéž příkladu napovídá, že jde o onen typ charakteristiky, jejíž výkladová hodnota je značně sporná.

Chceme-li postihnout rozdílnost sociologického a historického přístupu k sociální skutečnosti, je třeba především respektovat fakt vnitřní strukturace soudobé marxistické sociologie. Celý pro-

blém totiž vypadá zcela odlišně, konfrontujeme-li historii a obecnou sociologickou teorii (eventuálně historický materialismus) nebo naopak historii a empiricko-výzkumnou složku marxistické sociologie (včetně ovšem teoretických předpokladů výzkumu a teoretických zobecnění, jež vyplývají z empiricky získaných dat).

V prvním případě, totiž pokud jde o vztah historie a obecné sociologické teorie, se v marxistické společenské vědě konstituovaly v podstatě tři vyhraněné přístupy.

1. Někteří autoři (např. Rožin, 1962, Fiamengo, 1968) spatřují zásadní rozdíl mezi oběma přístupy v tom, že marxistická sociologie odhaluje zákonitosti společenského vývoje, zatímco historická věda zkoumá konkrétní události, projevy a působení obecných zákonitostí v konkrétních podmínkách. Domyšleno do důsledků jde ovšem o pojetí, které staví do protikladu historii jako deskriptivní disciplínu proti sociologii jako teoretické vědě (u Rožina např. ve formulaci — „historická věda jde po stopách událostí, zatímco marxistická sociologie podává teorii těchto jevů a událostí“, 1962, 36). Taková kontrapozice však neodpovídá ani faktům ani vnitřní strukturaci sociologie jako vědy. Ačkoliv základním smyslem historických zkoumání je konkrétní reprodukce minulých událostí, nelze je omezit na prostou deskripci, což ostatně dokonce ani programově deskriptivní dějepisectví nikdy nedělalo. Analogie s reálným naplňováním novopozitivistických postulátů sociologie jako empirické (a jen empirické) vědy, v němž jsou empirická fakta „spontánně“ překračována, je zcela zřejmá. Je jistě pravda, že historie neodhaluje nejobecnější zákonitosti vývoje společnosti, v procesu historického zkoumání však byla nejednou odhalena řada zákonitostí vývojového pohybu jednotlivých sfér společenského života. Sovětský historik Šuchardin např. konstatuje, že dějiny techniky a přírodních věd odhalily řadu zákonitostí, které mají reálný význam i pro rozvoj techniky v souběžných podmínkách (Šuchardin, 1961).

2. Jiné krajní pojetí (reprezentované např. Schaffem, 1957) naopak ztotožňuje historický materialismus (chápaný jako obecná sociologická teorie) s historií co do předmětu zkoumání (u Schaffa ve formulaci — „historiografie a historický materialismus mají též předmět zkoumání — vývoj a zákonitosti vývoje společenského života“). Racionální moment tohoto pojetí je snad v tom, že poukazuje na to, že obecná sociologická teorie musí nutně zahrnovat „historickou dimenzi“ a historie musí respektovat požadavek komplexnosti marxistického historismu. Na druhé straně však nerespektuje rozdíl v úrovních obecnosti, jež je nejvyšší v případě historického materialismu, který je filosofickou disciplínou, a nejnižší v případě historie, což ovšem zakládá i podstatné rozdílnosti v metodologii zkoumání.

3. Pojetí, které je zejména v sovětské historické vědě (např. Berbin, Sercova, 1966) obecně přijato a jež ze sociologických hledisek bylo pregnantně formulováno Petrem Bolhagenem (1967), lze charakterizovat takto: přes řadu podobností mezi obecnou sociologií a historií, existuje podstatná rozdílnost jak v předmětu, tak v metodě, jak ve způsobu výkladu, tak v základních cílech obou věd, rozdílnost, jež je založena na dialektice obecného a zvláštního. Důraz na dialektiku obecného a zvláštního není nahodilý ani jen formální. Bylo by totiž zjednodušením, jak konstatují Barbin a Serceva (1966, 335), tvrdit, že historický materialismus a obecná sociologická teorie se zabývají pouze obecným a historie pouze jedinečným, protože „obě disciplíny zkoumají obecné i zvláštní současně, liší se však v cílech poznání, a tedy i v předmětu zkoumání. Historický materialismus soustřeďuje svou pozornost na obecné zákony vývoje a jedinečné zkoumá pouze jako formu jejich projevu. Historická věda se soustřeďuje na jedinečnou, konkrétní a obecné chápe jako stránku, moment jedinečného... Obecné zákonitosti historika nezajímají samy o sobě, nýbrž jako prostředek k poznání a reprodukce konkrétních dějin... Pro historický materialismus je obecné konečným cílem, pro historika je nástrojem k pochopení konkrétního“.

Tuto obecnou charakteristiku je nutno doplnit dvěma poznámkami. Především je zřejmé, že v obou přístupech je položen odlišný akcent na jednotlivé metodologické principy marxistického historismu: historie zdůrazňuje konkrétně historický přístup, který historický materialismus zavrhne logickou korekcí konkrétně historického. Dále — lze namítnout, že se dopouštíme „konfúze“ tím, že ztotožňujeme historický materialismus s obecnou sociologickou teorií. Tato zdánlivá konfúze je ovšem vynucena jak stavem diskuse o vztahu historie k jiným disciplínám, tak stavem řešení vztahů historického materialismu k obecné sociologické teorii. Zdá se nám ovšem, že zdůvodněná odpověď na druhou otázku je obsažena v práci Osipovově (1969), v níž je položen akcent na filosofický charakter historického materialismu, čímž je ovšem dán i jeho vztah k obecné sociologické teorii.

Protože nechceme celý problém znovu explikovat na obecné úrovni, uveďme alespoň jeden příklad, který snad přiměřeně poslouží k rozlišení a vymezení specifik v přístupech všech tří uvažovaných disciplín. Vezměme tolik diskutovanou otázku úlohy osobnosti v dějinách. Historický materialismus zkoumá tento problém v souvislosti se základními filosofickými kategoriemi, jimiž jsou v tomto případě nutnost a nahodilost, vztah objektu a subjektu, případně kategorie svobody; obecná sociologická teorie týž problém zkoumá především jako otázku vztahu psychologických charakteristik a sociálních determinant jejich utváření a projevu; historie se pak zabývá konkrétními historickými osobnostmi, jejich reálným vý-

znamem v dějinném pohybu, jejich konkrétními motivacemi atd. Je ovšem zřejmé, že formulace obecných tvrzení o úloze osobnosti v dějinách (ať na úrovni filosofické či obecně sociologické) není možná bez prozkoumání konkrétního působení konkrétních osobností v dějinách, jež ovšem předpokládá (zejména nemá-li být role významných osobností nepřiměřeně dramatinizována) znalost určitých obecných tezí. Vzájemné ovlivňování, prostupování a především vzájemná korekce všech tří přístupů je nezbytná.

To si ostatně uvědomují i ti historikové a sociologové, kteří pochopili nebezpečnost a vědeckou neplodnost antihistorické sociologie nebo naopak antisociologické, deskriptivistické historie. Mills píše, že „každá sociologie hodná toho jména je historickou sociologií, je to... snaha psát přítomnost jako historii“ (Mills, 1968, 125). Goldmann (1967, 9), zjišťuje, že „nejde o to opustit veškerou abstraktní sociologii a historii, která může být jenom historickou sociologií nebo sociologickou historií“. V pozoruhodné jednotě s Millsem je pak např. britský historik E. H. Carr, který vychází stejně jako Mills z předpokladu, že „sociologie se zabývá historickými společnostmi, z nichž každá je jedinečná a vytvářená specifickými historickými předpoklady a podmínkami“ (Carr, 1967, 17, v Millsově formulaci — „obraz jakékoli společnosti je obraz historicky specifický“, 1968, 127) a nemá-li se sociologie stát apologetikou statické společnosti „musí být dynamická, musí se zabývat studiem nikoliv nečinné společnosti, nýbrž společenských změn a společenského vývoje... Čím víc bude historie sociologickou a čím více bude sociologie historickou, tím lépe pro obě dvě“.

NĚKTERÉ SPECIÁLNÍ METODOLOGICKÉ PROBLÉMY

Marxistická sociologie je svou podstatou historická už proto, že vývojově vychází z materialistického pojetí dějin a jejím teoretickým a metodologickým základem je historický materialismus. Její základní společenskou funkcí je ovšem poznat a přispívat k přeměně soudobých společností, je tedy primárně orientována k současnosti a budoucnosti. Proces poznávání soudobých společností, který předpokládá historický přístup, sociologie uskutečňuje vlastními metodologickými prostředky, které jsou od metodologických postupů historie v mnoha ohledech odlišné. Právě zde, uvažujeme-li o konkrétně metodologických rozdílnostech obou disciplín, však jde daleko spíše o „kontrapozici“ historie a empiricko-výzkumné složky sociologie orientované ke studiu současných společností než o vztah historie a obecné sociologické teorie. Uvažuje-li se nadto o „sociologizaci“ historie, jde nejednou nejen o vnášení sociologických postulátů a pravidelností do historických studií, ale i o využití metodo-

gických zkušeností moderního sociologického výzkumu. Vzájemné obohacování obou disciplín je i zde možné a žádoucí, tím spíše, že konkrétně metodologické rozdílnosti jsou značně relativní.

Zcela běžně se například uvádí, že historie pracuje především s „nepřímým pozorováním“, to znamená, že studuje nikoliv „dějinná fakta“, nýbrž výpovědi o nich, že historické poznání je „takové, že historikově myslí je zprostředkují jiné myslí“ (Bloch, 1967, 52). Sociologické pozorování (chápeme-li je v širokém slova smyslu) je ovšem v naprosté většině také nepřímé, protože přímých pozorovacích technik se využívá nejen zřídka, ale především na velmi omezenou oblast sociální skutečnosti, jež je takovému pozorování přístupná. „Optický klam“ vzniká tím, že sociologie pracuje často s „živým respondentem“, zatímco historie je odkázána na hotová svědectví. Historik se musí umět ptát pramenů, sociolog živých lidí, přičemž sociolog může svá „tázání“ programovat, řídit, usměrňovat, může je korigovat a doplňovat, ale také — a to je známé a zjevné negativum — ovlivňovat. Historikovi jsou prameny „dány“, sociolog si je může alespoň zčásti vytvářet. V historických pramenech nadto čas (ale nejednou doba sama) provedla selekci fakt, takže některé události prostě vůbec není možno rekonstruovat. Sociolog i historik však stojí často před velice podobnými metodologickými problémy. Oba například znají problém validity výpovědi (hodnověrnosti svědectví), problém interpretační reliability (zda data téhož nepřímého pozorování budou dva nezávislí badatelé interpretovat stejně) apod. Historie rozpracovala metodiku kritiky pramenů, sociologie metodiku eliminace nevalidních dat. Například při zkoumání mobilních pohybů se ukazuje, jak účelná a nezbytná je kombinace obou metodických postupů — historického i sociologického. Opíráme-li se o výpovědi respondentů, aplikujeme přirozeně především specificky sociologické principy vztahující se k validitě technik i dat, zprostředkovávají-li nám však znalosti o mobilním pohybu pramenné materiály (statistiky, ale také např. biografie apod.), je účelné použít historických technik kritiky pramenů.

Historikové již dávno dospěli k zjištění, že informaci o události může zprostředkovávat nejen výpověď, ale i materiální produkt. Sociologové však zdaleka ještě nevyužívají tohoto v historii zcela běžného postupu, ačkoliv ve svých „analytických schématech“ běžně uvažují o materiální kultuře. Například mobilní pohyb je totiž „konzervován“ nejen ve výpovědích respondentů, biografiích a pramenném materiálu, ale i v materiálních faktech, jejichž „dešifrování“ je ovšem mimořádně obtížné. Rozpracovat tento typ dílčí metodiky zkoumání sociální mobility je jistě zajímavým a vděčným úkolem, který vyžaduje právě systematickou kooperaci sociologů a historiků.

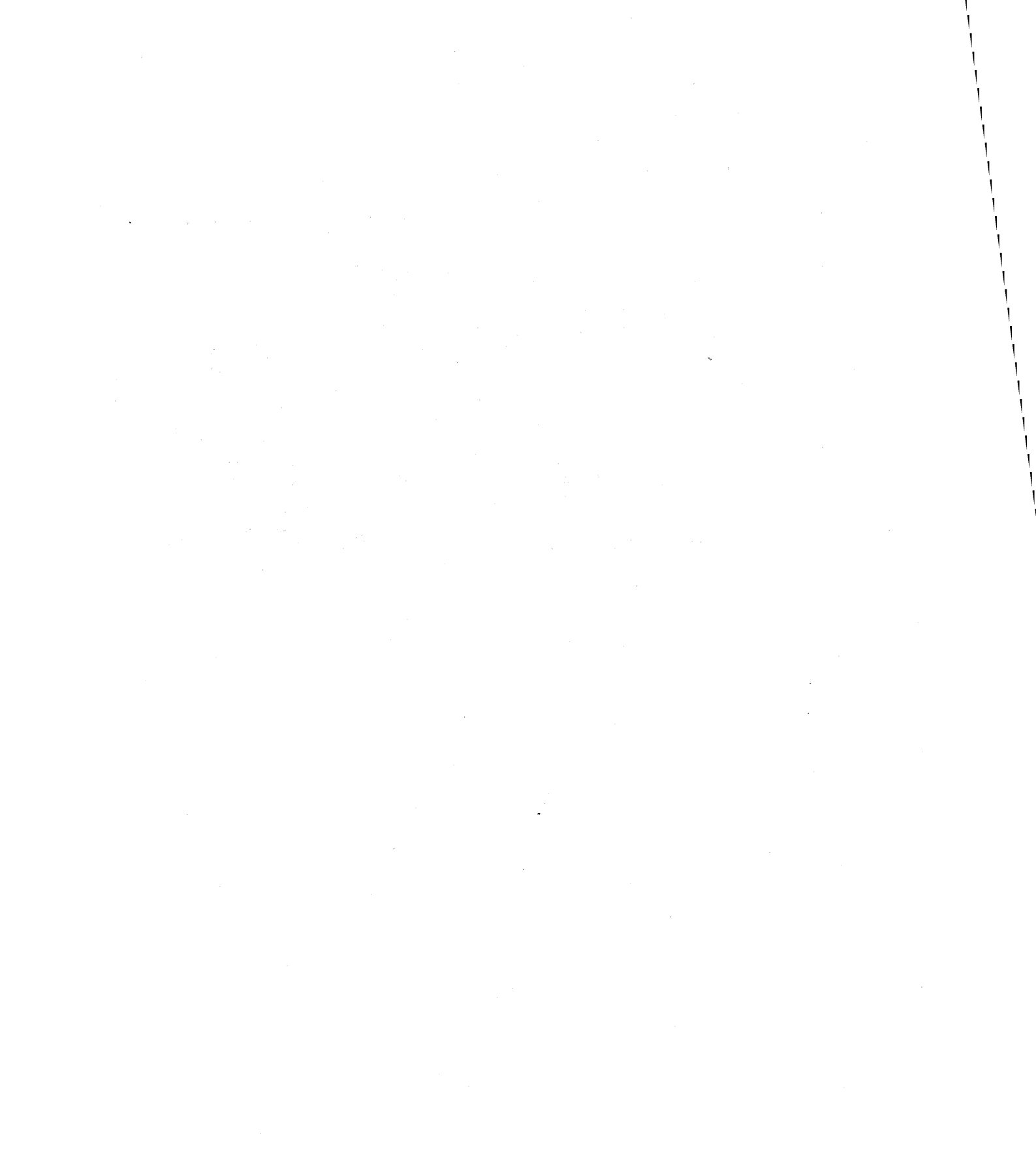
LITERATURA

- Berbin A. I., Sercova A. P., Istoričeskij materializm i někotoryje metodologičeskije problemy istoričeskoj nauki, in: Metodologičeskije problemy obščestvennych nauk, Moskva 1966.
- Bienkowski W., Problemy teorii rozwoju społecznego, Varšava 1966.
- Bláha I. A., Sociologie, Praha 1968.
- Bloch M., Obrana historie, Praha 1967.
- Bolhagen P., Soziologie und Geschichte, Berlin 1967.
- Carr E. H., Co je historie, Praha 1967.
- Durkheim E., The Elementary Forms of Religions Life, Glencoe, b. d.
- Engels B., Německá selská válka, Praha 1950.
- Engels B., Dialektika přírody, Praha 1950.
- Fiamengo A., Základy všeobecnej sociologie, Bratislava 1968.
- Goldman L., Humanitní vědy a filosofie, Praha 1967.
- Gurvitch G., The Spectrum of Social Time, Dordrecht, 1964.
- Gramsci A., Historický materialismus a filosofie Benedetta Croce, Praha 1966.
- Grunbaum A., Philosophical Problems of Space and Time, New York 1963.
- Halbwachs M., Les cadres sociaux de la mémoire, Paris 1925.
- Halbwachs M., La mémoire collective, Paris 1950.
- Homans G. C., The Nature of Social Science, New York 1967.
- Hughes H. S., Historie jako umění a jako věda, Praha 1970.
- Marx K., Ke kritice politické ekonomie, Praha 1953.
- Marx K., Bída filosofie, Praha 1950.
- Marx K., Engels B., Vybrané spisy I., II., Praha 1952.
- Marx K., Engels B., Vybrané dopisy, Praha 1952.
- Marx K., Engels B., Spisy 19, Praha 1966.
- Marx K., Engels B., Spisy 3, Praha 1958.
- Lenin V. I., Stát a revoluce, Praha 1950.
- Lenin V. I., Vybrané spisy, II. Praha 1951.
- Mills C. W., Sociologická imaginace, Praha 1968.
- Moore W. E., Man, Time, and Society, New York, 1963.
- Nowak S., Studia z metodologii nauk społecznych, Warszawa 1965.
- Nejedlý Z., Spor o smysl českých dějin, Praha 1950.
- Osipov G. V., Sociology, Moskva 1969.
- Piaget J., Štrukturalizmus, Bratislava 1971.
- Popper K., The Open Society and Its Ennemies, London 1945.
- Popper K., The Poverty of Historicism, London 1957.
- Popper K., Predikce a předvídání a jejich význam pro společenskou teorii, in: Gardner P., Theories of History 1959.
- Rožin V. P., Vveděnije v marksistskuju sociologiju, Leningrad 1962.
- Sacherov A. M., Někotoryje problemy metodologii istoriografičeskich issledovanij, in: Metodologičeskije problemy . . . , Moskva 1966.
- Shils E., The Calling of Sociology, in: Parsons T. aj. (eds), Theories of Society, New York 1965.
- Sorokin P. A., Sociology of Revolution, New York 1925.
- Sorokin P. A., Social Mobility, New York 1927.
- Shaff A., Objektivní charakter historických zákonů, Praha 1957.
- Šuchardin S. V., Osnovy istoriji techniky, Moskva 1961.

On the Problem of Historism in Marxist Sociology

Summary

This study is devoted to the ontological prerequisites and methodological principles of Marxist historism, primarily its specific manifestation in Marxist sociology. The question is first asked as to the purpose of studying the past and, in this connection, the problem of historical analogies is analyzed. Then the relation of theoretical statements and historical generalizations is examined in a polemic against vulgar historism and against those conceptions which assume that historical generalization in sociology is an expression of its scientific immaturity. The problem of historism is by no means an academic one. The author therefore submits to analysis the reasons why non-Marxist sociology turns away from historism. The author thinks the reasons for this are that bourgeois sociology concentrates on examining present-day social structures which it wishes to explain from their present-day functions and overlooks their historical development. Other reasons are to be found in one-sided empiricism and the practicalism of non-Marxist sociology as well as in the emphasized psychologism of some of their schools. The study also examines problems of the relation of social historical and psychological time and the problem of so-called social memory. The second part of the article recapitulates the basic methodological principles of Marxist historism: the demand for a genetic structural analysis, the demand for a historical approach to social reality, the principle of logical correction of the historical process and the principle of comprehensive analyses. In conclusion the article characterizes the differences between historism and a sociological approach to the study of social reality and indicates concrete methodological problems whose solution requires the collaboration of historians and sociologists.

ZPRÁVY A RECENZE

Milena Manová

K NĚKTERÝM METODOLOGICKÝM PROBLÉMŮM KOMPLEXNÍHO VÝZKUMU ČLOVĚKA V SSSR

Přírodní i společenské vědy mají společnou obecnou metodologii. Je jí dialektický a historický materialismus. Tato metodologie umožňuje současně vědě úspěšně realizovat komplexní výzkum člověka.

Ke komplexnímu výzkumu osobnosti je třeba, aby se spojili se sociology i vědci jiných vědních disciplín, neboť jen ve spolupráci s odborníky z různých oborů je možno realizovat všestranný, integrovaný výzkum. Zkoumání člověka přestává být omezeno na rámec antropologických disciplín, změnilo se ve společný úkol současných věd včetně věd fyzikálně-matematických a technických. Při řešení tohoto úkolu se vytvářejí nové vzájemné vztahy mezi přírodními a společenskými vědami, technikou a ekonomikou, medicínou a pedagogikou, vědeckým a uměleckým poznáváním a zobrazováním člověka.

Sovětští vědci jsou si vědomi toho, že formulováním úkolů komplexního zkoumání člověka ve společnosti vstupují do světa neobyčejně složitých a různorodých vztahů a závislostí, které zahrnují a sjednocují historii a přírodu. Komplexní, tj. integrované, celistvé vědecké poznání člověka a společnosti není možné bez obecné teorie vztahů a závislostí, které odrážejí jevy společenského vývoje a rozvoje člověka. Tato teorie je základem metodologie komplexních výzkumů, jejich programování, organizace a aplikovaného projektování. Principiální význam takové teorie vztahů a závislostí je určován především tím, že právě v systému určitých vztahů se člověk projevuje jednak jako produkt biologické evoluce a velmi složi-

tých systémů seberegulace, jednak jako produkt historického vývoje a jako společenské individuum, jednak jako subjekt poznání, práce a styku, jako osobnost a individualita.

Všechny výzkumy věnované vztahům člověka a společnosti k různým faktorům světa, v němž žijí, k historicky se vytvářivší civilizaci i současnosti, k vzájemnému působení společenské výroby, kultury, společenského styku, rozdělování a spotřeby v materiální a duchovní sféře společenského života jsou však cenné pouze v kontextu systémů vztahů mezi všemi jevy společnosti a člověka.

Teorie komplexního zkoumání člověka a společnosti nabývají mimořádného významu tím, že na jejich základě mají být vypracovány funkce řízení vztahů a závislostí s určitými aplikovanými cíli.

Potřeba takové ucelené teorie se stále více pocituje v různých oblastech praxe. Ve snaze překonat omezenost, jednostrannost, případně metafyzičnost úzce speciálního aplikovaného přístupu vidí sovětští vědci jeden ze znaků současné doby.

Složitost zkoumání „systému osobnosti“, a zvláště jejího vědomí spočívá v tom, že osobnost je zároveň objekt — subjekt, pro jehož normální fungování je nutná neustálá přeměna objektivního v subjektivní, vnějšího ve vnitřní, společenského v individuální a naopak.

Je nutno určit takovou vlastnost v charakteristice společenského života, ve které by obě tyto stránky existovaly v reálné dialektické jednotě a která by byla hlavním prvkem při formování osobnosti,

základním integrujícím faktorem ve vytváření jejího vědomí a sociálně psychologických rysů. Touto vlastností je sociální činnost osobnosti, její aktivní vztah k okolnímu světu, a souhrn objektivních společenských vztahů formujících osobnost se realizuje v různých formách této činnosti.

Pro pochopení osobnosti jako určitého celku je nutné komplexní zkoumání různých druhů činnosti a sociálních funkcí osobnosti, zkoumání vztahů a vzájemných vlivů mezi různými druhy osobní činnosti. Problém je neobyčejně složitý a pro jeho řešení, jak konstatují sovětští sociologové, není ještě shromážděn dostatečný materiál. Zatím se ještě zkoumají jednotlivé skupiny vztahů, vzájemné působení jednotlivých stránek životní činnosti osobnosti. Nejvíce se zkoumá vzájemný vztah práce, mravního života a chování osobnosti, úloha pracovní činnosti v etické i estetické výchově člověka, rodinné vztahy atd. Získává se materiál pro komplexní výzkum systému sociální činnosti osobnosti v socialistické společnosti a jejích společenských vztahů. Dosud se však zkoumá hlavně profesionální pracovní činnost různých skupin dělnické třídy, méně prozkoumaná je práce kolchozního rolnictva a inteligence.

Komplexní přístup ke zkoumání osobnosti je velmi důležitý, neboť působení různých faktorů je možno pochopit, jen přihlížíme-li k jejich vzájemnému ovlivňování a prolínání s vnitřní specifikou osobnosti.

Problematice člověka jsou věnovány velmi četné publikace sovětských sociologů, kteří se zaměřují na zkoumání osobnosti z různých aspektů a na různých úrovních sociologického bádání. V mnohých pracích jsou zobecněny výsledky konkrétních výzkumů osobnosti.

Komplexní výzkum člověka se provádí téměř ve všech sociologických centrech Sovětského svazu, zejména však v Leningradě, který patří k největším a nejvýznamnějším střediskům sociologického bádání. Intenzivní činnost zde vyvíjí Sdru-

žení pro studium společnosti a člověka, vědecká organizace, která provádí komplexní výzkumy a zahrnuje řadu laboratoří a vědeckých skupin, které provádějí konkrétní sociologické výzkumy. Laboratoř sociologických výzkumů je zaměřena na sociální aspekty pracovní činnosti člověka, laboratoř sociální psychologie zkoumá pracovní aktivitu dělníků. Přední místo v celkové práci laboratoře zaujímá metodologie a metodika sociálně psychologického výzkumu. Laboratoř ekonomických výzkumů se zaměřuje na výzkum změn v profesionální dělbě a obsahu práce pod vlivem technického pokroku v průmyslu. Na tomto tématu spolupracuje laboratoř s příslušnými institucemi v Leningradě. Kromě již zmíněných laboratoří zahrnuje Sdružení laboratoř inženýrské psychologie. Se Sdružením pro studium společnosti a člověka spolupracují mnozí vědečtí pracovníci a učitelé Leningradské státní university. S jejich pomocí se provádějí výběrová šetření volného času, zkoumá se vliv povolání na všestranný rozvoj osobnosti, koná se sociologický průzkum na téma Etika kolektivní práce aj.

Na bázi uvedených laboratoří se vytvořil Ústav konkrétních sociologických výzkumů při Akademii věd SSSR a Ústav komplexních sociálních výzkumů při Leningradské státní universitě, které přispívají ke sjednocování vědeckých kádrů v Leningradě při řešení závažných výzkumných úkolů. Hlavním úkolem je komplexní studium otázek člověka a společnosti v období komunistické výstavby, a to prostředky společenských i přírodních věd. Výzkumný program se zaměřuje na člověka a jeho činnost, plánování rozvoje pracovních kolektivů a na sociální problematiku vysokoškolského vzdělání a výchovy studentů.

Výzkum problému Člověk a jeho pracovní činnost zahrnuje zpracování obecné teorie individuálního vývoje člověka a vědeckých základů diferencovaného chápání různých způsobů praktické práce s lidmi. Tento problém se zkoumá hlavně

ze dvou aspektů. První aspekt předpokládá antropologický a fyziologický výzkum vzájemného působení různých vlastností a charakteristik člověka jako individua. Cílem bádání je zjištění individuálních typických zvláštností lidí a vypracování zásad komplexní diagnostiky osobnosti. Na základě srovnávací analýzy individuálních typických charakterových a sociálně psychologických zvláštností lidí se zkoumá otázka optimálního sdružování lidí v různých druzích skupinové činnosti. Druhý aspekt tohoto problému předpokládá filosoficko-sociologický, ekonomický a právníkový společenskovědní výzkum vzájemných souvislostí sociálních charakteristik člověka jako osobnosti — jako subjektu práce, jako spotřebitele sociálních a ekonomických statků, jako subjektu ekonomických, sociálních, politických a ideologických vztahů atd. Cílem výzkumu je zpracování sociální typologie lidí, což má podstatný význam pro studium životního stylu, potřeb, zájmů a požadavků lidí, jejich motivace a rovněž pro plánování sociálního rozvoje kolektivů, optimálních systémů ideologické výchovy a organizace způsobu života i volného času pracujících.

V komplexním zkoumání problému člověka a jeho pracovní činnosti se vyhranily tři směry. Prvním z nich je výzkum psychologické struktury a individuálně typických zvláštností člověka a studium individuálních a věkových změn struktury dospělého člověka. Výzkumný program tohoto směru zahrnuje studium těch zvláštností člověka, jež mají velký význam pro určení úrovně jeho celkového rozvoje, jeho pracovních schopností a jeho nadání.

V rámci zkoumání psychologické struktury a individuálních zvláštností člověka se vytváří nová vědní disciplína — akmeologie — věda o fázích a periodách optimálního vývoje člověka, o rozvíjení jeho fyzických a duchovních schopností. Ani v sovětské, ani ve světové vědě dosud neexistuje objektivní vědecká periodizace fází psycho-fyziologické evoluce dospělě-

ho člověka a nejsou určeny horní a dolní prahy jednotlivých období dospělosti. Zpracování tohoto problému má mimořádný význam pro všechny oblasti společenské praxe.

Druhým přístupem k problému člověka a jeho pracovní činnosti je výzkum činnosti operátora v složitých automatizovaných řídicích systémech. Ústředním problémem je zde rozdělení funkcí mezi technickým zařízením a operátorem a skupinou operátorů a otázka matematického modelování lidské činnosti v řídicích systémech. Studium tohoto problému vedlo k vypracování teorie výzkumných metod a principů projektování velkých systémů, k rozvoji metod studia psychofyziologických charakteristik člověka operátora a ke konkrétním technickým doporučením, pokud jde o zařízení, která jsou součástí velkých systémů a spojují člověka s technickými prostředky systému. Výzkumy činnosti operátora v složitých automatizovaných řídicích centrech umožňují vypracovat teoreticky zdůvodněnou optimální organizaci lidské činnosti v automatizovaných průmyslových odvětvích, v dopravě atd. a zpracovat inženýrsko-psychologické principy teorie řízení. Při dalším zkoumání těchto otázek se předpokládá vytvoření nového oboru, který by se mohl označit jako psychologické základy profesologie, tj. projektování nových druhů lidské činnosti. Hlavním úkolem tohoto vědního oboru je zpracování profesigramů povolání, která jsou aktuální dnes i v budoucnosti. Tyto profesigramy mají sloužit jako orientace pro volbu povolání.

Dalším směrem studia problému člověka a jeho pracovní činnosti je téma socializace individua jako společenské funkce, tzn. analýza institucí, které realizují socializaci. V rámci tohoto tématu se provádí teoretický i empirický sociologický výzkum struktury a funkcí sociálních institucí, které začleňují jednotlivce do systému socialistických společenských vztahů. Jednak chtějí badatelé zjistit vlastnosti, které charakterizují sociální pozice

jako elementy sociální struktury, a zkoumat, do jaké míry zjištěné vlastnosti podmiňují strukturu a funkce institucí socializace. Na systém těchto institucí je třeba pohlížet jako na systém uspořádaný podél časové, tj. věkové osy, neboť každá instituce je ve své činnosti orientována na určité věkové zvláštnosti. Zpracování tohoto tématu umožní chápat socializaci jako moment reprodukce společnosti a včlenit jednotlivce do systému socialistických vztahů. Výsledky výzkumu slouží jako vědecký podklad pro zdokonalování činnosti institucí socializace.

Leningradský Ústav komplexních sociálních výzkumů zkoumá také sociální problémy vysokoškolského vzdělání a výchovy studentů. Provádí analýzu různých faktorů, které působí na utváření budoucích specialistů, a typologických zvláštností osobnosti studenta. Smyslem analýzy je vypracování optimálního systému organizace učebního procesu a výchovné práce na vysoké škole.

Výzkum systému „člověk — sociální skupina — společnost“ pokládají i ostatní sociologická badatelská pracoviště i jednotliví badatelé za hlavní problém konkrétní sociologické analýzy v současné době. K splnění tohoto úkolu se zkoumají sociální vztahy ve městě a na venkově, vliv vědeckotechnické revoluce na vývoj kolektivu a jedince, postupné sblížení duševní a fyzické práce, způsoby překonávání rozdílů mezi kulturními potřebami člověka ve městě a na venkově, dále se zkoumají nejefektivnější formy socialistického soutěžení uvnitř kolektivů, motivy pracovní činnosti, sociologické aspekty racionálního využívání pracovních zdrojů, sociální otázky likvidace málo kvalifikované práce, sociální a sociálně psychologické faktory zvyšování produktivity práce a utváření vyspělé osobnosti, překonávání záporných jevů ve vědomí a jednání lidí. Zkoumá se vnější i vnitřní struktura rodiny, sociální funkce mimo-pracovní doby a volného času jejích členů, sociální aspekty životního stylu, zajišťování každodenních potřeb aj.

Zvláštní pozornost se věnuje takovému komplexnímu výzkumu, při němž se zkoumá nejen práce, její náplň a organizace, nejen hmotné sociální a morální stimuly pracovní činnosti, ale i problémy reprodukce pracovní síly a zajištění všestranného rozvíjení osobnosti, problémy sociálních změn, probíhajících jak v práci, tak i v životním stylu. V takovém komplexním přístupu vidí sociologové zároveň možnost ukázat i různé rozpory, které je třeba řešit.

Na zkoumání jedince se zaměřuje také laboratoř sociologických výzkumů i některé katedry filosofické fakulty MSU. Výzkum má na zřeteli zejména zkoumání osobnosti v podmínkách socialismu, sleduje se vztah osobnosti a kolektivu, zjišťují se podmínky každodenního života lidí, důraz se klade na aktivitu člověka. Kyjevská laboratoř sociálních výzkumů na katedře dialektického a historického materialismu Státní kyjevské university T. G. Ševčenka se věnuje výzkumu způsobu života a rozvoje osobnosti v době budování komunismu. Všimá si vlivu práce na formování komunistického uvědomění i vlivu kolektivu na utváření nového člověka, na jeho chování v práci i na způsob života. Jedním z nejserióznějších a zároveň masových výzkumů kyjevské laboratoře bylo studium týdenního časového rozpočtu pracujících Kyjeva ve třech velkých podnicích. Zvláštní pozornost byla věnována průzkumu volného času, který nejen sám o sobě, ale i jeho racionální využití přispívá do značné míry ke kulturnímu a duševnímu rozvíjení osobnosti.

Téměř všechna sociologická pracoviště se zabývají otázkami člověka a jeho poměru k práci, pracovní morálkou a její specifičností. Zpracování tohoto tématu má různou podobu, od přehledu získaných empirických dat až po filosoficky zaměřená díla.

Člověk je nazírán jako subjekt práce, pomocí níž přetváří nejen přírodu, ale i sebe sama. Práce jako základní prvek struktury člověka vystupuje jako charakteristika osobnosti především svou společ-

čenskou formou a organizací, v podobě druhů činností podmiňujících místo člověka v historickém systému společenské výroby, vztahů vlastnictví a rozdělování.

Sociální dělba práce mezi lidmi odpovídá postavení člověka v třídní struktuře určité společnosti. Příslušnost osobnosti k určité třídě vytváří jedno z jejích základních určení, s kterým jsou bezprostředně spjaty místo a úloha osobnosti ve společenské organizaci. Osobnost je určována a podmiňována konkrétními sociálně třídními vztahy, je jejich vyjádřením. Ve společenské dělbě práce spočívají sociálně ekonomické rozdíly nebo sociální stejnorodost osobností, neboť schopnosti a vlohy jsou produktem vzájemného působení přírody a společnosti uskutečňované v pracovní činnosti.

Osobnost se utváří ve společenských vztazích člověka. Základními, výchozími vztahy jsou vztahy výrobní. Sociálně ekonomické podmínky, v jejichž systému probíhá společenský styk lidí, patří bezprostředně k charakteristice osobnosti a jeho společenská forma, v níž se uskutečňuje výroba materiálního života lidí, jsou zároveň podmínkami jejich činnosti.

Se změnou charakteru výrobních sil a způsobu materiální výroby se mění i formy společenského styku. Dějiny představují řadu navzájem spojených forem společenského styku a člověk jako osobnost se stává vyjadřovatelem a současně určitě historické epochy, zaujímá určité místo v sociální struktuře společnosti.

Velmi podstatnou charakteristikou osobnosti je společenskopolitická činnost, národní příslušnost, člověk jako nositel forem společenského poznání, tj. filosofických, etických, estetických a jiných názorů a duchovních hodnot. Lidská osobnost jako duchovní fenomén je organicky spjata se společností, s existujícími sociálními vztahy, závisí na nich ve všech svých podstatných projevech.

Základem obecné teorie vztahů a závislostí člověka ve společnosti je materialistické pojetí dějin, které vychází z určující role výrobních sil a jimi pod-

miňovaných výrobních vztahů. Výrobní činnost člověka je hlavním projevem jeho podstaty, prostředkem potvrzení člověka jako společenské bytosti.

Společenské a ekonomické vztahy jsou základním prvkem lidské osobnosti. Nemohou mít tedy pravdu ti sociologové, kteří určují osobnost jen podle duchovních vlastností, neboť výrobní síly lidí činí člověka společenskou bytostí, vznikající na základě výrobních sil, spojují všechny postatné strukturní prvky člověka, tj. jako subjektu práce, poznání a společenského styku na všech úrovních jejich projevu, a vytvářejí tím jednotnou celistvou strukturu člověka, a tak i objektivní základ pro integraci různých věd pro zkoumání člověka.

Dřívější poměrně abstraktní přístup sovětských filosofů a sociologů k problematice práce člověka a její technické, psychologické a sociální souvislosti byl v posledních letech vystřídán snahou o konkrétní sociologickou a sociálně psychologickou analýzu charakteru práce, pracovních podmínek a pracovních postojů. I zde mají sociologové na zřeteli, že pracovní činnost působí nejen na změnu přírody, ale i na změnu člověka a formu jeho společenských vztahů. Sociologové zkoumají mechanismus objektivního vlivu socialistické práce, která se chápe jako svébytná škola života, formulující morálku člověka. Práce se chápe jako činnost, osvobozená od jakéhokoli vykořisťování a diskriminace, liší se organizací, důsledným plánováním, tvůrčí soutěživostí a uvědomělou disciplínou od práce v kapitalistickém zřízení. Zdůrazňuje se socialistický charakter práce s jeho typickými rysy svobody, harmonického prolnutí individuálních a společenských zájmů, její nové morální ocenění. Zájem jedince je spojen nejen s vlastní prací, ale i s růstem produktivity práce celé společnosti. Tyto závěry se opírají o výsledky konkrétních výzkumů a jsou publikovány v řadě prací sovětských sociologů zabývajících se touto problema-

tikou.¹⁾ Zkoumaly se nejdůležitější stimuly individuální spokojenosti pracovníků, otázka zachování či zrušení pracovních specializací v souvislosti s jejich vlivem na rozvoj lidské osobnosti,²⁾ vnitřní dichotomičnost práce a pracovních vztahů,³⁾ na podkladě výzkumů se analyzují závislosti mezi technickou tvořivostí a takovými faktory, jako je obsah práce, úroveň vzdělání, kvalifikace, délka práce a věk dělníka, typické rysy osobnosti dělníka, spjaté s obsahem práce,⁴⁾ přičemž se poukazuje na to, že studium další evoluce charakteru a obsahu práce v souvislosti s rozvojem moderní techniky má mimořádný význam pro určení způsobů uvědomělého formování takových rysů osobnosti, které by podmínily její harmonické rozvíjení. Zkoumá se i sociální podmíněnost emocionálního vztahu k práci: jedince a vliv kolektivu na zvyšování zájmu o práci.⁵⁾ Ukazuje se, že sociologický výzkum nejen přispívá k překonání zjednodušených představ o automatické projekci sociálně ekonomických podmínek ve vědomí člověka a jeho postojích k práci, ale vyúsťuje v řadu konkrétních sociotechnických návrhů, s kterými se seznamují stranické orgány a v praxi jich využívají. Sociologové si uvědomují důležitost vztahu pracovní morálky a socialistické organizace práce, výchovy k solidaritě, uvědomělosti a pocitu odpovědnosti za společné dílo.

Výsledky výzkumů stojí člověka

¹⁾ Je to například dílo V. G. Něstěrova *Trud i moral v sovetskom obščestve*, Moskva 1969 a kolektivní dílo pracovníků laboratoře pro sociologický výzkum v Leningradě: V. A. J a d o v, A. G. Z d r a v o m y s l o v, V. P. R o ŝ i n. *Čelovek i jeho rabota*, Moskva 1967.

²⁾ Srv. J. Davydov, *Trud i svoboda*, Moskva 1969.

³⁾ I. I. Čangli, *Vlijanije naučno-techničeskogo progressa na ličnost rabočego*, sborník Sociologija i iděologija, Moskva 1969.

⁴⁾, ⁵⁾ Valentinova, Naumova, sborník *Sociologija v SSSR*, Moskva 1969.

k práci v leningradských závodech zpracovali leningradští sociologové ve velmi zajímavých studiích. Sledují v nich zařazení do výrobního procesu, uspokojení z práce, spokojenost s výší mzdy, se vztahy uvnitř kolektivu, s určitým druhem práce, s péčí vedení o pracující, s příležitostmi ke zdokonalení zručnosti a s organizací práce. Zjišťuje se morálně výchovná funkce pracovního soutěžení, při kterém se mají rozvíjet a upevňovat morální rysy, jež se vytvořily na základě osvobození práce. Upozorňuje se na etickou stránku stírání existujících rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Práce si všímají kvantitativního hodnocení při výzkumu sociálně psychologických vztahů kolektivu a osobnosti.⁶⁾

Častým tématem sovětských sociologů je vztah člověka a vědeckotechnické revoluce nebo vztah člověka a techniky. Zdůrazňuje se, že technika neosvobozuje člověka od tělesné ani duševní práce, mění se jen její složení, nenahrazuje mozek člověka, nestaví na místo lidské práce síly přírody, ale mnohokrát zvětšuje schopnost rukou a rozumu člověka. Technický progres radikálně mění strukturu veškerého výrobního procesu, místo a roli člověka v něm. Místo bezprostřední účasti člověka ve výrobním procesu nastupují stále složitější druhy zprostředkované práce.

Sociologové upozorňují, že technická reprodukce pracovních funkcí je jen „počáteční“ etapa rozvoje techniky, že její největší přednost není tam, kde povrchně napodobuje člověka, ale tam, kde „prodlužuje“ člověka, kde mu dovoluje hlouběji proniknout do přírody a ovládnout ji, neboť rozvoj moderní techniky, zvláště moderních elektronických počítačích zařízení, v ohromné míře zesiluje rozumový potenciál lidstva. Kladou si otázku o vnitřních hybných silách vývoje tech-

⁶⁾ Karpov, Kočetov, Šubkin, sborník *Sociologija v SSSR*, Moskva 1969.

niky, jež nelze hledat mimo pracovní proces.⁷⁾

Sovětské sociologové připomínají humanistické zaměření vědeckotechnického pokroku v socialistických zemích, které se projevuje ve změnách v práci a osobnosti dělníka, a zdůrazňují, že v technickoorganizačním aspektu mají tyto změny mnoho společného s procesy probíhajícími v západních zemích, avšak v sociálním aspektu se podstatně liší.⁸⁾ Některé společné rysy spočívají v tom, že zároveň s technickou vybaveností a zdokonalováním výrobních prostředků, které mají za následek změnu forem práce, přetvářejí se vztahy v systému „Člověk-výrobní prostředky — předmět práce“ a rozvíjí se společenská povaha práce. Zvětšuje se diferenciací a integrací druhů činnosti, což vyžaduje jak další specializace pracovníků, tak i jejich všestranný růst a zdokonalování.

Dva základní směry lidské činnosti, výrobní práce a vědecká práce, se spojují v jeden přetvářející proud. Hlubokou podstatou současného technického progresu za socialismu je přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu, která se uskutečňuje jednak materializací vědeckých znalostí, jednak tím, že se všichni členové společnosti seznámí s vymoženostmi současné vědy.

Automatizace výroby a humanizace techniky tvoří v socialistické společnosti dvě tránky jediného procesu. Člověk jako

⁷⁾ J. J. Volkov si všímá historických způsobů spojení člověka a techniky: Jde-li o ruční práci, je člověk hlavním elementem pracovní činnosti, jde o subjektivní typ vazby člověka a techniky, u strojové práce je charakteristickým rysem mechanizace a objektivní typ vazby, při práci s automaty stojí člověk vedle technologického procesu, tento typ charakterizuje kybernetizace a svobodný typ vazby. J. J. Volkov, *Sistema upravljenja obščestvom i tip socialnoj struktury*, sborník Sociologija i ideologija, Moskva 1969.

⁸⁾ I. I. Čangli, *Vlijanije naučno-techničeskogo progressa na ličnost rabočego*, sborník Sociologija a ideologija.

základní výrobní síla společnosti, jako subjekt práce a tvůrce hodnot se stává objektem výzkumu v technických vědách nejen proto, že při projektování i těch nejdokonalejších strojů se musí respektovat kritéria vzájemného působení člověka a stroje. Optimalizace práce člověka v systému „člověk — stroj“ se stává nejdůležitějším problémem automatické regulace a technické kybernetiky vůbec.⁹⁾

S možnostmi harmonického rozvíjení lidské osobnosti těsně souvisí otázka volného času a jeho využití. Výzkum volného času se provádí na Leningradské univerzitě, kde se srovnávají údaje o využívání mimopracovní doby ve 20. letech a v současnosti,¹⁰⁾ zkoumá se struktura časových snímků administrativních pracovníků, korelace mezi počtem dětí a vynakládáním času na zvyšování kulturní a profesionální úrovně,¹¹⁾ zpracovávají se výsledky výzkumu volného času pomocí metod variační techniky. Otázkou volného času se zabývají pracovníci Sibiřského oddělení AV SSSR,¹²⁾ zaměřují se na výzkum časového rozpočtu,¹³⁾ zkoumají perspek-

⁹⁾ B. G. Anaňjev a V. J. Jelmejev upozorňují na antropologizaci technických věd, která souvisí s automatickou regulací strojů a mechanismů. Metodologičeskije osnovy kompleksnogo issledovanija čeloveka, Sociologija i ideologija.

¹⁰⁾ Kolpakov, Prudenskij, *Sociologija v SSSR*, Moskva 1965.

¹¹⁾ Osipov, Frolov, tamtéž.

¹²⁾ Pracovníci Sibiřského oddělení vydali sborník s názvem *Vnerabočije vremja trudaščichsja*, Novosibirsk 1961, v němž jsou zpracovány materiály z výzkumu mimopracovního, zejména volného času pracujících na Sibiři a Uralu. Podávají klasifikaci struktury časového fondu pracovníka (Pruaenskij), zjišťují rozdíl mezi volným časem mužů a žen (Strumilin), využívání volného času pro zvyšování kulturně technické úrovně pracujících.

¹³⁾ O tom svědčí jejich publikace *Meždunarodnoje sravnitelnoje issledovanije bjudžeta vremeni*, Novosibirsk 1969.

Z dalších publikací zabývajících se otázkou volného času uvedeme ještě alespoň některé, podle našeho názoru nejrepresentativnější: G. S. Pet-

tivy volného času a sociálně ekonomické problémy volného času za socialismu aj. Poukazují na nutnost vychovávat ke kultuře volného času v socialistické společnosti a na nový, téměř nezkoumaný problém, tj. prognózu a plánování využívání volného času a přechod ke zdokonalování jeho regulace na podkladě bilance.

Další předností sovětské sociologie je cílevědomá snaha o zachycení komplexního charakteru sociálních vztahů, což umožňuje zkoumat společnost v mnohotvárnosti jejích specifických stránek. Analyzuje se pojem sociální skupina a pozornost se zaměřuje na osobnost a její postavení ve společnosti.

Sociální problémy rozvoje duchovního života, které zkoumá Institut filosofie AV SSSR, filosofická fakulta MSU, Leninogradská státní universita, Uralská filiálka AV SSSR, Sverdlovská universita, mají na zřeteli utváření rozvité, sociálně aktivní, tvůrčí osobnosti, zkoumání prostředků a metod boje s přežitky ve vědomí lidí, překonávání rozporů růstu, aktivity různých prostředků a forem ideologické práce, sociálně psychologické aspekty vývoje prostředků masové komunikace, zkoumání vzájemných vztahů vzdělání, morálky, estetického rozvoje a tělesné kultury při formování nového člověka, způsobů zvyšování společensko-politické aktivity pracujících.

Osobnost se nezkoumá nikdy izolovaně, ale vždy ve vztahu ke kolektivu, ke společnosti. Podle G. M. Andrejevové musí být obraz člověka v sociologickém výzkumu vždy zároveň obrazem společnos-

rosjan, *Vnerabočeje vremja trudaščichsja SSSR*, Moskva 1965; sborník Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1965 godu, statistický sborník, Moskva 1966; B. A. Grušin, *Svobodnoje vremja*, Moskva 1968; sborník Sopotavlenije urovněj ekonomičeskogo razvitiija socialističeskich stran, *Ekonomika*, Moskva 1965; V. D. Patrušev, *Svobodnoje vremja i naučno-techničeskij progress*, Moskva 1969. Ze starších bychom uvedli ještě alespoň Strumilinovu práci *Problemy ekonomiki truda*, Moskva 1924.

ti.¹⁴⁾ Výběr hypotéz je beze zbytku určen obecnou teorií otázky. Andrejevová má na zřeteli dva hlavní komplexy otázek: analýzu postavení člověka v současné společnosti a výběr metod a prostředků pro zkoumání tohoto postavení; rozvíjení sociologických výzkumů a jejich spojení s teorií pokládá za jedině plodný způsob výzkumu.

Někteří sociologové se zamýšlejí nad postavením individua v konzumní kapitalistické společnosti a v socialistické společnosti,¹⁵⁾ vyjadřují nesouhlas s těmi sociology, kteří určují osobnost, aniž uznávají společenské, především ekonomické vztahy jako základní prvek lidské osobnosti, zkoumají význam sociálního prostředí, všímají si struktury skupinových vztahů a jejich konkrétního sociálně psychologického výzkumu.¹⁶⁾ Pozorují člověka v systému politických vztahů současného světa,¹⁷⁾ zabývají se problémem postavení člověka a jeho funkcí v pracovním společenství.¹⁸⁾ Zaznamenávají určité změny, které prodělává jak pracovní kolektiv, tak i osobnost, a všímají si, jakými změnami prošel pracovní kolektiv i osobnost za léta sovětské vlády, uvažují o vztazích mezi společností, kolektivem a individuem a zvláště vyzvedávají zásadu, že to, co je výhodné pro individuum, musí být výhodné i pro kolektiv, a tudíž i pro společnost jako celek.

Zaměřují pozornost na člověka a jeho sociální aktivitu, která směřováním ke

14) G. M. Andrejeva, *Obraz čeloveka i vybor gipotez v socialnom issledovanii*, Sociologija i ideologija, Moskva 1969, str. 196.

15) I. F. Balakina, *Individ i massovoje potreblenije v kapitalističeskom obščestve*, Moskva 1965.

16) I. N. Bujeva, M. J. Kovalzon, *Socialnaja sreda i formirovanije ličnosti*, Sociologija i ideologija, Moskva 1969.

17) M. B. Mitin, *Čelovek v sisteme političeskich otnošenij sovremennogo mira*, cit. sborník.

18) N. I. Lapin, *Čelovek v trudovom kolektive*, tamtéž.

komunismu nejen vzrůstá, ale zároveň se mění i struktura sociální činnosti člověka, její zaměření, stimuly a sociální důsledky.¹⁹⁾ Zaznamenávají rozdílný vztah osobnosti k práci za kapitalismu a za socialismu.

Sovětští sociologové zároveň usilují ve svých studiích osobnosti o to, aby ukázali přednosti marxistického hlediska a omezenost pozitivistického, behavioristického a strukturně funkcionálního přístupu k problému člověka. Jsou si vědomi toho, že je třeba ještě důkladněji a všestranněji zkoumat problematiku člověka jak v plánu metodologickém, tak i v substancionálním. Jsou si vědomi nutnosti integrace vědeckých znalostí o člověku a celé řady praktických opatření.

Ukazují, že vztahy v různorodých kolektivech se utvářejí na různých základech a že jeden a tentýž člověk se chová různě podle toho, v jakém kolektivu v daném okamžiku působí a jakou roli v něm hraje.²⁰⁾ Mnoho pozornosti věnují sociologové otázce rolí, které člověk plní ve společnosti. Na tuto problematiku se zaměřil v několika pracích I. S. Kon.²¹⁾ Poukazuje na některé nesprávnosti teorie rolí u západních sociologů, v zásadě však je přesvědčen o užitečnosti a použitelnosti této teorie i pro socialistickou společnost.

Musíme však nutně konstatovat, že i když je problematika osobnosti v současné době středem pozornosti sovětských společenských věd, zůstává v ní stále ještě mnoho nevyřešených otázek. Právě na takové otázky se zaměřil podle našeho názoru I. S. Kon ve své podnětné knize *Sociologie osobnosti*, kde osvětluje některé aspekty postavení osobnosti ve

společnosti z hlediska marxistické sociologie, značí se o upřesnění pojmů, kterých věda používá k popisu chování osobnosti, její interakce s druhými jedinci a společností jako celku, ukazuje, že osobnost není pouze produktem, ale i aktivním činitelem společenských vztahů a objasňuje řadu v sovětské sociologii dosud nezpracovaných nebo sporných otázek teorie osobnosti, jako jsou stadia a mechanismy utváření osobnosti a jejího postupného sebeuvědomování v procesu ontogeneze, vliv společenské dělby práce na osobnost, problém odcizen a všestranný rozvoj osobnosti v komunismu. Řeší otázku osobnosti jako produktu společenských vztahů, sociálních rolí, sleduje proces přetváření člověka v osobnost a místo osobnosti v dějinách společnosti a všestranný rozvoj osobnosti v komunistické společnosti. Zvláště bychom vyzvedli, že i když má práce vysokou teoretickou úroveň, nezůstává v abstraktní rovině, opírá se na mnohých místech o výsledky konkrétních sociálních výzkumů, například v kapitole *Osobnost a kultura*, u otázky volného času, vztahu k práci, k povolání aj., což je podle našeho názoru typické i pro jiné teoretické práce sociologického charakteru.

Další sociologické práce jsou zaměřeny na výchovu člověka. Kolektiv je označován jako usměrňující faktor pro chování osobnosti. Různorodé vztahy v něm přispívají k harmonickému rozvíjení osobnosti, zároveň však cílevědomá výchova není možná bez sladění, shod mnohých kolektivů ve svých požadavcích na chování člověka.²²⁾

Především však vystupuje ve všech pracích sovětských sociologů člověk jako aktivní tvůrce, jehož rozhodnutí mají v souvislosti s jeho úlohou ve společ-

¹⁹⁾ L. V. Sochaň, *Social'naja aktivnost ličnosti kak faktor razvitiija čeloveka*, tamtéž.

²⁰⁾ Selivanov, *Sociologija v SSSR*, Moskva 1965, str. 466.

²¹⁾ I. S. Kon, *Ličnost kak subjekt obščestvennych otnošenij*, Moskva 1966; *Ličnost i jego social'nyje roli*, Sociologija a ideologija, cit. sborník; Sociologija ličnosti, Moskva 1970.

²²⁾ V. A. Džjubalova, *O počatij proizvodstvennogo kollektiva*, Voprosy filosofii i psichologii, Leningrad 1965. Podobně i další publikace: J. B. Varňakova, *Razvitiije ličnosti rabočego*, Moskva 1963; A. I. Afanasjeva, A. A. Nurrulajev, *Kollektiv i ličnost*, Moskva 1965.

nosti, s mírou odpovědnosti, kterou na něho společnost vložila, ohromný význam pro ostatní lidi. Mimořádného významu nabývá tudíž zkoumání působení různých systémů sociálních vztahů na obraz života, chování, pracovní i mimopracovní činnosti člověka. K řízení činnosti jednotlivých individuí a skupin je nutno znát nejen obecnou determinantu, ale i všechny podmiňující faktory, mechanismy jejich vzájemného působení i funkční spojení těchto mechanismů se sociálním organismem jako celkem.

Z nastíněné problematiky zřetelně vysvítá, jaká neomezená péče je v Sovět-

ském svazu věnována výzkumu potřeb společenských skupin a jednotlivců a že tento výzkum je třeba provádět na vědeckém základě, aby uspokojování přirozených požadavků pracujícího člověka v socialistické společnosti bylo viděno v nejpodstatnějších rysech. K splnění těchto požadavků přispívá nemalou měrou sociologie a sociologický výzkum ve spojení s jinými vědami, zejména sociální psychologií a psychologií osobnosti. Sociologie se zde však ukazuje jako nezbytný článek v řetězu získávání vědeckých poznatků, na jejichž základě je teprve možno formovat a uspokojovat socialistického člověka.

Alvin W. Gouldner, The Coming Crisis of Western Sociology

Basic Books, Inc. Publishers, New York, London 1970, str. 528

Kniha amerického sociologa A. W. Gouldnera, profesora sociální teorie na Washington University, St. Louis, byla již dlouho předtím, než vyšla, reklamována jako nejvýznačnější kniha desetiletí o sociologii. V určitém smyslu reklamní hesla tentokrát nepřeháněla a skutečně je možné tuto práci zařadit k nejvýznačnějším pracím o sociologii, jež vznikly na půdě americké sociologie. A. Gouldner podává široký a také hluboký kritický obraz stavu soudobé americké sociologie i analýzu příčin oné krize, v níž se americká sociologie již nachází. Kritické ostří Gouldnerových analýz je zvláště zaměřeno na kritiku americké strukturálně funkcionalistické koncepce sociologie, jak ji především reprezentuje T. Parsons.

A. Gouldner považuje svou práci za část širšího pracovního plánu, jehož prvním výsledkem byla práce o Platónovi. Zamýšlené další práce, jež mají následovat, mají stejný cíl jako práce, jež již vyšly — přispět k historicky informované sociologii sociální teorie. Na jiném místě své práce Gouldner mluví o nutnosti vypracovat sociologii sociologie, jakési kritické a sebekritické reflexe o smyslu, postavení, úkolech a mož-

nostech sociologie a sociologa v moderní společnosti. Kniha A. Gouldnera není tedy prací, jež je výhradně věnována problémům metod či metodologie, kritické úvahy o problematice metod i otázky obecné metodologie jsou však významnou a důležitou částí celé práce. Poněvadž Gouldnerova práce zaslouží pro svůj zásadní a hluboký kritický pohled všestranné zhodnocení, není možné postihnout její přínos a podnětnost v krátké recenzi. Proto se soustředíme jen na ty části práce, které se přímo a výslovně dotýkají otázek obecné metodologie nebo vlastních výzkumných metod a technik, jež používá soudobá americká sociologie. Výrazným rysem Gouldnerova přístupu k otázkám metody je všestranný a celistvý pohled na otázky metody, které nejsou chápány ani jako čistý problém obecné metody, jež je produktem logických úvah autonomní vědy, nezávislé na charakteru a podstatě studovaného objektu, ani jako záležitost čistě věcných a instrumentálních metod a technik sociologického výzkumu, které jsou ideologicky, politicky a morálně lhostejné či neutrální. Můžeme dokonce s určitým podivem konstatovat, že Gouldner nesdílí, a to naprosto vědomě, předsud-

ky a chybné názory některých našich sociologů, kteří v době nedávno minulé buď považovali v duchu pozitivisticky orientované logiky vědy otázky metody za otázky ryzí vědy či logiky, nebo naopak zase v druhé krajnosti empirizující sociologie sdíleli běžný předsudek buržoazní empirické sociologie, že konkrétní metody a techniky sociologického výzkumu jsou naprosto ideologicky a politicky neutrálními či lhostejnými technickými nástroji objektivního a exaktního výzkumu.

Gouldner přistupuje ke kritice určité sociologické teorie i metody, na níž spočívá, s určitými předpoklady, které považuje za nezbytné pro správné zhodnocení a posouzení skutečného významu a objektivní společenské funkce té či oné teorie a té či oné metody. Když zastáváme nebo vyvracíme nějakou sociologickou koncepci, nestačí logické argumenty. Sociologové se podle Gouldnera musí vzdát sice lidské, ale současně elitářské myšlenky, že druzí věří na základě potřeb, kdežto sociologové na základě diktátu logiky a rozumu. Pro buržoazní sociology je velmi obtížné, aby pocítili, že „vědecká metoda“ není prostě jen záležitostí logiky, nýbrž i morálky a že je navíc určitou ideologií nevelké sociální skupiny — sociologů profesionálů. Zkoumat charakter určité sociologie, její teorie a metody vyžaduje, abychom nezkoumali jen logickou eleganci a čistotu určitých tvrzení, ale abychom se tázali po objektivní společenské funkci a smyslu určité teorie. Nestačí věřit ujištěním technických kánonů sociální teorie, podle nichž nemá sociální teorie mít žádné politické a ideologické důsledky, když je ve skutečnosti každá sociologická i sociální teorie má. Podle Gouldnera dokonce běžné metodologické postuláty americké sociologie a ostatních společenských věd jsou jen dalším druhem ideologie. To je důvod, proč uvádí část druhé kapitoly přímo názvem Metodologie jako ideologie. Díváme-li se na tento problém z hlediska běžného názoru, „metodologie“ se zdá být čistě tech-

nickou záležitostí bez ideologie. Ale fakticky je smíšená s ideologicky znějícími předpoklady, co je společenská skutečnost, kdo je sociolog a jaká je podstata vztahů mezi společností a sociologem. Ideologizování sociologie a jejích metod je podle Gouldnera plně vyjádřeno zvláště v té škole myšlení, která nejvíce trvala na profesionalizaci a autonomii sociologie, ve směru, který rozvinul T. Parsons. Názorně se tento ideologický a konzervativní přístup projevila například ve sborníku reprezentativních statí o americké sociologii, který redigoval a vydal T. Parsons. Tato kniha vyšla pod názvem Americká sociologie v roce 1968, tedy podle Gouldnera v době prohlubující se války ve Vietnamu, a v době, kdy konflikty mezi barevnou menšinou černochů a bílými dosáhly vrcholu a našly svůj výraz v letních násilných vzbouřeneckých akcích, které vyvolaly ohlas v celém světě. V této době vychází kniha reprezentující americkou sociologii, kniha, která je podle Gouldnerova výrazu jedinou gratulační oslavou americké společnosti. Metodologický přístup, který má své politické a ideologické důsledky, přístup uplatněný v této knize aplikuje optiku, která jednoznačně vidí láhev, jež je do poloviny naplněna, vždy jen jako láhev napůl plnou a nikdy ne z poloviny prázdnou. V tomto velmi selektivním jednostranném obrazu americké společnosti, je veřejnost přesvědčována řadou technik, že američtí černoši jsou z jedné třetiny střední třídou, a nikoli, jak je tomu ve skutečnosti, ze dvou třetin třídou žijící v bídě. Tento přístup Gouldner nazývá používáním vysoce zatemňující metodologie. Používání této vysoce „vědecké“, tj. ve skutečnosti zatemňující metodologie vede fakticky k vytváření propasti mezi tím, o čem sociolog pojednává jako sociolog a tím, s čím se setkává jako každý občan a soukromá osoba v každodenní skutečnosti. Je proto fantazií věřit, že činnost sociologa v profesionální oblasti může být nezávislá na jeho osobním životě, nebo že osobní život člověka nemůže a

nesmí mít žádný vliv na jeho profesionální aktivitu.

Mezi další metodologické výchozí principy funkcionalismu v americké sociologii patří vychvalovaný přístup koncepce funkčních proměnných či neproměnných vzorů. Je zjevně namířen proti principu kauzality a současně i podle vlastních Parsonsových výroků má překonat údajně zastaralý „jednofaktorový“ přístup marxismu. (Marxismus sice nikdy nebyl a není teorií o rozhodující roli jednoho faktoru, což Parsons marxismu rezolutně připisuje.) Gouldner ve svých zásadních kritikách funkcionalismu, kdy právem poukazuje na úzké souvislosti strukturního funkcionalismu Parsonsova s funkcionalismem A. Comta a E. Durkheima, kritizuje též neplodnost Parsonsových funkcionálních proměnných. Tradiční program funkcionalismu — hledání pozitivních funkcí institucí, morálních norem a hodnot byl namířen proti evolucionismu a stal se základem pro komparativní přístupy, ve kterých je lhostejné, zda minulý stav společnosti má nějaký vztah k její současnosti. Historicky konkrétní společnosti jsou pak funkcionalismem analyzovány s předpokladem, že neexistují žádné příčiny, společenský systém je chápán jako vzájemně působící proměnné spíše než v termínech příčin a účinků. To vyúsťuje v abstraktní floskuli, že všechno ovlivňuje všechno. Funkcionalismus však nepodal nikdy uspokojující teorii a metodologický přístup, jakou váhu mají jednotlivé proměnné v systému, která proměnná je důležitější. Zde myslím Gouldner trochu zjednodušuje a zdá se, že nepostřehl právě podstatný rozpor mezi Parsonsovými metodologickými deklaracemi a objektivními důsledky a úmysly. Z hlediska funkcionálních imperativů jsou všechny prvky a části systému zkoumány podle toho, jak přispívají k udržení a zachování celku. To je skutečně přístup vycházející z principů množství proměnných v celku systému. Ale přes tvrzení o určující a rozhodující roli normativních kulturních vzorů Parsons nakonec dospívá

ke kulturnímu determinismu a monismu a proti původnímu záměru množství proměnných a jejich vzájemného působení dává přednost jednomu nejdůležitějšímu faktoru — institucionalizované struktuře kulturních a hodnotových vzorů. Parsons si není vědom vnitřního rozporu mezi pojetím systému jako řady či množství vzájemně působících proměnných a jeho preferencí institucionalizované struktury kulturních a hodnotových vzorů, tj. v podstatě nadstavbových prvků. Preferování a vyzvedávání kultury jako dominantního a určujícího prvku každého společenského systému a rozhodující vyšší kybernetické kontroly řízení vývoje společnosti znamená, že Parsons přechází k jiné metodologické premise, ovšem bez vědomé reflexe o tomto posunu.

Gouldner podává v dalších částech své práce velmi přesvědčivé a zdůvodněné kritiky konzervativní a apologetické funkce strukturního funkcionalismu bez ohledu na postulované principy metodologické a teoretické objektivnosti a nezaujatosti. Jeho kniha je tak cenným příspěvkem ke kritice některých zásadních metodologických předsudků a pověr, zvláště pak předsudku o čistě logickém a vědeckém rázu obecné metody i o čistě technickém a instrumentálním rázu výkonných technik. Neudržitelnost těchto metodologických koncepcí pak Gouldner jasně prokazuje zvláště při analýze skutečných objektivně konzervativních a apologetických závěrů strukturního funkcionalismu, který dokazuje vzácnou schopnost žít ve společnosti plně konfliktů, rozporů a sociálních bitev a přitom je pomocí zatemňující metodologie obcházet nebo interpretovat ve zkreslující optice blahopřejné sebechvály jak své vlastní koncepce, tak i své údajně dobře fungující společnosti.

Gouldnerova kniha má i určité nedostatky. To se projevuje v jeho kritických poznámkách na adresu marxismu i v pasáži o domnělé krizi sovětského akademického marxismu. Tyto jeho názory jsou jednak podmíněny zbytky určitých předsudků, jichž se ani Gouldner plně nezbavil,

jednak jsou dány jeho malou informovaností o skutečném vývoji marxismu v Sovětském svazu. Tyto dílčí nedostatky byly

podrobeny kritice v obšírné recenzi Gouldnerovy knihy, již jsem vypracoval pro Sociologický časopis. *Eduard Urbánek*

M. N. Greckij: Francúzský štrukturalizmus

Nakladateľstvo Pravda, Bratislava 1972, str. 75

Recenzovaná práca sovětského autora M. N. Greckého, která byla přeložena do slovenštiny, je sice rozsahem nevelká, ale svým obsahem a pojetím je vysoce zajímavá a aktuální. Skládá se z úvodu, tří kapitol a na konec je připojen stručný přehled nejdůležitější literatury, který autor sestavil podle zaměření své práce. Jsou tu uvedena některá díla klasiků marxismu-leninismu, práce z obecné lingvistiky, základní dílo Cl. Lévi-Strausse a pak statí sovětských autorů i některých francouzských autorů, jež se různým způsobem strukturalismem zabývali.

Předem je nutno říci, že práce M. N. Greckého je přes svou stručnost prací vysoce potřebnou a také kvalifikovaně a zasvěceně napsanou. Již v úvodu autor poukazuje na to, že existuje různé pojetí struktur, různé způsoby zkoumání a strukturalismus je jen jedním z nich. Strukturalismus takto chápaný je úzce spjat se semiotikou, modelováním a s mnohými matematickými a formálně logickými metodami výzkumu. Pro potřeby odlišení a klasifikace autor rozděluje strukturalismus do dvou základních forem. Je to na prvním místě konkrétní vědecký strukturalismus a strukturalismus s filosoficko-ideologickým obsahem. Greckij vychází z předpokladu, že konfrontovat strukturalismus s marxismem můžeme jen ve filosofické a obecně sociologické rovině. Tento postup je tím spíše nutný proto, že strukturalismus filosofický úzce souvisí s určitými metodami a ideami konkrétních věd, opírá se o ně nebo z nich přímo vychází při budování širších strukturalistických koncepcí.

V pojetí autora recenzované práce se strukturalismus jako směr a proud zformoval v 60. letech ve Francii. Mezi nej-

významnější představitele takto pojatého strukturalismu zařazuje Cl. Lévi-Strausse, M. Foucaulta, R. Bartheše, J. Lacana. Tento strukturalismus vystoupil jako odpůrce filosofické tradice existencialismu. Proti subjektivnosti staví objektivnost, proto individuálnímu prožívání vědeckou exaktností, proti svobodnému lidskému jednání pevnou stálostí struktur. Mezi francouzskými strukturalisty vyděluje Greckij pak antimarxistické představitele, k nimž zejména řadí L. Sebaga, J. M. Auziase a J. M. Benoita. Byli to právě především antimarxističtí strukturalisté, kteří provedli přechod od skutečně vědeckých tezí vytyčených strukturalismem v konkrétních vědách k všeobecně sociologickým a filosofickým spekulacím.

Ze souvislosti je tedy zřejmé, že Greckij považuje konkrétní vědecký strukturalismus uplatněný v konkrétních vědách za podnětný a vědecky plodný. To se zvláště týká lingvistiky, jejíž postupy a výsledky jsou do určité míry autorovi recenzované práce sympatické.

Greckij upozorňuje správně na různorodé používání pojmu struktura, na významovou nejednotnost. Podstatu strukturalistického pojetí struktury vidí ve zdůraznění primátů vztahů nad prvky v systému. Struktura je v tomto pojetí vztahů mezi elementy systému, vyčleněná v čisté podobě a na takové úrovni abstrakce, že umožňuje abstrahovat od kvalitativní specifiky elementů. Jsou to v podstatě skryté hluboké vztahy, které nezávisí na elementech, nýbrž je určují, a elementy přitom vystupují jako průsečíky v síti vztahů. Takto vyčleněná struktura není jednoduchou stálou kostrou, vtěluje se naopak do souhrnu variant, které se přeměňují jedna v druhou podle určitých

pravidel, a tedy podléhají formalizaci. Takové pojetí struktury neodmítá variabilitu na této úrovni abstrakce, proměnlivost se deduktivně vyvozuje jako soubor kombinací omezeného počtu elementů a jejich vztahů. Struktura se může chápat jako abstraktní invarianta ztělesňující se v mnoha konkrétních variantách, jako souhrn těchto variant nebo jako souhrn pravidel, která určují vzájemné přeměny variant. Tato koncepce struktury našla největší a podle Greckého i pozitivní uplatnění v muzikologii, krystalografii, kde se struktury přímo nabízejí. Lingvistika byla první ze společenských věd, kde byla uplatněna metoda zkoumání abstraktních struktur. V této souvislosti pak podává autor přehled rozvoje strukturální lingvistiky, její současný stav i její hlavní představitelé. Zásahu strukturální lingvistiky vidí Greckij v tom, že dokázala možnost a plodnost použití exaktních metod při synchronním studiu jazyka, nenašla však přesvědčivé způsoby diachronického strukturálního výzkumu.

Lévi-Strauss byl pak první, kdo se pokusil aplikovat vymoženosti a podněty strukturální lingvistiky na oblast etnologie, na studium lidských kultur a kulturních útvarů. Až potud Greckij často zdůrazňuje pozitivní přínos konkrétního vědeckého strukturalismu. Lévi-Strauss však současně reprezentuje přechod k obecně sociologickým až filosofickým interpretacím strukturalismu, a tím ho přenáší jako velmi nesourodý do oblastí, kde ho nelze bez problémů a konfliktů aplikovat. Lévi-Strauss a strukturalisté jeho zaměření odstraňují subjekt objektové vztahy, proti pojmu subjektu jako centru svobodné uvědomělé činnosti strukturalismus staví pojem neosobní, objektivní struktury, která determinuje lidskou činnost. V pojetí Lévi-Strausse se chápe struktura jako souhrn skrytých vztahů a lokalizuje se do oblasti podvědomého. Rozpory, které vznikají uplatněním takového východiska do důsledků, vedou Lévi-Strausse k nejrůznějším snahám najít východisko z dualismu. Protože subjektivní sympatie Lévi-

-Strausse jsou na straně materialismu, zdůrazňuje determinovanost lidského intelektu fyziologickou strukturou mozku. Proto nacházíme v obecně sociologických a filosofických úvahách Lévi Strausse o strukturalismu prvky eklekticismu, který spojuje vulgární materialismus s dualistickým pojetím struktury a podvědomého i se subjektivní snahou hlásit se k marxismu.

V koncepci Lévi-Strausse se odhalují další neřešené problémy vyjádřené ve dvojicích struktura—historie, struktura—subjekt. Odkud se struktury berou a kdo je vytváří, když původní chápání struktury jako systému skrytých a hlubokých vztahů vyloučilo jak vznikání, tak i aktivitu subjektu ze strukturalistických východisek? Dějiny se v tomto pojetí strukturalismu jeví jako přemísťování velkého množství variant jako v kaleidoskopu, ve kterém se nevytváří zásadně nic nového.

Na závěr své práce o strukturalismu konkrétně vědeckém i filosoficko-sociologickém autor srovnává marxistické dialektické pojetí struktur s nemarxistickým pojetím francouzské linie strukturalismu. Akceptuje genetický pohled na struktury, dialektické pojetí části a celku, přechody a pohyblivé hranice mezi částmi celku, nutnost zachování teoretického prostoru pro kvalitativní změny. Strukturalistický model je formální a nepřipouští zavedení formálně logického rozporu. Existují však rozpory dialektické ve skutečných historických strukturách, dialektický rozpor však činí formalizovaný model struktury nefunkčním.

Autor spisu o francouzském strukturalismu se vědomě nezabývá aplikací a rozvíjením sociologického strukturalismu. Zdálo by se, že jeho práce vlastně nemá k sociologii žádný vztah. To by byl však úzký, jakýsi resortní pohled, protože francouzský strukturalismus a zvláště pak Lévi-Strauss přenášejí výsledky a podněty strukturalismu ze speciálních věd i do oblastí sociologie a současně svým pojetím překračují přísně vymezený okruh institucionalizované sociologie. Ale ame-

rický strukturní funkcionalismus není omezen jen na pouhou oblast sociologie. Proto má kritika a analýza francouzského strukturalismu, jak ji podává M. N. Greckij, význam i pro správné pochopení a hodnocení omezeností a nedostatků sociologického strukturalismu, který vyhlašuje své ambice být moderním a vědeckým pojetím, které vytlačuje a chce nahradit marxismus. Práce M. N. Greckého i přes svou stručnost dokazuje sílu a přesvědčivost marxistické analýzy módních a rádo by vědeckých koncepcí strukturalismu a v tomto smyslu má svůj velký význam

pro vytváření správných teoretických postojů k sociologickému strukturalismu. Budiž však na závěr dovolena jedna kritická poznámka. Myslím, že Greckij příliš přeceňuje vědeckost a nespornost toho strukturalismu, který nazývá konkrétně vědeckým, a vidí rozpory a nedůslednost i neudržitelnost tzv. strukturalismu na obecně sociologické a filosofické úrovni. Řada nedostatků a vnitřních rozporů strukturalismu je podle mého soudu obsažena již v tom strukturalismu, který autor nazývá konkrétně vědeckým.

Eduard Urbánek

Jak pomoci sociálnímu rozvoji?

Jacques Delors: Les indicateurs sociaux,

Futuribles Paris, 1971

Takovou otázku si klade Jacques Delors, ředitel sociálních služeb při francouzské plánovací komisi. A odpovídá na ni ve sborníku, který je vlastně příspěvkem k metodice výběru sociálních ukazatelů: zlepšením sociálního plánování.

Plánování totiž přestalo být doménou ekonomů a i v západních zemích roste úsilí o systematické organizování velkých sociálních funkcí, které ve společnosti leží z větší části na bedrech státu, jako je tomu u ochrany zdraví, výchovy a dalších. Aby státní politika v těchto oblastech byla úspěšná a finanční prostředky účelněji rozmístovány, je nutné dokonaleji poznat sociální skutečnost. Společenská potřeba si vynucuje doplnění finančních rozpočtů o plány sociálního rozvoje.

Tak to vidí pořadatel sborníku jako odborník i z titulu své funkce ve státním aparátu. Studie je vlastně zpracována především pro potřeby úřadu pro plánování. Nejde v ní o hluboké analýzy, ale o přehled konkrétních metodologických prostředků, používaných nebo navrhovaných k používání při zkoumání uvedených oblastí. Dokonalejších výsledků při státních intervencích do zvyšování životní úrovně a do stylu života občanů je možné dosáhnout především dokonalou

znalostí sociálních problémů, a ta je závislá na perfektnosti měření. Nástroje k němu poskytuje statistika a sociální výzkum. Delors nesdílí skepticismus některých odborníků, kteří poukazují na nemožnost změřit kvalitativní jevy, nebo obavy, že plán znamená nebezpečí pro rozvoj individuálních svobod. Předmětem sociálního plánování nejsou tak obecné jevy, jako je „štěstí národa“, ani se nesnaží vtěsnat každého jedince do společného modelu lidské existence. Jde mu o to evidovat vědomý nebo i nevědomý výběr činností, jak ho realizují jednotlivci i skupiny, a tomuto výběru pak zdokonalovat podmínky tak, aby společnost i její členové mohli optimálně realizovat své záměry na sociálně kulturním poli. Možnost kvantifikovat kvalitativní jevy byla už prokázána. Její platnost však kolísá pro často pochybnou hodnotu zpracovávaných dat. Proto je třeba soustředit se na metodologii, konkrétně na ukazatele sociálního rozvoje a podrobit je kritické analýze citlivého pozorovatele.

Sociální rozvoj je v recenzované knize chápán v nejširším slova smyslu — zahrnuje všechny projevy aktivity a chování lidí, týkající se jejich existence a způsobu života. Nový výběr ukazatelů byl

proveden v podstatě na objednávku a tak, aby se na jejich základě daly sociální jevy kvantifikovat. Hlavní nesnáze tkví podle autora v problému, jak ukazatele sestavit a jak zajistit jejich jednotnou interpretaci. Proto celou tematiku rozděluje do několika oblastí, z nichž každá zahrnuje část ze sociálního života tak, aby korespondovaly i s předpoklady dalšího jeho rozvoje. Výběr témat je subjektivní a neklade si nárok na vyčerpávající odraz skutečnosti, ale snaží se o ni.

Jednotlivé oblasti autoři stručně charakterizují a vymezují jevy, které se musí vzít v potaz, má-li konečné poznání být co nejúplnější. Pro jejich rozbor není v recenzii místo. Spokojme se tedy s informativním přehledem jednotlivých ukazatelů. Téma nazvané „naděje na život“ je specifikováno jako šance žít, spojená s určitou věkovou kategorií: jaká je u novorozeněte, u člověka ve dvaceti, šedesáti letech — a jako obnova generací. K prvnímu patří dětská úmrtnost, věková struktura mortality a její příčiny. K druhému uzavírání sňatků, fertilita a migrace. Ochrana zdraví se skládá z obecné úrovně zdraví (měřené nemocností), poměru nemocných určitou nemocí ke zdravým, z charakteristiky systému ochrany zdraví a čísel, představujících státní politiku ve zdravotnictví. Vývoj rodiny obsahuje: rodinu a její demografický vývoj, počet sňatků, postoje vůči porodnosti, potraty, regulace porodnosti, stabilitu rodiny (počet rozvodů) a intenzitu rodinného života. Účast žen na ekonomickém a sociálním životě je rozdělena na participaci ekonomickou (struktura kvalifikace, vykonávání domácích prací, socio-demografické podmínky) a sociální (volební právo, právo zastávat volené funkce, účast v odborech).

Pátý okruh problémů — místo starých lidí ve společnosti — zahrnuje celkovou demografickou situaci, strukturu příjmů, zdravotní stav, profesionální aktivitu a životní styl. Další skupiny lidí, kteří stojí na „periferii“ společnosti, reprezentují ti, co trpí nějakým fyzickým nebo psychic-

kým handicapem, lidé trestaní, asociální živly a podobně. Vývoj zaměstnanosti je chápán jako adaptace na vědeckotechnický vývoj a je měřen kvantitativními ukazateli (počty zaměstnanců), kvalitativními ukazateli (struktura kvalifikace) nebo údaji o nezaměstnanosti. Úlohu výchovy ukazují data změn a fungování systému výchovy podobně jako kulturní rozvoj údaje o žádoucích výsledcích, hustotě stadiónů, produkci knih, o kinu a divadlu, způsobech trávení volného času. Oblast s názvem „přizpůsobování se změnám“ je vlastně pokusem o měření intenzity změn pomocí přelévání investic, počtu vzniklých a zaniklých průmyslových podniků, procenta podniků s více než 2 000 zaměstnanci (tedy stupně koncentrace průmyslu), proporcí aktivní populace v zemědělství, profesionální i geografické mobility a některých dalších.

Otevřenost vůči vnějšímu světu je zkoumána prostřednictvím migrace, smíšených sňatků mezi snoubenci různých národností, údajů o turistice a kulturním pohybu, kterým se rozumí překlady knih, vývoz a dovoz filmů, gramofonových desek, výměna interpretů. Využití národních zdrojů představují investice do výroby a spotřeba individuální i kolektivní, využití národního důchodu, čísla o rozdělení a návratnosti. Zvlášť je zkoumán vývoj vlastnictví, prognostika a „sociální účet“, to znamená výdaje na sociální účely. V kapitole obydlí je zahrnut počet osob na jednu místnost, přelidnění některých míst, stáří a vybavenost bytů ledničkou a pračkou, zahrada u domu atd. Organizace zemědělské oblasti je vysvětlována vztahem mezi zemědělskou populací a produkcí, úrodností na hektar, počtem lékařů na venkově, dovolenými zemědělskými pracovníky. Městský rozvoj je specifikován jako hustota obyvatelstva ve městech, tendence jejich rozvoje a podobně, využití času jako jeho rozdělení, náplň pracovního a volného času atd.

Zajímavou pasáž sborníku tvoří část o sociální mobilitě, u které se zastavíme

podrobněji a doplníme tak stať, která je tomuto tématu věnována. Autoři ji chápou jako důsledek dvojího pohybu: technologického pokroku a snahy po demokratizaci, což oboje zvyšuje plynulost sociální struktury i rozrušenost sociálních limitů. Ukazuje na plasticitu struktur i situací pomocí měření pohybu v hierarchii a zároveň je dokladem většího či menšího stupně otevřenosti společnosti a jejich institucí. Sociální struktury není snadné ohraničit a přechod z jedné do druhé nelze změřit statistikou. Autoři navrhuji rozdělit je do tří oblastí a v nich teprve stanovit potřebná kritéria. Jde o rovnost šancí na vzdělání, organizaci profesionálního života a prostupnost mezi sociálními vrstvami. Rovnost možností získat vzdělání (hlavní argument otevřenosti společnosti) je zkoumána prostřednictvím počtu studujících ve věku 17 až 21 let v korelaci se socioprofesionálním statusem jejich otců a podle uvedených tabulek je prý důkazem o sociální rovnosti vůči školnímu vzdělání. Informaci o vyšším typu vzdělání podávají údaje o studentech vysokoškolských a o tom, kolik z nich úspěšně skládá zkoušky — opět v souvislosti se sociálně profesionální kategorií, do které patří otcové. Ukazatelem demokratizace vzdělání je vývoj počtu stipendistů v poměru k celkové školní populaci a sociální výdaje v poměru k celkovým finančním nákladům na školství podle státního rozpočtu. Pro profesionální mobilitu se nabízí jako ukazatel především intenzita některých charakteristických změn v povolání, jako je například přechod dělníka od polokvalifikované ke kvalifikované práci. Relativně významný je také počet profesionálních postupů v jednotlivých kategoriích během určitého období. Obraz obecného mobilního pohybu ve společnosti udává poměr průměrného profesionálního postupu vzhledem k celkové ekonomicky aktivní populaci. Zkoumání je doplněno procentem mobility v korelaci s postškolním vzděláním a údaji o finanční pomoci, která je pro výchovu dospě-

lých určena. Výměna mezi sociálními skupinami je měřena třemi způsoby: srovnáním sociálních a profesionálních kategorií mezi generacemi, tedy inter-generační mobilitou, změnami sociální skupiny během života (intra-generační mobilitou) a posunem do rodiny na vyšším stupni hierarchie (sňatkem).

Interpretace a celkový přístup k problému sociální mobility a jejímu měření je názorným příkladem jak v nemarxistické sociologii obecného chápání této tematiky, tak zásadního hlediska autorů vůči sociální oblasti jako celku. Vyhýbají se třídní diferenciaci a tím opomíjejí zásadní kritérium pro určení sociálních pozic ve společenském systému. Celá studie nese pečeť chybných teoretických východisek i metodologických přístupů v nemarxistické sociologii obvyklých. Přehlíží tak zásadní podmínky společenského vývoje, jakým je zespolečnění výrobních prostředků, ale něco jiného bychom od autora, vzhledem k jeho postavení ve státním aparátu, sotva mohli očekávat. Celý problém je tak přes všechnu snahu o maximální komplexnost zúžen a výrazně poznamenán poplatností vůči oficiálním hlediskům francouzské státní politiky. Můžeme proto práci ostře kritizovat, stejně jako jí můžeme vytknout násilnost ve spojování a dělení kritérií do hlavních témat, jejich překrývání a podobně, jak to ostatně činí i autorovi francouzští kolegové. V recenzi však nejde o víc, než o ukázkou jednoho z možných (a pro marxistickou sociologii bez kritické analýzy nepřijatelných) pohledů na metodologickou problematiku zkoumání sociální existence, jak je v knize prezentován. Sborník se o zásadní tvůrčí rozbor tématu ani nesnaží. Má praktický účel: vybavit výzkumníky takovými nástroji, které by byly obecně použitelné a zahrnovaly podstatné charakteristiky, potřebné k usměrňování sociálního vývoje prostřednictvím státu. I když se to autorům nemohlo podařit, přece je jejich práce v jistém smyslu poučná. Usnadňuje orientaci v so-

ciální problematice tím, že se pokouší o její kategorizaci, podává přehled ukazatelů zkoumání, a tím zároveň i možnost v polemice s nimi nalézt na základě

marxistických teoretických i metodologických principů ukazatele dokonalejší, hlouběji postihující společenskou skutečnost. *Jitka Havlová*

Niklas Luhmann, Soziologische Aufklärung

*Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme, Westdeutscher Verlag,
Köln und Opladen, 1970, 268 str.*

Kniha západoněmeckého autora Niklase Luhmanna patří svým základním zaměřením a hlavní problematikou spíše k výjimkám. Pojednává totiž a tématu, kterému se jen někteří západoněmečtí sociologové nanejvýš věnovali v kritických úvahách o americkém funkcionalismu. Luhmann se totiž ve své knize, která je vlastně souborem statí a dílčích studií, zabývá funkcionalismem, a to pozitivně. Je otevřeným zastáncem funkcionalismu a současně usiluje o jakousi jeho modernizaci, aby se vyhnul kritikám, které již dříve byly zaměřeny proti funkcionalismu. Pojednává o funkcionalismu jako metodě v obecné rovině, ovšem nejčastěji ve vztahu k sociologii a také v druhé části ve vztahu k obecné teorii systémů.

Luhmann, jak již bylo řečeno, obhajuje funkcionalismus. Již ve svých prvních státech vystupuje jako přesvědčený obhájce funkcionalismu. Je si ovšem vědom kritických výtek, které již byly, funkcionalismu adresovány v literatuře. Luhmann sám uvádí jakýsi přehled těchto výtek. U zastánců funkcionalismu platí funkcionalismus jako metoda společenských věd, jako jedna z metod výzkumu mezi jinými a jako zvláštní druh tvoření pojmů a jejich kladení do vzájemných vztahů. Proti funkcionalismu však bývá často vznášena kritika, která ho odmítá, vytýká nejasnost základních pojmů (zvláště pojem funkce) hodnotící implikace, nevnímavost pro sociální změnu. V jiných případech se popírá, že by se funkcionální metoda lišila od běžných jiných technik kauzálního vysvětlení (byl to zvláště americký autor Kingsley Davis, který prohlášoval pojetí funkcionalismu

jako nějaké specifické zvláštní metody za mýtus). Mezi dalšími námitkami proti funkcionalismu patří tvrzení, že byl oprávněně namířen proti jednostrannostem pozitivistického empirismu a evolučního historismu, ale nyní ve zralém stadiu společenských věd se stává zbytečným.

Ze známých funkcionalistů uvádí Luhmann především T. Parsonse a jeho pojetí funkce jako každého výkonu uvnitř strukturovaného systému, který přispívá k jeho udržení a zachování. Parsons ovšem chápe systémy jako systémy jednání, jejichž jednání je vzájemně závislé a v této závislosti relativně invariantní ve vztahu k okolnímu prostředí, tj. relativně nezávislé na změnách okolního světa. Podle Luhmanna již dnes nelze bez dalšího vysvětlovat příčiny z jejich účinku, tj. funkci nějakého jednání jako účinek. Vidět funkce nějakého jednání jako účinek není ještě dostačující důvod, že faktický výskyt takového jednání je vysvětlen, nebo umožňuje předpověď. Luhmann je tedy nejen zastáncem funkcionalismu, ale je též současně kritikem dřívějších jeho variant a forem, které kritizuje jako jednostranné nebo nedostačující. Stará funkcionalistická teorie vztahovala funkcionální vysvětlení přednostně na potřeby a vycházela z toho, že potřeby se stávají pro jednání, jež uspokojuje potřebu motivem, tj. příčinou, jež působí kauzálně. Také teorie rovnováhy rovněž vysvětlovala kauzálně. V systému jsou založeny příčiny, které se stávají v případě poruch účinnými, aby přivedly systém zpět do stabilního stavu. Ke kritice nedostatků dřívějšího pojetí funkcionalismu přispěl

i A. Gouldner svou teorií funkcionální reciprocity. Funkce jako taková nikdy nemůže vysvětlit funkcionální výkon. Funkcionální výkony nejsou zpravidla jednostranné, nýbrž v rámci dvou nebo mnohostranné výměny každého ze zúčastněných systémů. Podle Luhmanna je možné popírat použitelnost tradiční kauzální vědecké metody vysvětlování. To však předpokládá, že se podařilo formulovat vlastní smysl funkcionální analýzy nezávisle na kauzálních vědeckých pravidlech o určení invariantních vztahů mezi příčinou a účinkem. Tento požadavek splňuje prý zavedení pojmu funkcionální ekvivalence. Pojem ekvivalence je podle Luhmanna běžně znám. Nikdy však nebyl chápán jako definující znak, jako princip metody. Ale právě v tomto pojmu ekvivalence se prý skrývá klíč pro odpoutání funkcionalismu od kauzální vědecké metody. Funkce v tomto pojetí není působící účinek, nýbrž regulativní schéma smyslu, které organizuje srovnávací oblast ekvivalentních výkonů. Jednotlivé výkony jsou rovnocenné, navzájem vyměnitelné, fungibilní. Jde zde o speciální stanovisko, z něhož mohou být zachyceny různé možnosti v jednom aspektu. Toto pojetí spočívá na logické a matematické teorii funkcí. Právě s jeho pomocí lze prý překlenout propast mezi logicko-matematickým a společensko-vědním funkcionalismem.

Třída všech funkcionálně ekvivalentních možností se obvykle označuje jako proměnná. Proměnné jsou pojmy, které záměrně zůstávají neurčité, jsou to prázdná místa, která však mohou být ne. libovolně, nýbrž určitým způsobem zaplněna ohraničenými možnostmi. Proměnná je definována funkcionálním vztahovým hlediskem, na jehož základě se dá rozhodnout, které možnosti zaplnění přicházejí v úvahu, a které slouží jako vodítko k vyhledání jiných možností. Funkcionální analýze nejde o určení bytí ve formě konstantních podstat, nýbrž o variaci proměnných v rámci komplexních systémů. Konstanty fungují jen jako variační pod-

mínky a jsou jako takové variabilní z hlediska své způsobilosti pro tuto specifickou funkci. Promyšleno do důsledku podle Luhmanna vylučuje toto odstranění všech ontologických konstant námitku nekonečného regresu proti funkcionální vědě. Pojem funkce v Luhmannově pojetí jako regulativní princip pro určení ekvivalencí v rámci funkcionálních proměnných nahrazuje metodu věd ekvivalentním funkcionalismem.

Luhmann ve svých pokusech uchránit funkcionalismus před obligátními kritikami nachází údajně cestu, jak překonat kritizovanou státnost a konzervativnost funkcionální metody. Ekvivalentní funkcionální metoda prý analyzuje rysy systému s ohledem na jiné ekvivalentní možnosti, tedy také s ohledem na možnosti změny, výměny a nahrazení a jejich zpětné působení v systému. Nevede však ke konstatování příčin určité změny nebo k její předpovědi. Zde se ovšem naskytá okamžitě otázka, co je to za metodu, když uznává změnu nebo variaci možných změn, není však schopná dát nástroj pro zjištění příčin změny nebo pro její předpověď? Všechny Luhmannovy úvahy v první části jeho publikace jsou vlastně zaměřeny k tomu, aby byla eliminována a popřena možnost a platnost kauzální metody a aby bylo výslovně řečeno: Funkce není zvláštní druh kauzálního vztahu, nýbrž kauzální vztah je aplikační příklad funkcionálního řádu.

Pro modernizaci funkcionální metody podrobuje Luhmann také kritice Parsonsův strukturní funkcionalismus. Vytýká mu, že klade pojem struktury před pojem funkce. To je právě hlavní nedostatek strukturního funkcionalismu. Tím si bere strukturně funkcionální teorie možnost problematizovat strukturu a ptát se po smyslu tvoření struktury i po smyslu vytváření systému. Proto je nutné převrátit vztah struktury a funkce. Pak je funkcionálně strukturní teorie s to ptát se po funkci struktur, aniž přitom musí předpokládat obsáhlou strukturu jako vztahný bod otázky.

V dalších částech práce se Luhmann pokouší aplikovat své základní úvahy o nové dokonalejší funkcionální metodě na otázky ideologie a pak věnuje značnou část své práce analýze pojetí systémů, protože funkcionální metoda je úzce spjata s koncepcí složitých systémů. K problémům ideologií Luhmann přistupuje tak, že chápe jejich funkčnost rovněž v rámci kategorie zaměnitelnosti podle míry jejich orientační funkce pro jednání. Zde ovšem nelze zjistit, jaký nový přínos má toto pojetí ve srovnání s Marxovým pojetím ideologie nebo dokonce při skromných nárocích ve srovnání se sporným, ale podnětným pojetím Mannheimovým.

Aplikace Luhmannova pojetí funkcionální metody na problém systému ho vede k závěru o nutnosti zkoumat nejen vnitřní řád systému, nýbrž i vztah systému k prostředí. Jde o pojetí, které Luhmann zachycuje ve formuli System/Umwelt Theorie. Ontologické koncepce systému, které definovaly systémy jako celky, jež sestávají z částí a tím zaměřovaly pozornost dovnitř, jsou stále více nahrazovány funkcionální teorií, která chápe systémy jako komplexní identity, které se mohou udržet v nesmírně komplexním, nepřehledném fluktuujícím prostředí jako řád. Ovšem celkový úmysl úvah N. Luhmanna o vztahu systému k prostředí znovu vyúsťuje v jednoznačně negativní vztah nejen k ochuzující teorii faktorů (s čím lze souhlasit), ale také znovu k odmítnutí kauzální metody. Teorie systémů se podle Luhmanna posunuly k nové koncepci latence. Neodkrývají latentní příčiny, nýbrž latentní funkce a struktury. Tím byla odhalena „latentní funkce funkcionalismu“, rozpouštění všech substancí ve funkce a srovnání všeho, co je, s jinými možnostmi. Svět se tím projektuje jako horizont jiných možností nejzazší komplexnosti. Funkcionalismus tohoto pojetí zůstává skeptickou kritikou jednání, ale neodhaluje představy jednajících jako na triky bohatý svět zdání, jako pouhé přikrašlo-

vání nečistých motivů, nýbrž jako neúplnou selekci, jako příliš drastické a hrubé zjednodušení nějaké velice komplikované sociální zkušenosti. Zde se odhaluje smysl kritiky Luhmannových úvah, které jsou nejen kritikou (a to oprávněnou) teorie faktorů, ale i marxismu, který patří rovněž v tomto pojetí do stejné řady koncepcí, jež diskreditovaly smyslové struktury, v nichž jednající chápe sebe sama, na pouhou „nadstavbu“, „ideologii“, „racionalizaci“ nebo sublimaci nepřiznaných motivů, krátce jako produkovaný svět zdání bez vlastního práva na ontologické bytí. Luhmann nechápe, že jeho funkcionálně ekvivalentní pojetí výměny a záměny možností stírá rozdíl mezi skutečným materiálním životem společnosti, jeho skutečnými vztahy a zápasy a jeho ideologickými reflexemi, které skutečně nemají samostatnou a nezávislou existenci a v tomto smyslu tvoří svět zdání. V marxismu ovšem svět zdání není neskutečný, není bezvýznamný, ani podřadný, jde jen o poukaz na jeho skutečné pozemské základy.

Luhmannova práce je záslužná v tom, že v západoněmecké oblasti pojednává o problémech funkcionální metody ve vztahu ke společenským vědám a zvláště pak k sociologii. Podává oprávněnou kritiku jednostrannosti a omezenosti kauzální metody. Kdyby však Luhmann neignoroval dialektiku, pak by věděl, že omezenost a nedostatečnost kauzálního přístupu analyzoval již Hegel, že to byli Marx, Engels i Lenin, kteří poukázali na jednostrannost a nedostatečnost kauzální metody a současně na její místo a oprávněnost v rámci širší, všestrannější metody dialektické. Tyto výhrady vůči kauzální metodě však platí i pro funkcionální metodu, což si uvědomuje sám Luhmann, když kritizuje některé její základní nedostatky v tradičním pojetí funkcionalismu. Jeho domnělá zlepšení však nic nového nepřinášejí, ať již jde o myšlenku ekvivalence funkcionálních možností, nebo o změnu pořadí kategorií struktury a funkce. Avšak základním nedostatkem

některých dílčích podnětů Luhmannovy práce je neznalost a ignorování dialektické metody a neschopnost přejít od oprávněných obecných úvah o principech funkcionální metody k její konkrétní aplikaci při řešení konkrétních historických a společenských otázek. Na tomto poli se pak velmi názorně odhalují nedostatky a omezenost funkcionální metody i v její upravené a méně zjednodušené podobě. Proto také zůstává závěrečné Luhmanno-

vo přiznání nutnosti hodnocení v sociologii i nutnost toho, aby se sociolog distancoval pro odlehčení své činnosti od korespondujícího hodnocení („teoretik nepotřebuje prožít chování, které zkoumá“) rozporné. Rovněž jeho myšlenka, že samo toto distancující odlehčení teoretické praxe od různorodých hodnot znamená osvobození teorie od nutnosti být praxí, zůstává jen prázdnou a neúčinnou deklarací.

Eduard Urbánek

1973 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2
STUDIA SOCIOLOGICA IV

Redakční rada série Philosophica et Historica:

R. Mužíková (předsedkyně), L. Vebr (tajemník), J. Beránek, K. Dvořák, L. Gawlik, M. Hroch, R. Kvaček, E. Mošnová, F. Prošek, R. Sedlář, E. Syřištová

Číslo uspořádal doc. dr. A. Vaněk, DrSc.

Graficky upravil Jaroslav Příbramský

Ediční referentka Zdeňka Rejšková

Vytiskly Východočeské tiskárny, n. p., provoz 08 Havlíčkův Brod z nové sazby písmem Public. — Vydání 1. — Náklad 700 výtisků.

Cena 20,— Kčs

Objednávky vyřizuje ediční komise filosofické fakulty UK,
nám. Krasnoarmejců 2, 116 38 Praha 1